

TARTALOM

A magyarországi bevándorlás okai és következményei (Vándorlás, globalizáció és beilleszkedés) (<i>Cholnoky Győző–Tóth Pál Péter</i>)	319
--	-----

TANULMÁNYOK

Tóth Pál Péter: Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika	320
Gárdos Éva–Sárosi Annamária: A Magyarországra érkező külföldiek demográfiai jellemzői a magyar népesség tükrében, 1990–2000	330
Dövényi Zoltán: A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás néhány területi aspektusa	338
Illés Sándor–Michalkó Gábor: Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon	345
Vidra Zsuzsanna: Kína és a kínaiak a magyar sajtóban, 1945–2000	353

MŰHELY

Niederhauser Emil: Az 1905-ös orosz forradalom és Kelet-Európa	361
Föglein Gizella: Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945–1980)	366
Propszter Eszter: Diszkurzív pozíciók a kortárs magyarországi német irodalomban	378

DISPUTA

Kovács Attila: Quo vadis, Európai Unió? Az európai polgárság minden tagállam által elfogadható egységes meghatározásáért	396
--	-----

KRITIKA

Dobos Balázs: A magyarországi németek kitelepítése az 1941-es népszámlálás tükrében	398
Laczházi Aranka: A hivatalos és a „kisebbségi” nyelv Lettországbán	403

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Wayne, Norman: Elszakadás és (alkotmányos) demokrácia (<i>Bosznay Csaba</i>)	408
Fossas, Enric: Nemzeti pluralitás és egyenlőség (<i>Bosznay Csaba</i>)	409
Stan, Lavinia: Vezetők és léhütők: kormányzás, polgáriság és etnikum a poszt-kommunista Romániában (<i>Bosznay Csaba</i>)	410
Cross, Sharyl–Komnenich, Pauline: Népi-nemzetiségi identitás, biztonság és Jugoszlávia összeroppanása: Montenegró esete és kapcsolata Szerbiával (<i>Bosznay Csaba</i>)	413
Trubeta, Sevasti: Balkáni egyiptomi és cigány/roma tanulmányok (<i>Bosznay Csaba</i>)	414
Gloaguen, Cyrille: Elnökválasztás Abháziában: Diplomáciai hatások Moszkva irányában? (<i>Bosznay Csaba</i>)	416
Faustmann, Hubert: Ciprus kérdése még mindig megoldatlan: biztonsági aggályok és az Annan-terv kudarca (<i>Bosznay Csaba</i>)	417

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Petreu, Marta: Spanyol-zsidók Bukarestben – A. Vona, egy különös életű író kései bemutatkozása (*Komáromi Sándor*) 420

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- „A fejem felett elmuzsikáltak a boszorkányok” (*Pócs Éva+Kiss András+Tóth Péter+Táncos Péter (Cholnoky Olga)*) 422
- Derer, Hanna: Nagyszeben és a barokk (*Komáromi Sándor*) 425
- Ossipova, Erika V.: Kultúra és színház mint a nemzeti identitás formálásának alapja az orosz Távol-Keleten: ahol Európa találkozik Ázsiával (*Bosznay Csaba*) 426

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

- Musekamp, Jan: Brünn (Brno), 1938/1948 – a kényszermigráció évtizede (*Komáromi Sándor*) 429

KISEBBSÉGI POLITIKA

- Joppke, Christian: A nem-diszkriminatív bevándorlási politikák visszafordíthatók? Érvek és bizonyítékok az Egyesült Államok és Ausztrália példáiból (*Bosznay Csaba*) 432

KISEBBSÉGI JOG

- Andeweg, Rudy B.–Irwin, Galen A.: Az ország és alkotmánya (*Bosznay Csaba*) 434

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

- Schlögel, Karl: A „tér”-szemlélet visszatérése a történettudományban és a Kelet-Európa-kutatásban (*Komáromi Sándor*) 436
- Kováč, Dušan: Nacionalizmus és politikai kultúra az Osztrák–Magyar Monarchiában a dualizmus korában (*Császári Éva*) 438
- Andreescu, A.–Nastasă, L.–Varga, Andrea (eds.): Újabb források a román–magyar együttélés történetéről (*Bálint Ágnes*) 439
- Richtscheid, René: Az Árpád-kori Magyarországra irányuló lotaringiai kivándorlás migrációs motívumai – helyi források tükrében (*Komáromi Sándor*) 442
- Fasora, Lukáš–Kladiwa, Pavel: Települési önkormányzatok és helyi elitek Csehországban 1850–1918 között (*Császári Éva*) 443
- Kuzio, Taras: Nemzetépítés, történetírás és versengés a Kijevi Rusz-örökség felett Ukrajnában (*Bosznay Csaba*) 447
- Schlemmer, Thomas–Woller, Hans: A zsidók helyzete az olasz fasizmus idején (*Komáromi Sándor*) 448

TABLE OF CONTENTS

Reasons and Consequences of Hungarian Immigration (Migration, Globalization and Fitting in) (<i>Cholnoky, Győző–Tóth, Pál Péter</i>)	319
--	-----

ESSAYS

Tóth, Pál Péter: International Migration and Migration Politics	320
Gárdos, Éva–Sárosi, Annamária: Demographical Characteristics of Foreigners Arriving Hungary in Reflection to the Hungarian Population, 1990–2000	330
Dövényi, Zoltán: Some Regional Aspects of International Migration Concerning Hungary	338
Illés, Sándor–Michalkó, Gábor: Foreigners on Hungarian Real Estate Market . . .	345
Vidra, Zsuzsanna: China and the Chinese in Hungarian Press, 1945–2000	353

WORKSHOP

Niederhauser, Emil: Russian Revolution in 1905 and Eastern Europe	361
Föglein, Gizella: Ethnic Demographical Dilemmas in Hungary (1945–1980)	366
Propsz, Eszter: Discursive Positions in Contemporary German Literature in Hungary	378

DISPUTE

Kovács, Attila: Quo vadis, European Union? For a Uniform Definition for European Citizens Acceptable by All Member-states	396
---	-----

CRITIQUE

Dobos, Balázs: Deportation of the Hungarian Germans with Reflection to Census in 1941	398
Laczházi, Aranka: The Official and the 'Minority' Language in Latvia	403

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Wayne, Norman: Secession and (constitutional) democracy (<i>Bosznay, Csaba</i>) . . .	408
Fossas, Enric: National Plurality and Equality (<i>Bosznay, Csaba</i>)	409
Stan, Lavinia: Leaders and Laggards: Governance, Civicness and Ethnicity in Post-Communist Romania (<i>Bosznay, Csaba</i>)	410
Cross, Sharyl–Komnenich, Pauline: Ethnonational Identity, Security and the Implosion of Yugoslavia: The Case of Montenegro and the Relationship with Serbia (<i>Bosznay, Csaba</i>)	413
Trubeta, Sevasti: Balkan Egyptians and Gypsy/Roma Discourse (<i>Bosznay, Csaba</i>)	414
Gloaguen, Cyrille: Presidential Election in Abkhazia: Diplomatic Effects Towards Moscow? (<i>Bosznay, Csaba</i>)	416
Faustmann, Hubert: The Cyprus Question Still Unsolved: Security Concerns and the Failure of the Annan Plan (<i>Bosznay, Csaba</i>)	417

NATIONAL AND MINORITY LITERATURE	
Petreu, Marta: Spanish Jews in Bucharest – Vona, A., Late Introduction of an Author with a Strange Life (<i>Komáromi, Sándor</i>)	420
MINORITY CULTURE	
'Witches Played Their Song High Above My Head' (<i>Pócs, Éva + Kiss, András + Tóth, Péter + Tancos, Péter (Cholnoky, Olga)</i>)	422
Derer, Hanna: Nagyszeben and the Baroque (<i>Komáromi, Sándor</i>)	425
Ossipova, Erika V.: Culture and Theater as Foundation for National Identity Formation in the Russian Far East: Where Europe Meets Asia (<i>Bosznay, Csaba</i>)	426
RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL AND EAST EUROPEAN AND COUNTRIES	
Musekamp, Jan: Brünn (Brno), 1938/1948 – Decade of Forced Migration (<i>Komáromi, Sándor</i>)	429
MINORITY POLITICS	
Joppke, Christian: Are 'Non-discriminatory' Immigration Policies Reversible? Evidence from the United States and Australia (<i>Bosznay, Csaba</i>)	432
MINORITY RIGHTS	
Andeweg, Rudy B.–Irwin, Galen A.: The Country and its Constitution. (<i>Bosznay, Csaba</i>)	434
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNICAL MINORITIES	
Schlögel, Karl: Return of the 'Space'-approach in Historical Science and in Eastern-Europe Research (<i>Komáromi, Sándor</i>)	436
Kováč, Dušan: Nationalism and Political Culture in the Austro–Hungarian Monarchy during Dualism (<i>Császári, Éva</i>)	438
Andrescu, A.–Nastasă, L.–Varga, Andrea (eds.): Latest Sources from the History of Romanian-Hungarian Coexistence (<i>Bálint, Ágnes</i>)	439
Richtscheid, René: Migrational Motifs of Lorraine Emigration into Hungary in the Arpadian Age – With Reflection to Local Sources (<i>Komáromi, Sándor</i>)	442
Fasora, Lukáš–Kladiwa, Pavel: Colonial Self-governments and Local Élite in Bohemia between 1850–1918 (<i>Császári, Éva</i>)	443
Kuzio, Taras: Nation Building, History Writing and Competition over the Legacy of Kyiv Rus in Ukraine (<i>Bosznay, Csaba</i>)	447
Schlemmer, Thomas–Woller, Hans: Circumstances of the Jews during the Italian Fascism (<i>Komáromi, Sándor</i>)	448

A magyarországi bevándorlás okai és következményei (Vándorlás, globalizáció és beilleszkedés)

A 2002-ben megkezdett s ez év során lezárandó kutatási program elsődleges célja a hazánkat érintő nemzetközi vándormozgalom okainak és következményeinek feltárása volt. A kutatás közben a bevándorlás, a globalizáció és a beilleszkedés folyamatait együttesen, közös szempontok alapján vizsgáltuk. Ennek keretében kísérletet tettünk a migrációs és a népesedési folyamatok, a bevándorlás és a társadalmi-gazdasági környezet közötti kölcsönhatások rendszerének feltárására. Mindezekkel párhuzamosan ok-okozati magyarázatot kívántunk adni azokra az összefüggésekre is, amelyek a volt szocialista társadalmi-gazdasági formáció migráció-ellenes és a rendszerváltoztatás utáni politika nemzetközi vándormozgalmat támogató magatartásából adódnak.

Figyelembe véve az Európai Unióhoz történt csatlakozásunkat programunk az elmúlt évtized migrációs politikai gyakorlatának kritikai elemzésével és más országok gyakorlatának bemutatásával a hazai migrációs politikai stratégia alakításához is fontos adalékokkal járul hozzá.

A program keretében azoknak a sajátosságoknak a feltárását is fontosnak tartottuk, amelyek – a legújabb kori történelmünk alakulása következtében – a hazánkat érintő nemzetközi vándormozgalom speciális jellegét adják. A vizsgálat kiterjedt a lakosság különböző származású bevándorlók iránt tanúsított attitűdjeinek, illetve a különböző migrációs politikai intézkedések támogatottságának megismerésére is.

Mindezek következtében megítélésünk szerint a program több területen originális, hiánypótló kutatás, amely egyben a már meglévő ismeretek összefoglalását, az adatok másod-elemzését is magába foglalja.

A kutatásban a KSH Népesedés-, Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztályának, a MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnek, valamint a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetnek a kutatói vettek részt. A konzorcium vezetője Tóth Pál Péter, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos főmunkatársa volt. A kutatást a Nemzeti Kutatásfejlesztési Alap támogatta.

A migrációs témakör tanulmányain kívül Niederhauser Emil *Az 1905-ös orosz forradalom és Kelet-Európa* című tanulmányában óva int a pártállami időkben meggyökere-sedett, erőltetett – tehát hamis – párhuzamosságok, sőt rokon vonások hangsúlyozásától; Föglein Gizella *Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945–1980)* című áttekintésében arra a következtetésre jut, hogy a nemzetiségi jogok biztosítása elvi kérdés, amely nem lehet a nemzeti kisebbségek létszámának függvénye. Propszt Eszter a kortárs magyarországi német irodalmat a nemzetiségi politikával, annak változásaival összefüggésben vizsgálja. A látlelet nem szívderítő: szerinte az itteni német irodalom életre keltéséhez fel kell tárnunk azokat a politikai és pszichológiai okokat, amelyek akadályozzák a rendszerváltozás utáni új helyzethez illő autonóm azonosság-tudat kialakulását.

Végül *Disputa* rovatunkban újra vitaindítónak szánt eszmefuttatást közlünk Kovács Attila tollából az európai alkotmánytervezetről, különös tekintettel a körülötte felizzó vitákra. Ám ezt nemcsak a téma politikai időszerűsége és fontossága miatt tesszük, hanem mert tudományos és szakmai körökben sincs egyetértés alapvető kategóriák értelmezésében, pl. a két országban is elutasított tervezet alkotmánynak tekinthető-e, mi a viszony az uniós és nemzeti állampolgárság között stb. Várjuk és kérjük az érdekes hozzászólásokat.

Budapest, 2005. augusztus

Cholnoky Győző–Tóth Pál Péter

Tóth Pál Péter

Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika*

International Migration and Migration Politics

The population of Hungary has been continuously decreasing since 1981, which is only partly compensated by the immigration from abroad, mostly Hungarians living in neighbouring countries. Both the population in Hungary and the Hungarian communities of the surrounding countries have been decreased in numbers by negative demographical processes. Therefore the development of Hungarian population should be examined not only in domestic relations but in organic unity with the mentioned Hungarian ethnic groups. Steps of population policy should also refer to a universal existence of the Hungarians.

A rendszerváltoztatással megszűnt az az állapot, amelyben a nemzetközi vándormozgalmat hivatalosan rendszer-idegennek tekintették. Ez a változás lényegében egybeesett a nemzetközi migráció történetének legújabb szakaszával, amikor a fejlett országok – az előző szakasz migrációs politikájának diszfunkciói, a gazdasági recesszió, a nemzetközi élet területén bekövetkezett változások (nemzetközi terrorizmus, iszlám fundamentalizmus, a népesség etnikai összetételének megváltozásától való félelem stb.) és a külföldiekkel szemben megnyilvánuló idegenellenesség hatására – a külföldiek letelepedését megnehezítették, és a szelektív befogadás gyakorlatát vezették be.

A nemzetközi vándormozgalomhoz való új viszonyt az fogja meghatározni, hogy az európai országok a globalizáció, a népességfogyás és a lakosság korstruktúrája elöregedésének problémáira milyen választ adnak. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Európa országaiba mindenekelőtt Afrikából, Közel- és Közép-Keletről más vallású, más kulturális háttérrel rendelkező bevándorlók érkeznek. Ennek következtében asszimilációjuk több nemzedék múltán is kérdéses, és integrációjuk is jóval bonyolultabb, mint a hasonló háttérű bevándorlóké.

Az 1990-es évek közepéig – közel háromszázezer személy hosszabb-rövidebb ideig tartó itt-tartózkodásával – három migrációs hullám érte hazánkat. Először a magyar nemzetiségű román állampolgárok érkeztek, majd anélkül, hogy ide áramlásuk megszakadt volna, a keletnémetek emigrációja következett, s végül a délszláv háború menekültjei jöttek hazánkba. Ezeknek a hullámoknak a lecsillapodásával a természetes migrációs mozgások váltak meghatározókká, melyben döntő szerepet továbbra is a szomszédos országokból érkező állampolgárok játszanak. A beutazókkal egy időben – pontosan meg nem állapítható számban – részben magyar, részben pedig az országban tartózkodó külföldi állampolgárok egy része külföldre vándorol.

A hazai migrációs folyamatokat elemezve megállapítható, hogy az 1990-es évektől lezajlott mozgások éppen úgy nem egy hosszabb távra szóló hazai migrációs politikai stratégiának alárendelten alakultak, mint a jelenlegiek.

A továbbiakban röviden azoknak a sajátosságoknak a felvázolására teszünk kísérletet, amelyek figyelembevételétől – a nemzetközi kötelezettségekből e területen ránk háruló

feladatok megoldása és a szükséges feltételek biztosítása mellett – a kialakításra váró magyar migrációs politikai stratégiáról gondolkodva nem tekinthetünk el.

Általában a migráns etnikai, kulturális, nyelvi stb. szempontból a befogadó ország népének többségétől eltérő elemet jelent, ezért egyetlen ország számára sem lehet közböns, hogy kik érkeznek azzal a szándékkal, hogy az adott országban hosszabb-rövidebb ideig menekülteként, bevándorlóként éljenek, vagy pedig, hogy az ország új állampolgáraiként végleg letelepedjenek. Esetünkben azonban nemcsak ezzel, hanem azzal a sajátossággal is szembe kell nézni, hogy a huzamosabb ideig itt tartózkodók többsége nem más etnikumú, nyelvű, kultúrájú, hagyományú, hanem nemzeti jellegzetességeiket tekintve azonos velünk, a befogadókkal. Nem is beszélve arról, hogy valójában nem is idegen országba, hanem „egykori” hazájuk központi területére vándorolnak, vagy szóhasználatukkal élve telepednek át. Nem kerülhető meg tehát az a történelmi helyzetünkből fakadó tény, hogy az I. világháború befejezése óta Magyarország és a magyar nemzet határai nem esnek egybe. Az ekkor létrehozott országok az 1990-es évek elején szétestek, a hozzájuk csatolt magyarlakta területek státusza s az ott élő magyar nemzetiségűek jogállása azonban változatlan maradt. Ennek következtében a magyar nemzetiségűek kikényszerített vándorlása Magyarországra vagy egy harmadik országba a továbbiakban is folyamatosnak tekinthető.

Emellett figyelembe kell venni, hogy:

- a Magyar Királyság területéről az I. világháborút megelőzően magyarok és nem magyarok jelentős számban vándoroltak a tengerentúlra, melynek következtében leszármazottjaik részben magyar „hátterrel” is rendelkeznek;
- a fenti folyamatól függetlenül az elmúlt évszázad során (1944/45 fordulóján, 1956-ban, illetve az azt követő évtizedek alatt) – politikai és gazdasági okok miatt – a magyar állampolgárok százezrei az ország elhagyására kényszerültek;
- a több mint negyven éves „elzártság” következtében Magyarország nagyon is elmentmondásos migrációs tapasztalattal rendelkezik;
- az ország lakosságának érdekeit, idegenekkel kapcsolatos „tűrőképességét” nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor, amikor az ide érkezők humanitárius és/vagy haszonelvűség szerinti befogadásáról döntenek.

Mielőtt tovább lépnénk, fel kell tenni azt a kérdést, hogy szüksége van-e, vagy van-e szüksége Magyarországnak bevándorlókra. A pozitív választ a hazai munkaerő-igényekkel, valamint a népesség fogyásával és a korstruktúra elöregedésével lehet alátámasztani. Ez viszont annak végiggondolását követeli meg, hogy abban vagyunk-e érdekeltek: a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek közül minél többen vagy hogy minél kevesebben telepedjenek át. A rövid távú érdekek az áttelepedést sürgetik, a hosszú távúak viszont azt, hogy ahol jelen van, és ahol jelen lehet, ott a magyarság a továbbiakban is jelen legyen. S ez azt jelenti, hogy minden olyan lépést el kell kerülni, amely a migráció következtében a környező országokban élő magyarok pozíciójának gyengülését eredményezi. Nem hallgatható azonban az sem el, hogy van-e erkölcsi alapunk visszautasítani azoknak a magyar származású cseh, horvát, osztrák, román, szerb, szlovák, szlovén és ukrán állampolgároknak a kérelmét, akik vagy akiknek szülei, nagyszülei akaratuk ellenére az I., illetve a II. világháború után a nagyhatalmak döntése következtében váltak idegen országok állampolgáraivá?

Az eddig megfogalmazottakból az is következik, hogy alapvetően nem Magyarország szívó hatása (miközben ez is „működik”, nem is beszélve arról, hogy 1990 után a környező országokban élő magyarokkal kapcsolatos hivatalos magyar politika alapvetően meg-

változott), hanem a szomszédos országok kisebbségekkel kapcsolatos politikája és az ott élő magyar nemzetiségűek törekvései a meghatározók abban, hogy milyen mértékű migrációs nyomással kell számolnunk.

A fentiek következtében Magyarország esetében a nemzetközi vándorlással összefüggő problémakomplexumot, mivel döntően a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűeket érinti, a nemzetpolitikai stratégiától nem lehet függetlenül értelmezni. A probléma csak az, hogy az országnak jelenleg éppen úgy nincs nemzetpolitikai, mint migrációs politikai koncepciója, stratégiája. Éppen ezért döntöttünk úgy, hogy egy lehetséges migrációpolitikai stratégia kereteinek felvázolására ún. problémafeltáró interjúk segítségével teszünk kísérletet.**

Az interjúk készítésekor mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, hogy a nemzetközi vándorlással kapcsolatos viszony 1990-ben végbement radikális változása koncepcionálisan megalapozott volt-e, s ha igen, akkor ezt lehet-e migrációpolitikai stratégiaként értelmezni. A továbbiakban az igen gazdag anyagból csak a migrációpolitikai stratégiával összefüggő kérdésre adott válaszokat elemezzük röviden.

A megkérdezettek döntő többsége a nemzetstratégia egyik alelemének/részének/részletkérdésének tekinti a migrációs politikát, illetve egy általánosabb keretben a kárpát-medencei magyarság jövőjével kapcsolatban értelmezi. Amennyiben Trianon következményeit a magyarság – fogalmazott az egyik interjúalany – visszafordíthatatlanná akarja tenni, akkor csak a szomszédos államok területén élő magyarok fiatalabb generációit kell „elszívnia”. Amennyiben azonban úgy gondolja, hogy a magyarság lakóterülete az, ahol több mint egy évezrede lakik, akkor pont a fordítottját kell tenni, expanzióra kell törekedni. Szellemi és gazdasági expanzióra. (DM)

A fenti gondolat kiemelését azért tartottuk fontosnak, mert arra figyelmeztet bennünket, hogy amíg nemzetpolitikai stratégiával nem rendelkezünk, addig koncepcionálisan annak egy elemét úgy végiggondolni, hogy az hosszú távon is érvényes lehessen: lehetetlen.

A megkérdezettek többségének véleménye szerint az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a hazai migrációs folyamatoknak konceptuális megalapozottságuk nem volt, ennek ellenére a bekövetkezett migrációs eseményekben mégis valamiféle „rendszer” véltek felfedezni. Azt az álláspontot, hogy az országnak összefogó/egységes/átgondolt migrációpolitikai stratégiája nincs, az interjú adók többsége egybehangzóan állította. Ezzel párhuzamosan paradox módon többen mégis úgy gondolják, hogy ha expliciten kidolgozva nem is létezik, impliciten mégiscsak van egyfajta migrációs stratégiája, vagy legalább stratégiatöredéke Magyarországnak. J. G. interjújából, aki a rendszerváltoztatás után az első szabadon választott magyar kormány külügyminisztere volt, a következőképpen látta:

„...az Antall-kormánynak nem volt előzetes koncepciója a migráció kérdésében, mert nem is számoltunk ezzel. ... Az Antall-kormány csak részben szembesült valódi problémákkal, mint például a jugoszláv háborúból menekültek kérdésével. Rész-

** A hazai sajátosságokat figyelembe véve nemcsak az itthoni, hanem a környező országokban, illetve a rendszerváltoztatás után is nyugaton élő személyekkel is készítettünk interjúkat, hiszen nem lehet teljesen azonos módon viszonyulni Erdélyhez, Felvidékhez, Kárpátaljához és Vajdasághoz és a nyugaton élőkhez. Ennek következtében az interjú struktúráját megőrizve a különböző területek jellegzetességeinek megfelelően módosítottuk. Az interjúk 2003 áprilisa és decembere között készültek.

ben, pedig nem valódi, de a tudatban jelentkező problémákkal, elvekkkel kellett foglalkoznia, mint a menekültek befogadása, genfi egyezmény, csatlakozás vagy ennek egyes módosításai...”

A fenti interjúrészlet egyértelművé teszi, hogy a negyvenéves elzártság után, amikor a nemzetközi vándormozgalom folyamatai természetes módon nálunk is újra „megjelentek”, akkor ennek várható súlyával, jelentőségével nem számoltak. Az „elindulást” vagy az újra indulást a korábbi beidegződéstől sem mentes spontaneitás jellemezte. Az emlékezetben az egykori eseményekből a jugoszláv háború menekülteivel kapcsolatos tennivalók maradtak meg, az ezt megelőző migrációs események viszont (Románia magyar nemzetiségű állampolgárainak „engedetlenségi” mozgalma, illetve a keletnémet turisták hasonló lépése) háttérben maradtak. A kérdés természetesen nemcsak az 1990 utáni első kormányzati ciklusra, hanem az eltelt közel másfél évtizedre vonatkozott. *J. G.* véleménye ebben a vonatkozásban sem hagy kétséget maga után:

„Inkább csak a kormányzati ciklus második felében, illetve részben a délszláv háború következtében jelentkezett, de ezt egy ideiglenes menekült-problémának láttuk elsősorban. Akkor még messze nem volt olyan akut, mint ma a határon túlra került, a határon túlra kényszerült magyaroknak nagyobb arányú Magyarországra áttelepülése, ami egy nagyon bonyolult kérdés... Tehát az Antall-kormány sem volt, és én azóta sem látok egy koherens politikát, erről nem volt a Parlamentben vita.”

A fentiekben idézett interjúrészlet szerint a határon túlra került, kényszerült magyarok nagyobb arányú Magyarországra áttelepülésének kérdése olyan változást jelentett, amely már szükségyszerűen elmozdulást kellett volna, hogy jelentsen ezen a területen. Változást azonban, mint az ismeretes, ez sem hozott. Annak ellenére történt ez, hogy a migrációs politikai stratégia kidolgozásának szükségességét a kutatók nemcsak felismerték, hanem javaslataikat is megfogalmazták (lásd a *Migráció és politika* című kiadványban megjelent tanulmányokat).

Azt az álláspontot, hogy „nincs, de valamiféle migrációs politikai koncepció mégis létezik”, nemcsak a hazai, hanem a szomszédos országokban élő interjúalanyok egy része is megfogalmazta. Ezt legmarkánsabban a következő vélemény tükrözi, mely szerint a rendszerváltozás óta:

„... a kormányokat migrációs politikájuk alakításában egy határozott elképzelés irányítja. Ez nincs megfogalmazva, de az intézkedésekből a be- és a kivándorlást egyaránt meghatározó liberalizálás »olvasható« ki.” (*CsSzL*)

A fenti állásponttól nem sokban különbözik az sem, mely szerint:

„... az idegenrendészeti szabályozás... ciklusoktól függetlenül is elég koherens, és bizonyos fokú kontrollt jelent a bejövőkkel szemben. ...Ugyanakkor a kedvezménytörvény, a kettős állampolgárság kérdése, akár egy konzekvens vagy koherens politikának a nem hangosan deklarált része is lehetne.” (*HA*)

A fenti megközelítéssel rokon, de el is tér attól az a vélekedés, amely szintén a jogi szabályozást tekinti migrációs politikai alpnak, kiindulópontnak.

„Amennyiben az elmúlt két kormányzati ciklust vagy csak a jelenlegit nézzük, ak-

kor egzakt módon migrációs politikai stratégiáról nem lehet beszélni, de azért ... a migrációs politika fő célkitűzése az Európai Unió elvárásaihoz, igényeihez való igazodás, a közösségi jogszabályok átvétele.... Az pedig, hogy ezen belül hogyan jelenik meg a nemzeti érdek, az már különböző megközelítésben megy.” (VZs)

Az interjú adó a migrációs események megoldását segítő intézkedéseket nem „szervezi” koherens, kormányzati ciklusokon átívelő stratégiává, mégis úgy látja, hogy a nemzetközi vándorlás folyamataival kapcsolatban az egymást váltó kormányoknak a gyakorlati tevékenységen túlmutató célkitűzései is voltak.

A fenti megközelítésben a hiányzó migrációs stratégiát: a migrációs szervek tevékenysége, a külföldiek bevándorlását adott időszakban meghatározó jogszabályok vagy az Európai Unió e területre vonatkozó joganyaga pótolja. Az azonban feltételezésünk szerint az interjú adó számára sem lehet kétséges, hogy az események által kikényszerített törvényi szabályozást nem lehet migrációs politikai stratégiának nevezni, s hogy az elfogadott törvények nem alkalmasak az előre nem látható migrációs események megoldására, mint ahogyan az is, hogy olyan, nem ad hoc jellegű koncepcióra volna szükség, melynek segítségével a vándormozgalom területén előre nem látható, nem kiszámítható események is szerves megoldást nyerhetnének.

Külön csoportot képeznek azok az interjú adók, akik szerint annak ellenére, hogy deklarativ módon nincs megfogalmazva, mégis az országnak határozott és egyértelmű migrációpolitikai stratégiája van. Az ezt állítók véleménye annyiban közös az előzőekben ismertetettekkel, hogy álláspontjukat a hazai migrációs gyakorlattal támasztják alá, azaz megítélésük szerint a koncepciózus stratégia létét a váltakozó jogszabályok adta keretek által biztosított migrációs gyakorlat bizonyítja.

„... a magyar államnak érdeke középtávon a munkaerőhiányát pótolni, hosszú távon pedig egyértelmű demográfiai érdeke bizonyos szintű bevándorlási kvótát fenntartani ahhoz, hogy 2025-ig a jelenlegi népességszámot tudja biztosítani. ...nincs olyan, hogy valaki azt mondaná: úgy döntöttünk, hogy nem tartjuk meg őket, hanem átszívjuk – ez túlzás volna. Azt hiszem, nem így működik a politikum. Vannak azonban olyan aktorok, akik tudják azt, hogy ha például a határ menti magyarok átküldik a gyerekeiket Magyarországra tanulni, akkor ez egy részről tulajdonképpen arról szól, hogy ezzel a magyarországi demográfiai hullám okozta kρίζistól mentik meg a középiskolákat. Másrészről viszont azt is tudják, hogy ez középtávon bevándorláshoz vezet, mert ezek a gyerekek nagy valószínűséggel kinn is maradnak, sőt maguk után hozhatják a szülőket is. Ezt tudják, de mégsem akadályozzák meg, hogy ezek a gyerekek átmenjenek tanulni. Nos, itt van valahol a tudatosság. Hiszen egyértelműen egy politikai döntés eredménye volna megakadályozni ezt, ... De ezt nem teszik meg, mert kimondva-kimondatlanul létezik az a gondolat, hogy a magyar társadalomnak közép- és hosszú távon érdeke ez a fajta bevándorlási folyamat.” (HI)

A fenti szövegrészben lényegében minden olyan elem szerepel, amelyet egy nemzeti stratégiának figyelembe kell venni. A gazdasági fejlődés és prosperitás biztosítása érdekében ugyanis a magyar államnak valóban érdeke fűződik ahhoz, hogy megfelelő számú és megfelelő szakismeretekkel rendelkező munkaerő álljon „rendelkezésére”. A második állítás: a népességszám hosszú távú megőrzésének célkitűzése már nem ennyire egyértelmű, hiszen ezt nem mindenki tartja szükségesnek. Az viszont tény, hogy amennyiben azt

szeretnénk, hogy 2025-ig a jelenlegi népességszámot megőrizzük, azt napjaink demográfiai folyamatai mellett a „legegyszerűbben”, bár nem mindegy, hogy hogyan és milyen áron, csak pozitív vándorlási egyenleggel lehet elérni. Nem vitatható az idézett interjú-részletnek az a gondolata sem, hogy a szomszédos országok határ menti településeiről s nem csak onnan, a magyar nemzetiségűek egy részének gyermekei Magyarországon tanulnak. Ez pedig már középtávon nagy valószínűséggel bevándorláshoz vezet, az áttelepült gyermekeket pedig előbb vagy utóbb szülei is követni fogják. Mindezt azonban nem lehet csak Magyarország szívó hatásának betudni, hiszen a migrációt kiváltó okok hátterében ott található a trianoni és a párizsi békeszerződés által létrehozott kisebbségi helyzet s annak következményei. Az viszont kérdés, hogy ezt a folyamatot politikai döntéssel meg lehet-e akadályozni, illetve hogy egy ilyen döntésnek nem lennének-e a jelenlegi helyzetnél is súlyosabb következményei.

A fenti álláspontot nemcsak *HI* képviseli. Az erdélyi interjúalanyok tisztában vannak országunk gazdasági és népesedési problémáival, az ezzel kapcsolatos hazai tanulmányok alapján levont következtetésük pedig annak ellenére logikus, hogy (két politikus és egy közgazdász kivételével) a szomszédos országokban élő magyarok áttelepítésének gondolatát eddig sem kutató, sem politikus nem vetette fel.

„Amennyiben – olvashatjuk *IV* véleményét – a romániai magyarság elkezd kivándorolni, egy adott idő után elfogy. Tehát ez az itthon maradó közösségnek nem érdeke. Másik oldalon viszont mások az érdekek. Magyarországnak fontos, hogy fenntartsa a demográfiai egyensúlyt, mert másképpen veszélybe kerül a gazdasági egyensúly a hosszabb távon. Nos, mindkét félnek megvan a maga érdeke, amely ezen a ponton, úgy tűnik, egymással szembe kerül. De nyilván ezt át lehetne úgy hidalni, hogy Magyarország azt mondja, hogy nem határon túli magyarokkal akarja pótolni a népességhiányát, hanem másokkal, kínaiakkal, arabokkal vagy bárki mással.”

Az, hogy Magyarország a népességcsökkenést a szomszédos országokban, nevezetesen a Romániában élő magyarok áttelepedésével oldja meg, az ott élő interjú adók részéről éppen olyan elutasításban részesült, mint amilyenben az 1970-es, 1980-as években az erdélyi értelmiségi migránsok részesültek. Ezt a gondolatot a leghatározottabban *GGy* fogalmazta meg:

„Mi nem megyünk el, senki ne számíton arra, a magyar kormány sem, egyetlen magyar kormány sem, hogy a kihalást vagy a magyarság vesztes csökkenését majd azal akadályozzák meg, hogy feltöltődnek a határon túlról. Mi, a határon túliak ott fogunk kihalni.”

Vannak, akik csak a gazdasági élet szükségleteivel, igényeivel magyarazzák a határon túli magyar nemzetiségűek Magyarországra települését. Ebben az összefüggésben Magyarország munkaerőgondját megoldó, a fejlődés lehetőségét biztosító szakember-utánpótlásként jelenik meg a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárainak Magyarországra vándorlása. Ez esetben tehát az a feltételezett hazai „koncepció”, hogy népességpótló szerepet töltenek be, nem jelenik meg.

„Magyarországnak jelentős munkaerőgondja van, tehát van egy olyan ipari, gazdasági érdeke, amelynek alapján úgy tekint a határain kívül levő magyarságra, mint a fejlődése lehetőségét biztosító szakember-utánpótlásra.” (*KGy*)

Külön vizsgálat tárgyát kellene képeznie annak, hogy miért nem ennyire elutasítóak a kisebb magyar közösségek (Délvidék, Kárpátalja) képviselői, akik között még olyanokat is találhatunk, akik szerint Magyarország tudatosan nemcsak, hogy nem vonzza a szomszédos országokban élő magyarokat, hanem ellenkezőleg, nem szívesen fogadná be őket. Ezek szerint a magyar állam:

„Jobban tart a vajdasági magyarok áttelepedésétől, mint bármely más országból érkezőktől – erre engednek következtetni a tisztségviselők nyilatkozatai, és valószínűleg a polgárok többsége sem örülne nekünk.” (NA)

A valóságos állapotoknak megfelelően azonban az interjúkban megfogalmazott vélemények alapján korántsem ilyen egyértelmű helyzettel állunk szemben. Ezekben a gondolatokban a nemzetközi vándorlással kapcsolatos jogszabályok és joggyakorlat és annak eredménye szintén meghatározó szerepet játszik.

„Ez lehet tudatos politika következménye, és lehet spontán folyamat, amellyel a politikusok nem, vagy nem teljes mértékben néztek még szembe. Úgy gondolom, hogy a mi esetünkben eddig ezzel a problémával alapvetően még nem foglalkozott senki.” (EG)

A fenti esetben is a kiindulási alap a jogszabály és az a gyakorlat, amely 1990 óta ezt a területet jellemzi. EGY szerint azonban migrációs politikai stratégia kidolgozására még mind a mai napig nem került sor.

A migrációs politikai stratégia kidolgozásának szükségességére, mint ahogyan arról SzAF interjújában szolt, a Nemzeti Népesedéspolitikai Kormánybizottság munkájával kapcsolatos kutatómunka irányította rá a figyelmet. A *Hablicsek László és Tóth Pál Péter* által készített tanulmány célja nem migrációs stratégia kidolgozása volt, hanem azt modellezték, hogy milyen migrációs „nyereségre” kellene szert tenni ahhoz, hogy az ország lakosainak száma 2050-ben is körülbelül tíz millió maradjon. A kiindulópont tehát más volt, ennek ellenére a tanulmány interpretálása s az abból levont következtetések fontos elemét jelentették a migrációval és a migrációpolitikával kapcsolatos további kutatásoknak.

Jelenleg, amikor a 30 évnél fiatalabbak körében foglalkoztatási gondok vannak, illetve amikor a 60 évnél idősebbek között a gazdasági aktivitás kiszélesítésével jelentős tartalékkal rendelkezünk, kérdéses, hogy célszerű-e a munkaerő-piaci befizetést előállító, közteherviselő munkaerő létszámát a migrációs csatornákat felhasználva bővíteni. Erre a kérdésre akkor lehet pontosabb választ adni, ha ismerjük a célt, ami lehet:

- a 10 millió fő körüli lakosság létszám megőrzése vagy
- a valamilyen ok miatt hiányzó munkaerő pótlása. (Természetesen a kettő együtt is lehetséges.)

A fentiek meg gondolása során nem kerülhető meg az a tény, hogy eddig is s várhatóan ezután is a Magyarországra jövő vagy/és itt dolgozó migránsok zöme a határon túli magyar közösségekből kerül(t) ki. A megvalósítandó célkitűzéstől függetlenül tehát tisztában kell lenni azzal, hogy a Magyarországra irányuló migráció abban az értelemben meghatározott, hogy lehetséges formáit (vendégmunkás, feketemunkás, huzamosabb ideig itt tartózkodó, bevándorló, végleg letelepedett) felhasználva elsősorban a környező országokban, mindenekelőtt Romániában, Szerbia-Montenegróban és Ukrajnában élő magyar nemzetiségűek vándorolnak hazánkba. Ezt természetesen különféle képpen lehet minősí-

teni, de ettől függetlenül a magyarországi migrációs folyamatokat ez határozza meg. Az e körből biztosított népesség-utánpótlás azonban sokféle szempontból eltérő költségekkel jár, mint ha a potenciális migránsok távoli és más kultúrájú, nyelvtudású, kapcsolati és emberi tőkével rendelkező közegekből kerülnének ki. Ez nagy valószínűséggel igaz, ennek ellenére a migrációs-csatorna munkaerő pótló szerepét – annak következtében, hogy nem Magyarország jól definiált, pontosan körülhatárolt érdeke a meghatározó az országot érintő migrációs folyamatokban, a jelenleg ide érkezők nem, kor, iskolai végzettség, foglalkozás stb. összetételének alakulásában – csak részben és töredékesen tudja betölteni. A döntően spontán módon megvalósuló migrációs folyamatok következtében ugyanis nem javul a lakosság nemek szerinti összetétele, 1995-től mindenekelőtt a Romániából és Ukrajnából érkezők körében a 60 éven felüliek aránya nő, a bevándorlók egy része a magyar állampolgárság megszerzését követően tovább vándorol. A fentiekben túl, amennyiben a Magyarországra jövő és/vagy itt dolgozó migránsok zöme a jelenlegi gyakorlatnak megfelelően a továbbiakban is a határon túli magyar közösségekből kerül ki, akkor már rövid, de mindenekelőtt hosszabb távon a határon túli magyar részek magyarságának eltűnésével, pénzben nehezen kifejezhető „költségekkel” kellene számolni.

A migráció lehetséges formáit segítségül hívó népességpótlás megvalósítása során a hazai lakosság fogadókészségét sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen 2020-ban – a jelenlegi bevándorlási volumenek mellett – a lakosság közel 10 százaléka lenne külföldi vagy olyan, aki röviddel azelőtt még külföldi állampolgár volt. (Ez az arány jelenleg az 1,5 százalékot sem éri el.) S ez, amennyiben nem magyar nemzetiségűek közül regrutálódna, akkor összes következményeivel együtt a lakosság etnikai struktúráját változtatná meg, amennyiben pedig a szomszédos országok magyar nemzetiségű közösségeiből „szívánk” el egy millió személyt, összlétszámuk közel 50 százalékos csökkenése még meglévő kohéziós erejük megroppanását idézhetné elő.

A romániai magyar nemzetiségű interjúalanyok elutasítják azt a „megoldást”, hogy Magyarország népesedési és munkaerőgondjait az ott élő magyar közösségek rovására oldja meg. A magyarországi megkérdezettek véleménye nem ennyire elutasító, mégis számos összefüggésben eltér egymástól.

„Magyarország részéről semmiképpen nem lehet megakadályozni a befogadást. Ez tudomásulvétele annak, hogy szabad bevándorlási lehetőség van. Ezzel párhuzamosan azonban az ottani gazdasági élet fejlesztéséhez nyújtott segítséggel meg kellene adni a lehetőséget az ott maradóknak, hogy szülőföldjükön boldogulhassanak.”
(CsSzL)

Kérdéses azonban, hogy a fentiekben megfogalmazott kettős célt mennyiben lehet egyszerre eredményesen megvalósítani. Az viszont egyértelmű, hogy amennyiben Magyarország a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek anyaországba „hívásával”, a jelenleginél is nagyobb kedvezmény biztosításával kívánná népesedési gondjait megoldani, akkor előbb a kárpátaljai, majd a délvidéki magyarság fogyna el, s valószínűleg sora kerülne az erdélyi is. Kérdéses azonban, hogy ezzel a kívánt célt el lehetne-e érni, vagy a szomszédos országok magyar közösségeinek szétrombolásával is csak átmenetileg oldanánk meg a hazai gondokat. A szomszédos országokból legkevesebben Szlovákiából vándorolnak Magyarországra. A közös Európai Unió tagság pedig a két ország közötti határt „elmosta”, így a mozgások, jellegüket tekintve belső vándorlássá váltak. A különbségek azonban olyanok, hogy ezekkel mint

„speciális aspektusokkal kell foglalkozni, mert stratégiai fontosságú az, hogy tesszünk-e valamit annak érdekében, és mit, annak kinyilvánításán kívül, ami politikailag nagyon jól cseng, hogy kiemelt célként a szülőföldön való megmaradás feltételeit megteremtjük.” (EG)

A gondolatmenet további része is figyelemre méltó, hiszen a hazai munkaerő-problémák megoldását nem bevándoroltatással, hanem tőke kivittel, a környező országok piacán való aktív részvételünkkel látja megvalósíthatónak.

„... nekünk az lenne jó, hogy ha a környező országokban – a Kárpát-medencében, de akár azon túlmenően is, hiszen az országhatárok a Kárpát-medencét csak átszelik – jelentős fejlődés indulna el. ... az lenne az érdekünk, hogy a piac minél erőteljesebb és egységesebb legyen a magyar tőke kivitel szempontjából, s legyen ott egy bázis, hiszen ha ellehetetlenül egy társadalom, akkor már piacot sem lehet találni, s ez hosszabb távon politikai instabilitáshoz is vezet. ... Tehát a helyszínen nekünk kell befektetni.” (EG)

Lehetőségeink pedig, mivel a szomszédos országok esetében nem teljesen idegen és veszélyes közeggel kell számolni (a nyelvi korlátok is másként jelentkeznek) elméletileg nagyon jók. EGY felhívta a figyelmet arra, hogy miközben a tartós munkanélküliek, a peremre szorultak száma jelentős, aközben az országnak új munkaerőre van szüksége, melyet a legegyszerűbben a nemzetközi vándormozgalom keretében lehet pótolni. Mindez társadalmi konfliktussal jár, de minimalizálható, ha idénymunkások, illetve ha Délkelet-Európából érkeznek, és hasonló kulturális háttérrel rendelkeznek. A legkisebb konfliktussal pedig ez akkor jár, ha a szükséges munkaerő részben vagy egészben a határon túl élő magyarok közül regrutálódik.

„Így tehát van egy nagy kérdőjel, hogy miközben mi érzelmileg ösztönözzük, hogy a határon túli magyarok lakóhelyükön boldoguljanak, és az itt végzett diplomájukat vigyék haza Erdélybe, Délvidékre stb., a gazdasági racionalitás viszont megkönynyíthatja a foglalkoztatásukat.” (EGy)

Egyet kell érteni DM azzal a gondolatával, hogyha a cél nem más, mint Magyarország fogyó népességének pótlása, akkor a nemzetpolitikát ennek alárendelten kell megfogalmazni.

„A '90-es évek utolsó harmadában – pontosabban '95-től kezdve – azonban más paradigma lett elfogadva, nevezetesen az, hogy a szülőföldön kell boldogulni. Ha a szülőföldön akarok boldogulni, akkor nemcsak gazdaságilag, hanem szellemileg is ott akarok boldogulni. Persze ez nem jelenti azt, hogy közben nem kalandozhatok bárhol a világban, s csak a hazai pályán élhetek. Na, most a két koncepció, ha Magyarország nem tudja megoldani a népesedéspolitikai problémáit, lehet, hogy rövidesen ütközni fog.” (DM)

Azt azonban pontosan nem lehet előre látni, hogy a különböző társadalmi, gazdasági folyamatok hogyan fognak a jövőben lezajlani. Ennek következtében azt a lehetőséget sem lehet egyértelműen kizárni, hogy kellő gazdasági vonzerő hiányában Magyarország nem lesz képes népesedésgondjait megoldani. Ezzel ellentétben viszont amennyiben Magyarországnak kellően nagy gazdasági vonzóereje lesz, akkor

„...teljesen mindegy, hogy milyen nemzetstratégiát, milyen paradigmát fogadunk el, a valóság ettől függetlenül fog alakulni.” (DM)

A történelmileg rögzült viszonyaink következtében a jelenlegi helyzetben minden fél számára lehetetlen jó megoldást találni. Magyarország gazdasági súlya, lehetőségei ugyanis nem elegendők ahhoz, hogy egyrészt a népesség-utánpótlás legkisebb költségekkel járó megoldásáról lemondhasson, másrészt pedig, hogy társadalmi, gazdasági és politikai téren az összes kisebbségi régióban olyan változást generáljon, amely a határon túl élő magyarok helyzetében döntő változást eredményezhet. Magyarország természetesen azt sem teheti meg, hogy a népességpótlás kisebb költségekkel járó megoldásának programját meghirdesse, mint ahogyan azt sem, hogy ellehetetlenítse a magyar nemzetiségűek magyarországi bevándorlását. Ebben az esetben ugyanis az, aki eldöntötte, hogy kivándorol, ezt akkor is megteszi, ha magyarországi letelepedésére nincs lehetőség. (Nem is beszélve arról, hogy a migráló magyar nemzetiségűek közül nem mindenki vándorol Magyarországra.) Éppen ezért a határon túli magyar „pozíciók” bizonyos fokú feladása nélkül a kedvezőtlen demográfiai folyamatok negatív következményeit Magyarország még, ha akarná, sem tudná, akárcsak részben is kivédeni. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a negatív demográfiai folyamatok nemcsak a hazai népesség, hanem a határon túli magyar közösségek létszámát is apasztják, melynek következtében, amennyiben a jelenlegi tendenciákat a következő évtizedekre kivetítjük, könnyen kiszámíthatjuk, hogy létszámuk mikorra csökkenhet kritikus szint alá. Ennek bekövetkezése senkinek sem lehet az érdeke, éppen ezért olyan nemzeti s ennek alárendelt migrációs stratégia kialakítására van szükség, melynek segítségével közösen ezt a helyzetet elkerülhetjük. Ennek első lépéseként a magyar népességfejlődést nem csupán hazai vonatkozásban, hanem a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel egy egységben kell vizsgálni, s a népesedéspolitikai intézkedéseknek is a magyarság egyetemességére kell vonatkozniuk. S ez egyben a migrációs politikai témakörben készített interjúk legfontosabb hozadéka. Emellett nagyon fontosnak tartjuk azokat az elméleti és gyakorlati szempontból is értékes, használható gondolatokat, amelyeket a megkérdezettek a magyar migrációs politikai stratégia elemeinek tekintenek. Az interjúkban megfogalmazott igen értékes javaslataikat egy külön tanulmány keretében mutatjuk be.

Irodalom

Hablicsek László–Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. In: Népesedés és népesedéspolitikai, Szerk.: Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter, Századvég Kiadó, Budapest, 2001, 395–429. p.

Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. Budapest, MTA PTI, 1997.

Gárdos Éva–Sárosi Annamária

**A Magyarországra érkező külföldiek demográfiai jellemzői
a magyar népesség tükrében, 1990–2000***

**Comparative study on demographical pattern of immigrants
and that of the population in Hungary**

The study is based upon the data base of the Ministry of Interior covering all foreign people residing legally in Hungary (those who need any kind of permits to their residence). This study contains data of 201,885 persons who arrived to Hungary between 1990 and 2000.

In addition to the demographical parameters (citizenship, sex, age, and occupation), the county of settlement and a dichotomic variable are included in the survey. Dichotomic variables indicate the backwardness of a settlement by a development indicator elaborated by the HCSO and calculated from 18 variables.

The objective of this analysis was to determine the parameters prevailing in the selection of dwelling places in Hungary and the degree of divergences in sex, age and occupation from those of the settlement environment. According to our outcomes the motivations are different.

There are characteristic differences among citizens by occupation. The proportion of students is the highest among Germans (32%). The frequency of the occupations requiring higher education and that of the executives is the highest among Chinese, US and Vietnamese citizens (49%, 46% and 43%, resp.).

Henceforth we tried to find the answer to the question whether the economic level of development influences the choice of the dwelling place. We found that the immigrants coming from farther countries insist more on such dwelling places that are highly developed and urbanised, they prefer choose mostly the capital. Immigrants arriving from closer countries are more tolerant in this regard due to their more flexible lifestyle than people arriving from other continents. We must not forget that most of them has Hungarian mother tongue and their families are nearer than those of people arriving in Hungary crossing several borders.

Bevezetés

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a hazánkba vándorló külföldiek milyen paraméterek alapján választják meg magyarországi lakóhelyüket, és nemük, életkoruk, foglalkozásuk szerint mennyiben térnek el attól a környezettől, ahová letelepedtek. Más szempontok irányítják a különböző állampolgárságúakat, a fiatalokat, mint az idősebbeket, az eltérő foglalkozásúakat. Első lépésként egyszerű megoszlásokat és keresztábrákat elemeztünk, majd megnéztük multinomiális regresszióval, hogy a lakóhelyül választott településtípus hogyan függ össze az életkorral, nemmel, foglalkozással, állampolgársággal. Ezt követően pedig hasonló módszerrel arra kerestünk választ, vajon befolyásolja-e a település gazdasági fejlettsége azok döntését, akik valamelyik Budapesten kívüli községben vagy városban választanak lakóhelyet.

Trendek a migrációs mozgásokban

A kilencvenes évek elejétől Magyarországot is elérte a nemzetközi vándorlás hulláma. A kelet-európai politikai változások következtében a nemzetközi népességvándorlás mérete és jellege is megváltozott. Az ország migrációs szempontból elsősorban tranzit-, másodsorban célországá vált. A legtöbb **bevándorló** a politikai változásokat kísérő megélénkülő vándorlási folyamatokban, '88–'90 között érkezett hazánkba. Ezt követően számuk fokozatosan csökkent, a migráció stabilá vált, majd 1997 óta a bevándorlás ismét növekedni kezdett. 1990–2000 között 201 ezer külföldi állampolgár kapott huzamos tartózkodási vagy bevándorlási engedélyt Magyarországon. A bevándorlók egy része rövid idő elteltével elhagyta az országot, továbbutazott, vagy visszatért hazájába. A tekintélyes bevándorlási hullámot elvándorlás is kísérte, ezen időszak alatt a regisztrált kivándorlók száma közel 41 ezer fő volt. A bevándorlók egy csoportja azzal az egyértelmű céllal érkezett, hogy itt letelepedjen, és magyar állampolgárságot szerezzen. Átlagosan több mint 20%-uk ténylegesen meg is kapta azt, és – különösen a kilencvenes évtized elején – úgy tűnt el a bevándorló-állományból, hogy magyar állampolgárrá vált. A tekintélyes bevándorlási hullámot követve növekedett az új magyar állampolgárok létszáma. 1992-ben közel 22 ezer személy kapott magyar állampolgárságot, ezt követően számuk csökkent, és még az évi legmagasabb érték sem haladja meg az 1992-es adat 50%-át.

Eredmények

Kik voltak azok, akik a kilencvenes években a Magyarországra bevándorlók tömegét adták? A **bevándorló** külföldi népesség jelentős része európai, emellett számottevő az ázsiai állampolgárok aránya, míg elenyésző a máshonnan (Afrika, Amerika) származóké. A rendszerváltás időszakának elején, 1990-ben a bevándorlók több mint 90%-a Európából érkezett, ennek jelentős hányada román állampolgár. A külföldi állampolgárságuk kétharmada azonban négy országból érkezett: Romániából, a volt Jugoszlávia utódállamaiból, a volt Szovjetunió utódállamaiból, valamint Kínából. A legjelentősebb migráns csoportok a magyar nemzetiségű külföldi állampolgárok. Arányuk a román állampolgárok körében 80% felett van, a volt Szovjetunió utódállamaiból, főképpen Ukrajnából érkezettek körében 50-60% közötti, és növekedni látszik, a volt Jugoszlávia utódállamaik polgárai körében pedig 70-80% közötti, és arányuk csökkenő.¹

A beáramlás természetesen időben nem egységesen történt. A jelenleg tartósan hazánkban élők több mint 40%-a már 1992 előtt és javarészt Romániából jött, azóta a beáramlás többé-kevésbé egyenletes. A román állampolgárságuk – meghatározó részben magyar nemzetiségűek – mindvégig a legjelentősebb bevándorló népességet alkotják. A '90-es évek elején, 1993–1994-ben, a délszláv háború következtében ugrásszerűen megnövekedett (25% fölé ment) a volt Jugoszláviából bevándorlók súlya, majd visszaesett a korábbi 7% körüli szintre. A valamikori Szovjetunióból – 1992 után már döntően Ukrajnából – beáramlók aránya folyamatosan növekszik, 10%-ról 18%-ra emelkedett a kilencvenes évek végére. Az Európai Unióból bevándorlók aránya 9–10% körül stabilizálódott. A kínai állampolgárságuk aránya folyamatosan nőtt 1997-ig, arányuk egyes években elérte a 9%-ot is, 2000-ben 6% körül volt.

A bevándorlók **nemek** szerinti megoszlását vizsgálva: 1990-ben 54% volt a férfi, az időszak közepére ez az arány 56%-ra emelkedett, 2000-re pedig a bevándorló férfi/nő arány

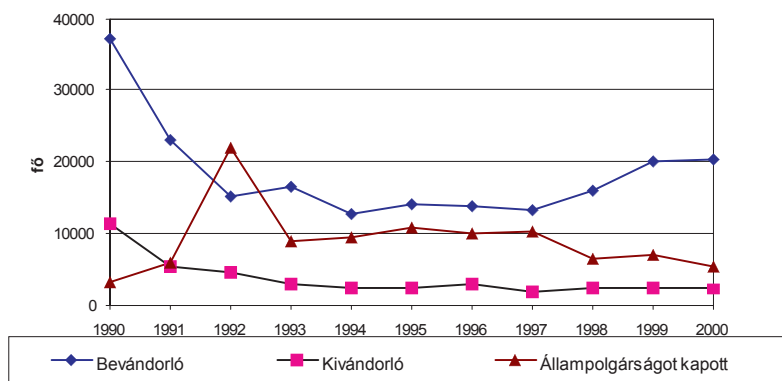
¹ OECD Sopemi Trends in International Migration, OECD Paris, 2002.

gyakorlatilag kiegyenlítődött (51 és 49%). Közel fele-fele arányban vannak férfiak és nők a környező országokból érkező bevándorlók között, az Európai Unióból érkezett bevándorlóknak viszont 60%-a férfi, s Európán kívülről is inkább férfiak, mint nők jönnek.

A bevándorlók **korösszetételét** a fiatal felnőttek túlsúlya jellemzi. A 20–39 évesek aránya a vizsgált időszakban 50 és 60% között mozgott, az évtized végén 53% volt. A 0–19 évesek és a 40 évesnél idősebb aktív korúak aránya közel azonos (21–22%). 1990-ben a bevándorlók átlagéletkora 28 év volt, 1994-ben elérte a 33 évet, és ezen a szinten stabilizálódott. Nemek között sem tapasztalhatunk jelentősebb eltéréseket. Az ország különböző területein kisebb-nagyobb eltéréssel hasonló a külföldi állampolgárok kormegoszlása.

1. ábra

A nemzetközi vándorlás alakulása Magyarországon, 1990–2000

Forrás: KSH, Demográfiai évkönyv.

* BM–BÁH Állampolgársági Főosztály.

1. táblázat

Bevándorlók állampolgárság szerinti megoszlása, 1990–2000 (Százalékban kifejezve)

Állampolgárság	1990	1995	1998	2000	1990–2000 Átlag
Európa	92,1	78,2	76,9	85,5	83,2
Ebből:					
EU-ország polgára	3,6	10,1	10,2	9,1	8,1
Román állampolgár	79,5	36,4	34,3	44,1	46,0
Volt Jugoszlávia utódállamának polgára*	1,1	10,9	9,3	9,6	12,6
Volt Szovjetunió utódállamának polgára**	–	13,2	12,9	13,6	9,0

Állampolgárság	1990	1995	1998	2000	1990–2000 Átlag
Ázsia	4,5	15,7	18,3	11,0	12,3
Ebből:					
Kínai állampolgár	1,8	8,6	8,0	5,3	6,1
Amerika	1,7	4,2	2,9	2,4	3,0
Afrika	1,4	1,5	0,3	0,8	1,2
Ismeretlen	0,3	0,4	0,6	0,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH, Demográfiai évkönyv 2001.

* Horvát és jugoszláv állampolgárok.

** Orosz és ukrán állampolgárok.

2. táblázat

**Az 1990–2000 között bevándorló külföldiek száma
és megoszlása korcsoportok és nemek szerint**

Korcsoport (év)	Férfi	Nő	Összesen
0–19	23,2%	25,5%	47 863
20–39	54,3%	53,0%	105 908
40–64	19,9%	17,5%	37 011
65–x	2,6%	4,0%	6 406
Összesen	107 829	94 056	201 885

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv 2001.

3. táblázat

**A bevándorló külföldiek aránya
a magyar népességhez életkor-csoportonként
és a település jogállása szerint
(2001. január 1-jén, százalékban)**

	0–14	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60–	Össz.
Budapest	1,3	1,7	2,9	4,3	4,5	2,4	1,2	0,8	2,2
Többi városok	0,5	1,2	1,3	1,7	1,8	1,1	0,7	0,6	1,0
Községek	0,4	0,6	0,7	1,2	1,2	0,8	0,6	0,4	0,7

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv 2001, Népszámlálás 2001.

A Magyarországra érkező külföldiek között a 20–39 évesek aránya közel kétszer akkora, mint a népszámlálási hányad. A fiatalabbak gyakorisága összességében megegyezik a helyivel, de az idősebbek lényegesen alul vannak reprezentálva a külföldiek között: a 40–64 évesek 40%-kal, a még idősebbek 80%-kal. Állampolgárság szerint a 20–39 évesek aránya 1,5–2,4-szerese a magyarországi népesség hasonló hányadának (28%). Románia kivételével a környező országok állampolgárai között a 0–19 évesek aránya meghaladja a népszámlálási arányt (23%), és ez a szlovák állampolgárok esetében feltűnően magas, az előbbi érték 1,7-szerese. A 40 évesek vagy idősebbek viszont általában alul reprezentáltak a külföldi állampolgárok között, kivéve a németeket, akik között a 40–64 évesek aránya nem különbözik a népszámlálási aránytól. Ezzel együtt Németország állampolgárai között van proporcionálisan a legtöbb 65 éven felüli, és a kínaiak után a legkevesebb a 20 éven aluli, a népszámlálási érték alig fele.

A migránsok nem egyenletesen választják az ország minden *megyéjét*, az északi és a nyugati országrész orságszéleit veszi részt a migránsok fogadásában. A bevándorlók aránya leggyorsabban Budapesten nőtt a vizsgált időszakban, miközben a keleti határ menti megyékben – ahol egyébként jelentősebb lélekszámú bevándorló népesség van jelen – a részarányuk csökken. Mindez arra utal, hogy a migráció Budapest felé áramlik, s ott koncentrálódik. A bevándorlók közel 40%-a Budapesten települt le. A fővárosban a legmagasabb a fiatal aktív korúak (20–39 évesek) aránya: 61%. Az ország legnyugatibb megyéjében és a fővárost körülölelő megyében az ott letelepedő ilyen korú bevándorlók aránya meghaladja az 50%-ot. Ellenben a 15 év alattiak feltűnően nagy arányban élnek Kelet-Magyarországon, míg az idősebbek aránya a Dél-, illetve Nyugat-Magyarországon magasabb, a többi területhez viszonyítva (mintegy 6%). Az aktív korúak felülreprezentáltsága Budapesten egyértelműen arra utal, hogy itt a munkavállalási célú migráció az ország egészében élő migránsokénál is erőteljesebb. A kelet-magyarországi határ menti megyék mindegyikében ugyanakkor a családokkal együtt élő migránsokra utal a kiskorúak magas aránya.

A bevándorlók *tevékenységét* vizsgálva² azt látjuk, hogy a legtöbben egyetemi, főiskolai hallgatók és egyéb tanulók. Együttes arányuk 28% (1990) és 20% (2000) között mozgott. A munkanélküliek, a háztartásbeliek és a nyugdíjasok aránya külön-külön nem éri el a 10%-ot, együttesen azonban 1995-ben 20%, 1998-ban pedig 28% volt. Bár arányuk azóta csökkent, még 2000-ben is a bevándorlók közel 23%-a ebbe a csoportba tartozott. Azt mondhatjuk tehát, hogy a bevándorlók durván fele inaktív, illetve munkanélküli volt.

A munkaerőpiacon migránsok legtöbben ipari és építőipari foglalkozásúak, arányuk a teljes bevándorló népesség 24%-a 1990-ben és 10%-a volt 1998-ban. A rendszerváltás kezdetén volt olyan év, amikor az újonnan érkezett bevándorló férfiak egyharmada volt ipari vagy építőipari foglalkozású. Viszonylag magas a felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak aránya is: a vizsgált évtized közepéig megközelítette a 14%-ot, 1997-től azonban már a 9%-ot sem érte el. Amennyiben a felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásúak csoportjait összevonjuk, akkor súlyuk megegyezik az ipari és építőipari foglalkozásúakéval.

A foglalkozási csoportok szerinti megoszlás alapján az egyes állampolgárságúak nemek szerint jellegzetes eltéréseket mutatnak. A németek között a legmagasabb a diákok aránya (32%). A felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásúak, illetve vezetők a kínai (49%), USA-beli (46%) és vietnami (43%) állampolgárok között vannak a legnagyobb gyakorisággal. Emellett a kínaiak érkeznek ide legtrikábban tanulási szándékkal, mindössze 6%. A kínaiak további több mint negyede a szolgáltatásban dolgozik. A Románia-

² Az adatok a belépéskori tevékenységekre vonatkoznak.

ből érkezettek negyede az iparban, építőiparban foglalkoztatott. Összehasonlítva a népszámlálási adatokkal: a hazánkba érkező férfi bevándorlók között kivétel nélkül nagyobb arányban vannak a szolgáltatásban dolgozók, de ez a foglalkozási csoport különösen a kínaiak között gyakori, 60%-kal haladja meg a népszámlálási adatot, de a volt jugoszlávok esetében is közel kétszerese. A kínaiak között gyakoriak a vezetők, értelmiségiek, arányuk több mint kétszerese a helyi értéknek. Még ennél is magasabb ennek a foglalkozási csoportnak a gyakorisága az USA-ból, Vietnamból és Oroszországból érkezettek között. A volt jugoszláv állampolgárokat jellemzik leginkább a mezőgazdasági foglalkozások; 50%-kal többen vannak, mint a népszámlálási hányad. Ipari, építőipari foglalkozást leggyakrabban a román állampolgárok végeznek, 1,5-szer többen, mint a helyi népesség. Az egyéb, középfokú szellemi foglalkozás gyakorisága csak a szlovák állampolgárságúak között haladja meg a népszámlálási adatot (30%-kal).

A nők foglalkozás szerinti megoszlását tekintve a férfiakétól eltérő képet kapunk. A népszámlálási népességhez viszonyítva lényegesen magasabb az ipari, építőipari foglalkozásúak gyakorisága (2,4-szeres), és alacsonyabb a szolgáltatásban dolgozóké (60%). A szolgáltatásban dolgozók gyakorisága egyetlen állampolgárság esetében sem éri el a helybeliek arányát, viszont a szlovák és román állampolgárságú nők kivételével a vezetők, értelmiségiek felül vannak reprezentálva, különösen az USA-ból érkezettek (2,6-szor) és a kínai, vietnami és orosz állampolgárok (2,2-szer) között. A szlovák állampolgárságú nők között közel háromszor annyi az egyéb szellemi foglalkozásúak aránya, mint a népszámlálási népességben. Az ipari, építőipari foglalkozásúak a román, az ukrán és az egyéb állampolgárságúak esetében 2,8–3,2-szeresen túl vannak reprezentálva.

Magyarországon 2600 településen lakik bevándorló, vagyis az összes település 82%-án. Ez lényegében azt jelenti, hogy a bevándorlók között szinte mindenféle gazdasági-társadalmi fejlettségű területhez akad letelepedni vágyó. 90% feletti a települések aránya, ahol külföldi állampolgár él az ország délkeleti, keleti részén, míg az ország nyugati megyéinek leg többjében 85% alatti ez az arány, sőt a legdélibb megyénkben csak a települések 2/3-án él bevándorolt.

Összehasonlítva a különböző állampolgárságú bevándorlók lakóhelyük településének nagysága, illetve jogállása szerinti megoszlását a 2001. évi népszámlálás adataival megállapítható, hogy minél távolabbról érkezett valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a fővárosban telepedik le. A vietnamiak, kínaiak mintegy ötször akkora hányada él Budapesten, mint a népszámlálási népesség, de az USA-ból, Oroszországból származó bevándorlók, illetve az „egyéb” kategóriába tartozóknak is több mint háromszorosa. A szlovák és jugoszláv állampolgárok viszont a megyei jogú városokban vannak több mint kétszeresen túlreprezentálva. A bevándorlók és a népszámlálási népesség arányát vizsgálva a települések népességnagyság-kategóriája szerint megállapítható, hogy minél népesebb egy település, annál több bevándorló érkezik oda: Budapestre a 11 év alatt a népszámlálási népesség 4,5%-ának megfelelő számú külföldi költözött. A százezernél népesebb településeken ez az arány közel 3%, a 10 ezer és 99 ezer lélekszámú helységeken mintegy 1,5%, és a még kisebb településeken 1% körüli. A külföldi állampolgárok általában nem azokat a településeket választják lakóhelyül, mint a belföldi vándorlók. Ha a települések jogállása szerint vizsgáljuk ezt, tapasztalható, hogy a külföldiek inkább a nagyobb lélekszámú, urbanizáltabb településeket részesítik előnyben, míg a helyi népesség 1990 és 2000 között sokkal inkább a kisebb településekre igyekezett, ha lakóhelyet cserélt.

Az egyes településtípusok preferenciáját befolyásoló tényezők multinomiális regressziós vizsgálatában a „községek”-et tekintettük referencia kategóriának. A férfiak a nőknél szignifikánsan magasabb eséllyel választják a városokat magyarországi lakóhelyül. A

65 éven felüliek telepednek le legritkábban a fővárosban. Ők a többi korosztályhoz képest szívesebben választják a községeket, de leginkább a fővároson kívüli városokat preferálják. Ebben feltehetően szerepet játszik az a tény, hogy olyan települést keresnek lakóhelyül, ahol viszonylag nyugodtan, de a szükséges infrastruktúrához (vásárlási lehetőség, orvos stb.) közel élhessenek. A 20–39 évesek részesítik leginkább előnyben a fővárost, és – a legidősebbek után – a megyei jogú városokat is. Az elemzés arra is rámutat, hogy ebben nemcsak a munkavállalási szempontok játszhatnak közre, illetve a tanulási lehetőség, hanem talán a fiatalok nagyobb igénye a nagyvárosok pezsgőbb életében való részvétel is. Egyik foglalkozási csoport sem részesíti oly mértékben előnyben a fővárost és a megyei városokat, mint a diákok, ami érthető, még akkor is, ha a diákok kétharmada alsó-, illetve középfokú tanulmányait végzi. A mezőgazdasági foglalkozásúak értelem szerűen inkább a kevésbé urbanizált településeken élnek. A felsőfokú végzettségűek és az ipari, építőipari foglalkozásúak a diákoknál nagyobb eséllyel választják a kisebb városokat. Az állampolgárság okozza a legjelentősebb szóródást az esélyhányadok között. A kínai állampolgárok 7,2-szer nagyobb eséllyel választják a fővárost, és 2,5-szer nagyobb a megyei városokat, mint az „egyéb” kategóriába soroltak. A vietnamiak esetében Budapest preferálásának esélye 5,3-szeres. A fővárosban legkevésbé a környező országok polgárai települnek le. Ez azt jelenti, hogy a választást nemcsak az befolyásolja, hogy hány évesen, milyen foglalkozással, szakmai ambícióval érkezik hazánkba a migráns, hanem azt is, hogy mindezekről függetlenül már preconcepcióval rendelkezik. Ez feltehetően a hiányos ismeretekből is fakad.

Ún. „kedvezményezett” településen a helyi lakosságnál sokkal kisebb arányban választanak lakóhelyet a nemzetközi migránsok (6,7% vs. 16,7%). Ahogy már arról korábban is esett szó, a külföldiek általában előnyben részesítik a nagyobb településeket, a jobb infrastruktúrát, ami érthető is, ha arra gondolunk, hogy elsősorban tanulni, illetve dolgozni jönnek ide, illetve tanuló, dolgozó családtagjukkal együtt költöznek. A Budapesten kívül élők is ritkábban laknak olyan településen, mely a gazdasági, munkanélküliségi mutatója alapján ún. „kedvezményezett”, vagyis gazdaságilag fejletlenebb, elmaradottabb település. A „kedvezményezett” településen élők jelentős alulreprezentáltsága a külföldiek között azokban a megyékben tapasztalható, ahol egyetemi, főiskolai, illetve ipari centrumok vannak.

A logisztikus regresszió eredménye azt mutatja, hogy a fővároson kívül letelepedők között a 65 évesek és idősebbek ragaszkodnak leginkább a magasabb gazdasági fejlettséghez, ami nyilván azt is jelenti, hogy a fiatalabbak nem feltétlenül azon a településen élnek, ahol dolgoznak, illetve a nap legnagyobb részét töltik, hanem esetleg naponta ingáznak. Állampolgárság szerint vizsgálva a fejlettebb települések preferálását, az tapasztalható, hogy a kínaiak, USA-beliek, jugoszláv állampolgárok tartják magukat leginkább távol az ún. „kedvezményezett” településektől. Ez megerősíti a település jogállásánál megállapítottakat, vagyis hogy a főváros és a megyei jogú városok preferálása a leggyakoribb körökben. A foglalkozást tekintve a diákoknál még a felsőfokú végzettségűek, illetve vezetők sem mutatnak nagyobb esélyt arra, hogy nem-kedvezményezett településen lakjanak. A korábbi eredmények alapján nem meglepő, hogy a kínaiak, USA-beliek és a vietnamiak ragaszkodnak leginkább az infrastrukturálisan fejlettebb településekhez. Azoknál a településeknél, amelyeket a helybéli lakosság is és a kedvezményezett is inkább elhagy, annak az esélye, hogy a külföldi odaköltözik, mindössze 30% a fejlettebb, illetve vonzóbb településeken mért adatokhoz képest.

Összességében tehát megállapítható, hogy a távolabbról érkező bevándorlók sokkal inkább ragaszkodnak ahhoz, hogy ahol Magyarországon élni szeretnének, az magas gaz-

dasági fejlettségű, urbanizált település legyen; lehetőség szerint a főváros. A közelebbi országokból érkezők jóval toleránsabbak ebben a tekintetben. Ez talán annak a következménye, hogy életmódjuk mobilisabb, mint a más földrésztől érkezőké. Gyakrabban utaznak haza, könnyebben találnak kapcsolatokat, szereznek ismereteket arról, hogy az adott körülmények között mi a legmegfelelőbb számukra, és kevesebb gonddal, problémával tudják lakóhelyüket megváltoztatni. Nem szabad elfelejteni, hogy zömük magyar anyanyelvű, és hogy a családi hátterük sokkal közelebb van, mint azoknak, akik több országhatáron keresztül jutottak el Magyarországra.

Irodalom

- Hárs Ágnes (2001): Népeségmozgások Magyarországon a XXI. század küszöbén. In: *Migráció és Európai Unió*. (Szerk.: Lukács Éva – Király Miklós) AduPrint, Budapest, 43–66. p., illetve Tóth Pál Péter: Egy évtized után. (A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás 1990 és 2000 között) *Kisebbségkutatás*, 13. sz. 2004. 4. 598–627. p.
- Hárs Ágnes (1996): Idegen népesség, migráns munkaerő. In: *KSH* (1996) 41–53. p.
- Hoffmann, Eivind–Lawrence, Sophia (1996): Statistics on International Labour Migration. *A Review of Sources and Methodological Issues*, ILO, Genf
- Tóth Judit (2001): A nemzetközi migráció jogi alapjai. In: *Migráció és Európai Unió*. (Szerk.: Lukács Éva – Király Miklós) AduPrint, Budapest, 81–123. p.
- Dr. Lukács Éva – Dr. Király Miklós: *Migráció és Európai Unió*, Szociális és Családügyi Minisztérium Budapest, 2001.
- KSH NKI (1996): Adatok és használhatóságuk; menekültek, bevándorlók, új állampolgárok. *Ezredvégi népesedés sorozat*, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Oberai, A. S. (1993): Migration for Employment. International Labour Migration Statistics: Use of Censuses and Sample Surveys. *World Employment Programm Working Paper (MIG WP 75. E)* ILO, Genf
- SOPEMI (2001): *Trends in International Migration, 2000*, OECD, Párizs
- SOPEMI (2002): *Trends in International Migration, 2003*, OECD, Párizs
- KSH (2003): *Tájékoztató a kiemelten támogatott településekről*.

Dövényi Zoltán

A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás néhány területi aspektusa

Some Regional Aspects of International Migration Concerning Hungary

In the study some territorial aspects of international migration also affecting Hungary are outlined. Areal distribution of ca 110 thousand foreign citizens staying in the country at a given moment is characterised by a great concentration: nearly half of them live in Budapest and its surroundings. A further feature is a high level of urbanisation: ca four-fifth of the foreigners are urban dwellers. A similar spatial pattern is shown by those having succeeded to obtain Hungarian citizenship.

Due to its geographical setting Hungary is located at the crossroads in Europe and most routes of international migration lead across the country. This configuration is represented by a model (Figure 4).

1. Bevezető megjegyzések

A szocializmus időszakát jellemző „szélcsend az országhatárokat átlépő vándorlásokat is jellemezte, a szocialista országok – köztük Magyarország is – igyekezett elkerülni, hogy területükön nagyobb számú „idegen”, azaz külföldi állampolgár tartózkodjon. Az 1980-as évek végén kezdődő rendszerváltozások azután ezen a téren is komoly változásokat hoztak, s a leomló vasfüggöny maga alá temette a szocialista migrációs politikát is.

Az átjárhatóvá vált határok azzal a következménnyel jártak, hogy Magyarország ismét bekapcsolódott a nemzetközi vándorlás áramlataiba – viselve annak minden előnyét és hátrányát. A különböző folyamatok keretében Magyarországra került külföldiek megnövekvő száma rögtön felkeltette a tudomány embereinek a figyelmét is, így az elmúlt másfél évtizedben a témának eléggé kiterjedt szakirodalmi is született. Ennek minden pozitívuma mellett meg kell azonban állapítani, hogy a nemzetközi vándorlásokkal foglalkozó hazai kutatások több szempontból is egyenetlenek, a témakör egyes aspektusai jól megkutatottak, mások viszont homályban, de legalábbis árnyékban maradtak.

Az utóbbiak közé tartozik a nemzetközi vándorlás területi aspektusainak feltárása, ahol eddig meglehetősen kevés vizsgálat történt. A jelen tanulmány ezen próbál segíteni, felvillantva a téma néhány regionális jellemzőjét. A tanulmány terjedelme miatt itt lényegében csak izelítőt lehet nyújtani, ezt viszont néhány térkép és ábra segítségével – ily módon is küzdve korunk túltengő verbalizmusa ellen.

2. A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok területi megoszlása

Mivel a Magyarországot érintő nemzetközi vándorlásban a bevándorló külföldiek száma évről évre meghaladja az elvándorlókat, így a legálisan tartósnan itt élő külföldi állampolgárok száma bizonyosan meghaladja a százezret, csak éppen azt nem tudjuk pontosan, hogy mennyivel. A bevándorlási többlet következtében az 1990-es években folyamatosan nőtt a Magyarországon tartózkodó külföldiek száma, s 2000-ben már meghaladta a

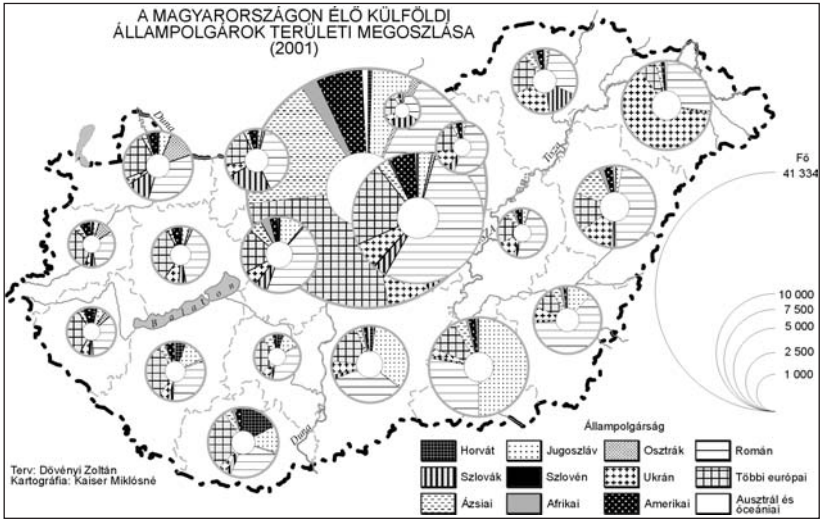
153 ezret. A következő évben azonban változott a statisztikai rendszer, így a külföldiek számát 2001-ben már csak 110 ezerre tették.

Ezt a problémát a témával foglalkozó kutatások csak meglehetősen nehezen tudják kezelni. Itt arról van szó, hogy a folyamatokat nem lehet megfelelően értelmezni, mert az adatsorokban van egy olyan törés, ami nem tényleges változásokhoz, hanem a statisztikai rendszer módosulásához kapcsolódik. Ebben a helyzetben több mutató esetében is azt lehet tenni, hogy a 2000-es év utáni időszakra koncentrálunk, s nem vagy csak korlátozottan teszünk összehasonlításokat a korábbi eseményekkel és folyamatokkal.

A fenti probléma miatt csak egy időpontban mutatjuk be a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok területi megoszlását. A korábbiaktól eltekintve 2002 elején erre az alábbi főbb sajátosságok állapíthatók meg:

- A több mint 116 ezer külföldi állampolgár közel fele a fővárosban és Pest megyében élt, az utóbbi azonban jórészt a budapesti agglomerációt jelentette. Így a Magyarországon élő külföldiek jelentős része az ország meglehetősen kis területére koncentrálódik.
- Az ország többi megyéje a budapesti agglomeráció értékeitől messze elmarad, ötezer-nél több külföldi állampolgár csak Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Beregen élt, ugyanakkor Vas, Tolna, Nógrád és Heves megyében számuk még a kétezret sem érte el.
- A különböző országokból származó külföldi állampolgárok eltérő mértékben koncentrálódnak az ország egyes térségeiben, ezért több jellegzetes típus különíthető el ebből a szempontból.
- A messze legnagyobb tömeget adó román állampolgárok az ország minden megyéjében jelentős csoportot alkotnak, s csak Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében nem álltak az első helyen. Fő „szállásterületük” a főváros és környéke, a román határ mellékén viszont nem túlságosan magas a számuk.
- Ezzel ellentétben az ukrán, a szlovák és a jugoszláv állampolgárok elsősorúan a területük az illető országgal szomszédos megye, azaz Szabolcs-Szatmár-Bereg, Győr-Moson-Sopron és Csongrád.
- A legnagyobb koncentrációs érték a kínai állampolgárok esetében figyelhető meg: a populáció több mint 4/5-e a fővárosban honos.
- Az Európai Unióból származó külföldiek esetében meglehetősen határozott Nyugat–Kelet dichotómia jelentkezik, azaz ez a csoport főleg az ország nyugati részén (beleértve a fővárost és környékét) telepedett le, a keleti országrészben a számuk jóval kisebb.
- A külföldiek lakóhelyét nézve magas urbanizációs szint mutatható ki, azaz elsősorban városlakók, s csak valamivel több mint 1/5-ük él községekben. Ez jóval alacsonyabb érték, mint ami a magyar lakosság körében megfigyelhető (1. ábra).

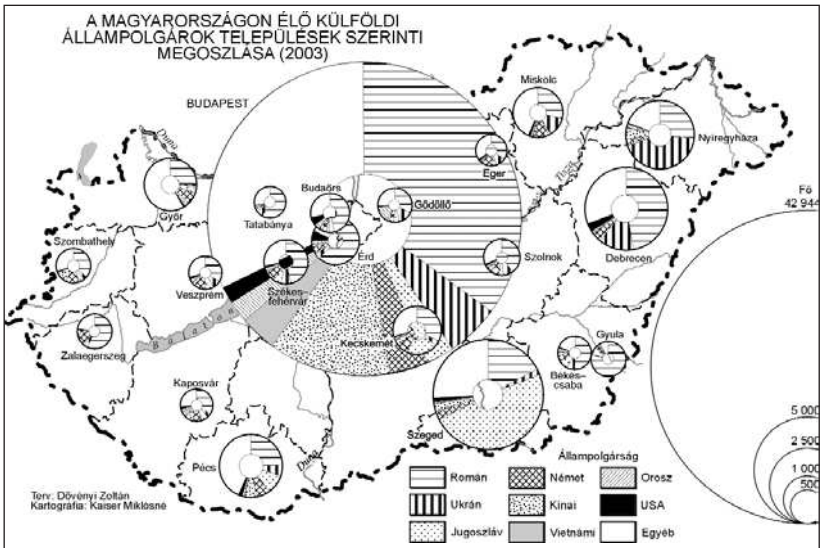
A Magyarországon élő külföldiek elhelyezkedése azonban nemcsak területileg differenciált, hanem a befogadó települések alapján is. Ebből a szempontból lényeges, hogy a külföldi állampolgárok által leginkább preferált települések csak részben követik a településhálózat hierarchikus rendjét. Budapest helyzete ebből az aspektusból is egyértelmű, mivel az ország fővárosa egyben a külföldi állampolgárok legnagyobb befogadója is. A fővárosi agglomeráció fontosságát jelzi ugyanakkor, hogy a legtöbb külföldit befogadó települések közé három olyan város is be tudott kerülni, amelyek sem népességszámuk, sem pedig központi helyi szerepkörük miatt nem tartoznak a hazai városhálózat élvonalába (Budaörs, Érd, Gö-

döllő). Hasonló felértékelődés figyelhető meg Gyula esetében is, ahol az egykori megyeszékhely ebből a szempontból paritásban van a jelenlegi megyeközpont Békéscsabával.

1. ábra

Csak a legnagyobb befogadó településeket figyelembe véve érzékelhető aszimmetria. Ez abban mutatkozik meg, hogy a főváros után következő városok mind az Alföldön és országhatárhoz viszonylag közel helyezkednek el. Közülük is kiemelkedik Szeged, ahol

mintegy hatezer külföldi állampolgárt regisztráltak. A Kárpátaljáról érkező bevándorlás jelentős növekedését jelzi Nyíregyháza élbolyba emelkedése ebből az aspektusból (2. ábra).

2. ábra

A Magyarországon huzamosan élő külföldiek anyanyelvi, illetve nemzetiségi megoszlásáról hosszabb ideig nem voltak átfogó adatok. Az mindenki által elfogadott volt, hogy az itt élő külföldiek többsége magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű, ezt azonban nem lehetett megalapozottan számszerűsíteni. Ebből a szempontból jelentős változást hozott a 2001-es népszámlálás, aminek keretében felvételre került az állampolgárság anyanyelv és nemzetiség szerinti összetétele is. Mivel az adatokat megyei szinten is publikálták, így végre lehetőség nyílt a problémakör regionális jellemzőinek bemutatására.

A népszámlálás végül is több mint 87 ezer külföldi állampolgár *anyanyelvi megoszlásáról* közölt információkat, beleértve a nem válaszolókat és az ismeretleneket is. Ebben a körben a kettős állampolgárok nem szerepelnek, ezért kisebb a mutató értéke az általában emlegetett 110 ezer körüli számnál.

Ennek a 87 ezer külföldinek közel 2/3-a (65,0%) magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a nem válaszadók és ismeretlenek utáni több mint 72 ezres sokaságból pedig még ennél is nagyobb, 78,3% az arányuk. A magyar anyanyelvűek külföldiek közötti meghatározó súlyát egyértelműen jelzi, hogy a második helyen álló németek aránya teljes sokaságból mindössze 5,4%, ezt követően a románoké pedig csak 3,3%. Említést érdemel még a kínaiak 2,6%-os és az ukránok közel 2%-os részesedése.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy minden megyében és Budapesten is a magyar anyanyelvűek voltak többségben a külföldi állampolgárok között, a területi különbségek azonban meglehetősen nagyok: miközben a fővárosban részesedésük alig haladja meg az 50%-ot, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében több mint 82%. Ebből az aspektusból egyfajta Kelet–Nyugat kettősség is megfigyelhető: az Alföldön – főleg az országhatár melletti megyékben – a magyar anyanyelvűek aránya magasabb, mint a Dunántúlon. Fordított a helyzet a második helyen álló németek esetében, mivel ők arányaiban inkább a Dunántúlon képviselnek nagyobb súlyt. Mindez jól jelzi a két csoport eltérő migrációs irányait. Ugyancsak a vándorlási irányokkal van összefüggésben az ukránok magasabb aránya Szabolcs-Szatmár-Beregben, a románoké a Dél-Alföldön, a horvátoké a Dél-Dunántúlon.

Budapest szerepe külön említést érdemel a külföldiek anyanyelv szerinti összetétele alapján is. A főváros súlya nemcsak az itt élő külföldiek száma, hanem szerkezete alapján is meghatározó. A Budapesten élő külföldiek anyanyelvi struktúrája jóval differenciáltabb, mint a megyéké, jó néhány anyanyelvi csoport szinte csak itt él (pl. afrikai, arab, görög, modern héber, örmény).

A Magyarországon élő külföldi állampolgárok társadalmi-gazdasági hatásának megítélésénél lényeges szempont a *korszerkezetük*. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy hazánk demográfiai tartalékai már korábban kimerültek, így különösen nagy szükség van a fiatalos korstruktúrájú csoportokra még akkor is, ha létszámuknál fogva nem lehetnek képesek alapjáiban megfordítani a kedvezőtlen demográfiai folyamatokat.

Folyamatában nézve a Magyarországon élő külföldiek korszerkezetét, az idősök arányának növekedése a leginkább feltűnő. Ennek következtében az őshonos népesség és a külföldiek korszerkezete közeledik egymáshoz, így az említett demográfiai előny is csökken.

Amint az a munkára orientált közösségeknél megszokott, a nálunk élő külföldieknél is alacsony a gyermek- és fiatalkorúak aránya: a 23,3%-os országos átlaggal szemben mindössze 15, 0%. A területi különbségek hasonló nagyságrendűek, mint a 60 évesnél

idősebbek esetében: Veszprém megyében 10,5%, Szabolcs-Szatmár-Beregben viszont 23,7% a 19 évesnél fiatalabbak aránya. Az ukrán és a román határ mentén végig magasabb a fiatalok aránya az átlagosnál, s mivel ebben az övezetben az idősök részesedése is átlag feletti, itt szükségszerűen viszonylag alacsony a munkaképes korú népesség aránya. Az ellenkező pólust a főváros és környéke jelenti, ahol az idős- és fiatalkorúak aránya egyaránt alacsonyabb az átlagosnál, ennek megfelelően a munkaerő-potenciál pedig nagyobb.

3. Magyarország új állampolgárai területi megközelítésben

A nemzetközi vándorlás egyik fontos következménye, hogy 1990–2001 között több mint százezer személy kapta meg a magyar állampolgárságot. Ez évi átlagban közel tízezer új állampolgárt jelent, miközben a rendszerváltás előtt még ennek az 1/10-e sem volt a mutató értéke.

Mivel Magyarország népességszáma 1981 óta folyamatosan csökken, az új állampolgárok valamit javítanak a kedvezőtlen népesedési helyzeten. A mérlegen az is javít, hogy ebben az időszakban csak kevesebb, mint 13 ezren mondtak le a magyar állampolgárságról. Ezt annál is inkább fontos kiemelni, mert a rendszerváltás táján volt olyan aggodalom, hogy tömegesen fognak végérvényesen háttal fordítani az országnak. Ez szerencsére nem következett be.

Az új állampolgárok előző állampolgárságát nézve egyértelműen kitűnik, hogy ez egy kevésszereplős játszma. Ebből a szempontból Magyarország mindössze néhány olyan szomszédos ország számára érdekes, ahol nagyobb számban élnek magyarok. Ezt egyértelműen jelzi, hogy az 1993–2001 között magyar állampolgárságot kapott mintegy 76 500 személy közül közel ötvenezer (64,5%) korábban román, több mint 9200 (12,0%) jugoszláv, mintegy 5700 (7,5%) pedig ukrán állampolgár volt. Még a negyedik helyen álló Oroszország 3786 fő, 4,9%) esetében is minden bizonnyal az innen származó új állampolgárok többsége magyar anyanyelvű.

A fenti négy országból regrutálódott új állampolgáraink közel 90%-a, így a világ többi részére alig több mint 1/10 jutott. A földgolyó túlnyomó részéről megnyilvánuló csekély érdeklődést jól jelzi, hogy ebben az időszakban az egész Európai Unióból alig több mint hatszázan vették fel a magyar állampolgárságot. Az itt élő kínaiak is csak kivételesen lesznek állampolgáraink (1993–2001: 29 fő), ennél még a vietnamiak is jobban érdeklődnek (162 fő).

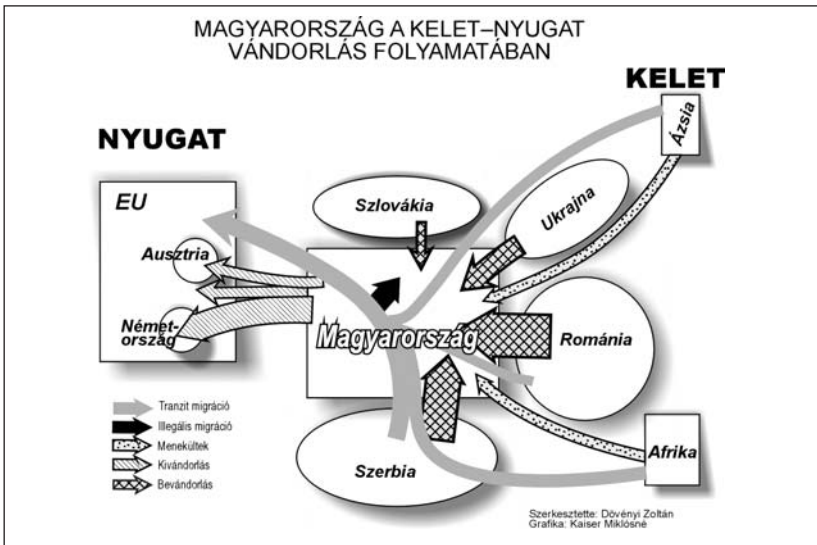
Az 1993–2001 között magyar állampolgárságot kaptak területi elhelyezkedése lényegében megegyezik az országban huzamosan élő külföldiek regionális megoszlásával. Ennek megfelelően az új állampolgárok fő szállásterülete a főváros és környéke: a vizsgált időszakban minden negyedik új állampolgár Budapesten, minden hatodik pedig Pest megyében – jórészt az agglomerációban – élt. Figyelemre méltó azonban, hogy az erős koncentráció valamelyest csökkent az idők folyamán: amíg 1993–1994-ben az új állampolgárok kb. 45%-a élt Közép-Magyarországon, addig az időszak végére ez az arány 40% alá csökkent.

Az új állampolgárok másik nagyobb koncentrációs területe a Dél-Alföld, ahol főleg Csongrád megyében élnek jelentősebb számban (1993–2001: közel 6000 fő). Ellentétben a fővárossal és környékével, a nagytérség részesedése érzékelhetően növekszik: 1993–1994-ben még csak 13–14%, az időszak végén azonban már 20% körüli.

Országos viszonylatban jelentős számban élnek új állampolgárok a román és az ukrán határ mellett fekvő Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is (egyenként kb.

Ennek oka elsősorban abban kereshető, hogy az Európa különböző részeit összekötő forgalmi folyosók egy része áthalad Magyarországon, illetve a Kárpát-medencén. Mivel a legális vagy illegális nemzetközi vándorlás résztvevői is ezeket veszik igénybe, szükségszerűen alakul ki ezeknek bizonyos csomósodása a térségben. Így nem meglepő, hogy a nemzetközi vándorlás minden fontosabb típusa megfigyelhető Magyarországon.

Aki- és bevándorlás esetében a fentiekén kívül jelentkezik még Magyarország gyakran emlegetett „kompország” funkciója is, azaz összeköti Keletet és Nyugatot. A bevándorlók meghatározó része – amennyiben Európát kétosztatúnak fogjuk fel – Keletről érkeznek, a kivándorlás fő iránya viszont Nyugat. Lényegében hasonló képet mutat – de már interkontinentális léptékben – a tranzitmigráció és a menekültek vándorlása is. Magyarország ezen „átjáróház” szerepét különösen az előbbi fejezi ki

plastikusan: a világ egészen távoli részeiből (főleg Ázsiából és Afrikából) érkező, jórészt illegális migránsok gyakran Magyarországon keresztül próbálják meg elérni hőn áhitott céljukat, Nyugat-Európát (4. ábra).

4. ábra

A jövőre vonatkozóan nem jelentéktelen kérdés, hogy a fentiekben vázolt modell érvényes marad, avagy jelentősen megváltozik. Több jel is arra utal, hogy inkább az első változat tűnik reálisnak. Ezt leginkább a világ 2050-ig várható népesedési folyamatai támasztják alá. Az előrejelzésekből kitétnik, hogy a népességyarapodás különösen azokon a kontinenseken lesz ugrásszerű, ahonnan a tranzitmigráció keretében eddig is jelentős tömegek áramlottak át Magyarországon. S mivel eközben Európa részesedése a felére csökken a világ népességéből, mindenképpen a tranzitmigráció megerősödésére kell számítani.

Ez a köztes helyzet Magyarország számára előnyt és hátrányt egyaránt jelent. Amennyiben az ország rossz népesedési helyzetének javításához ki tudja válogatni a „demográfiai bónuszból” a megfelelő csoportokat, akkor még lehet is profitálni földrajzi helyzetünkéből. Amennyiben viszont a fő cél az illegális vándorlás elleni – egyébként meglehetősen reménytelen – küzdelem lesz, akkor úgy leszünk vesztesek, hogy magunk szalasztjuk el a nyerési esélyt. Hogy melyik változat valósul meg, az a jövőbeli migrációs politikánktól függ.

Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon¹

Foreign property owners in Hungary

Part of ethnic Hungarians living in the neighbour countries show intent to settle in Hungary; their impressions during visits to relatives in the motherland (statistically registered as tourist trips) may trigger resettlement. Hungary also attracts tourists from the EU or visitors overseas and especially former Hungarian emigrants who are potential buyers of real estates. The study is one of the first steps in Hungary to explore a new spatial phenomenon between the pure tourist and migration activity. The role of time namely the duration of stay (varying between one day to one year) makes necessary to investigate the contact zone. The grey zone grows due to the process of convergence between work and leisure time activities and the predator character of the metamorphosis of notion of tourism and migration in literature. In reality, both processes have an expansive nature nowadays with multiple motivations, growing number of forms and more and more consequences related to the origin and destination areas, so the interdisciplinary approach seems inevitable to explore new phenomena and the sophisticated analysis. In this paper only one research problem was investigated: property acquisition by foreigners. Original data files on real properties bought by foreign citizens came from the legal register of Ministry of Interior. The data for analysis were collected, processed, checked and purified by the authors. The study dominantly had descriptive character but the use of geographical, demographical and statistical methods enable to explore unique facts, highlight relations and create hypotheses for the future research.

Bevezetés

A külföldi állampolgárok nemcsak turistaként, hanem ingatlanvásárlóként is egyre nagyobb számban jelentek meg a rendszerváltozás utáni Magyarországon. Első megközelítésben úgy tűnik, mintha a négy alapvető európai uniós szabadságjog közül kettő, nevezetesen a személyek szabad áramlása és a korlátok nélküli tőkemozgás fonódott volna össze a külföldiek ingatlanvásárlásai során (Williams–Hall 2000, Szivas–Riley 2002). A problematika alaposabb átgondolása után azonban kijelenthetjük, hogy a két folyamat nem szükségszerűen kapcsolódik össze (Massey 1993). Előfordulhat olyan magyarországi ingatlanvásárlás, amely mögött egyszerűen csak befektetési szándék húzódik meg. Ezekben az esetekben a tulajdonosnak esze ágában sincs hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon üdülni vagy a legkülönfélébb okok miatt szezonálisan itt tartózkodni, esetleg végleg letelepedni (Böröcz 1996). Sokkal inkább a jelentős mértékű és gyors profitszerzés a cél, tehát tisztán a gazdasági racionalitás érvényesítése húzódik meg a tulajdonszerzés mögött. E tanulmány szerzőinek véleménye szerint az ingatlanvásárlók ilyen típusa rendkívül ritka, és ha alkalmanként elő is fordul hasonló eset, akkor is – a „forró pénz” természetéből következően – „új gaz-

¹ A tanulmány az AIDELF (Association Internationale des Démographes de Langue Francaise), a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és a Központi Statisztikai Hivatal által Budapesten rendezett nemzetközi konferencián (2004. szeptember 20–24.) tartott előadás átdolgozott, továbbfejlesztett változata.

da” amilyen gyorsan csak lehet, túlad a szerzeményén. Tehát a spekulációs tulajdonszerzés-kor semmiképpen sem beszélhetünk az ingatlanszerzés tartós formájáról (Bell–Ward 2000). Emellett a megszkott környezetben történő olcsó üdülést (hetekben mérhető tartózkodási hosszal) ugyanúgy szolgálhatja az ingatlan megvétele, mint a szezonális tartózkodást (hónapokban mérhető hosszal). Harmadik típusként a tulajdonos és/vagy hozzá kapcsolódó személyek végleges letelepedésének (itt már az évek szolgálnak mértékegységül) szintere is lehet az ingatlan. Ezen világosan elkülöníthető tiszta típusok mellett nem zárható ki a motívációk egyidejű kombinációja, tehát a vegyes típusok előfordulása sem.

A fenti eszmefuttatásból következik, hogy – a tértudományokra szorító vizsgálatokban – a külföldiek ingatlanvásárlásának tanulmányozása során sem önmagában a turizmuskutatás fogalmaival és eszközeivel, sem kizárólag a migrációkutatás módszertanát követve nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket (Bianchi 2000, Feng–Page 2000). Tehát szükséges kombinálni a kétféle kutatási terület eszköztárát. Ha ez a megoldás nem hozna elégséges eredményt, akkor a turizmus és a migráció közötti valóságterületet („szürke zónát”) eredeti megoldások kifejlesztésével kell feltárni.

Jogszabályi háttér – adatok – módszerek

A hatályos jogszabály, a 7/1996. (I. 18.) Korm. rendelet szerint a külföldi állampolgárok magyarországi ingatlanszerzéséhez a területileg illetékes megyei, fővárosi közigazgatási hivatal jóváhagyó határozata szükséges. Termőföldnek és védett természeti területnek nem minősülő ingatlan tulajdonjogának külföldi jogi vagy természetes személy általi – öröklésen kívüli – megszerzéséhez szükséges engedélyt az illetékes fővárosi, illetőleg megyei közigazgatási hivatal vezetője akkor adhatja meg, ha az önkormányzati vagy egyéb közérdeket nem sért. Műemlék vagy műemlék jellegű, valamint védett régészeti és történeti jelentőségű ingatlan, továbbá a védett természeti területen fekvő épület tulajdonjogának megszerzésével kapcsolatos eljárásban az ingatlan védettsége szerint illetékes hatósági szakhatóság működik közre.

Az egységes, az ország egész területére kiterjedő, korrekt összehasonlításra alkalmas adatbázist (2001–2003 vonatkozásában) a Belügyminisztérium bocsátotta a rendelkezésünkre. Ennek feldolgozása során a következő elemzési nehézségekkel kényserülünk szembenézni:

1. A regisztrált adatokat az engedélyezési folyamat érdekében, nem pedig statisztikai célból rögzítették és dolgozták fel. Következésképpen az adatbázisban az olajozott engedélyezési mechanizmus működéséhez szükséges információk találhatóak meg, amelyek gyakran nem elégítik ki a kifinomult kutatási igényeket.
2. A külföldiek ingatlanvásárlására kiadott engedélyek száma nem azonos a megszerzett ingatlanok számával, mivel egy engedély több ingatlan megvásárlására is felhasználható. Megjegyezzük, hogy ettől, az elemzést zavaró hatástól a csekély előfordulás miatt eltekintettünk.
3. Továbbá nem vettük figyelembe, hogy egy ingatlan több, akár eltérő állampolgárságú külföldi tulajdonába is kerülhetett. Ebben az esetben is ezrelékben fejezhető ki a gyakoriság.

Az ingatlanvásárlók és az ingatlanok

2001–2003 között külföldi állampolgárok Magyarországon összesen 16 181 ingatlant vásárolhattak meg. 2001–2003 között Budapest mellett Pest, Somogy, Zala, Győr-

Moson-Sopron, Vas és Veszprém megyebeli települések voltak a külföldiek ingatlanvásárlásának fő célpontjai. A legkevésbé keresett megyék Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg voltak.

A külföldiek ingatlanvásárlásának vegyes (turizmus – szezonális migráció – végleges letelepedés) motivációs hátterére enged következtetni a megvásárolt ingatlanok típusának megoszlása. A 2001 és 2003 között megvásárolt ingatlanok többsége (61,6%) lakás, lakóház és beépítetlen földterület (23,2%), az üdülő- és hétvégi házak (4,9%) csakúgy, mint a tanyák (3,6%) aránya elenyésző. Az országos átlagot jelentősen meghaladó üdülő és hétvégi ház vásárlására Baranya, Fejér, Pest, Veszprém és Somogy megyében került sor, ám elgondolkodtató, hogy ez az érték Zala megyében mindössze 2,3%-ot tesz ki. A települések sajátosságaival függ össze a tanyák iránti kereslet jelentkezése Bács-Kiskun (39,6%), Csongrád (22,6%) és Pest (13,2%) megyében. Természetesen nem lehet pontosan tudni, hogy egy-egy lakásvásárlás mögött milyen szabadidős magatartás vagy éppen bevándorlási szándék áll. Elképzelhető, hogy lakóingatlant használnak üdülőként, sőt az üdülők, hétvégi házak alacsony részesedése arra is visszavezethető, hogy ezeknek jelentős részét már a korábbi években értékesítették.

A vizsgált három év tekintetében összesített állampolgársági megoszlás azt mutatja, hogy a külföldiek által megvásárolt ingatlanok többsége (40,5%) a németek tulajdonában van. Utánuk az osztrákok (19,2%), majd a románok² (9%) következnek, akiket a hollandok követnek (7,3%). Ezenkívül még három ország polgárainak a részesedése tekinthető számottevőnek: Svájcé (3%), az Egyesült Államoké (2,6%) és Olaszországé (2,6%). A németek 13 megyében és Budapesten dominánsak, tehát ők a legnagyobb részarányal bíró ingatlanvásárlók. Somogy megyében 70 százalékos a részesedésük, a vele határos Zalában és Tolnában 60% feletti. Az ország egészét figyelembe véve a német állampolgárok a legkisebb, 18,3 százalékos részarányal domináns vásárlók a fővárosban. Ez arra utal, hogy a Budapest iránti érdeklődés igen sokirányú, amihez a főváros méretei, tradíciói mellett nemzetközi szerepköreinek kifejlődése is hozzájárulhatott. Az osztrákok a határos Győr-Moson-Sopron és Vas megyékben dominálnak, előbbiben meghaladják a 60 százalékot. A román állampolgárok szintén a határos Hajdú-Bihar (51,1%) és Békés (60,8%) megyében mondhatók elsődleges vásárlóknak. Meglepő, hogy a magyar–román határtól távoli és a külföldiek körében az egyik legkevésbé keresett Nógrád megyében is a román állampolgárok vannak többségben. A jelenséget magyarázó tényezők közül kiemelendők a megye fejletlenségéből és válságövezeti jellegéből következő alacsony ingatlanárak, amelyeket a vélhetően nem nagy tőkeerővel rendelkező román állampolgárok is meg tudtak fizetni. Másik faktorként a munkahelyül szolgáló Budapest közelsége és az ebből fakadó viszonylagosan gyors elérhetősége szerepel. Tehát a válságövezetben elérhető lakást és a prosperáló fővárosban biztosított munkahelyet a románok ingázással kötik össze. Az ukrán állampolgárok a velük határos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében domináns vásárlók (29,6%).

Ezek a mutatók arra engednek következtetni, hogy a tőkeerős németek – a jelentősebb német nemzetiségű települések kivételével – különbözőbb területi preferenciák nélkül az ország egészében potenciális vásárlóknak tekinthetők, számukra a „jó” hely szempontjának elsődlegességéről beszélhetünk (Kasper 2001). A többi, különösen szomszédos or-

² A Romániából származó és az egyéb környező államokbeli vásárlók – a bevándorlók nemzetiségi összetételéhez hasonlóan (Gödrö-Tóth 2005) – nagyrészt magyar nemzetiségűek lehetnek.

szágbeli állampolgár a határ menti megyékben való vásárlást preferálja, ékes például szolgálva a távolságfüggés törvényszerűségének alátámasztására. Feltűnő, hogy a jelentős magyar etnikai kisebbséggel rendelkező és négy magyar megyével is határos Szlovákia, továbbá a szintén jelentős számú magyar nemzetiségű lakossal bíró és két megyével határos Szerbia polgárai nem szerepelnek a domináns vásárlók között (Kocsis–Kocsis-Hodosi 1995).

Rendkívül érdekes összefüggések bontakoznak ki az egyes megyékben másodlagos (tehát a külföldi ingatlanszerzők rangsorában második helyen álló) vásárlók területi megoszlásának vizsgálatakor. Az Ausztriával határos Győr–Moson–Sopron és Vas megyében az osztrákok helyét a németek veszik át. További négy dunántúli megyében (Komárom–Esztergom, Veszprém, Zala, Somogy) a helycsere éppen ellentétes. Az összesen 13 megyében domináns ingatlanvásárló németek a két, említett dunántúli megye mellett Nógrádban, Hajdú–Biharban és Békésben lettek a második legnagyobb ingatlanvásárló nációnáció. Az igazán jelentős változást azonban a holland állampolgárok térhódítása jelenti, akik a második legnagyobb vásárló nemzetek sorában leginkább az ország középső részén, Baranya, Tolna, Bács–Kiskun és Pest, továbbá Borsod–Abaúj–Zemplén megyében terjeszkedtek. A német–osztrák helycserehez hasonló változás történt az ország északkeleti részén, a Romániával határos Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében a domináns ukránok után a román állampolgárok lettek a második legnagyobb vásárlók. Az osztrák állampolgárok keleti irányú terjedésével szemben a román állampolgárok ellentétes irányban, nyugatra „terjeszkedtek”, mivel – felváltva a domináns németeket – Fejér, Jász–Nagykun–Szolnok és Heves megyében, továbbá a fővárosban a második legnagyobb vásárlókká váltak. Csongrád megyében a távoli, de ennek ellenére domináns németeket, a második legjelentősebb vásárló országgént a határos Szerbia–Montenegró követi. A jugoszláv polgárháború idején, majd azt követően az 1990-es évtized közepén és végén a Dél–Alföld régió belüli Csongrád megyébe koncentráldták a jugoszláv tőkebefektetések, tőkeátmentések. Az illetékes Közigazgatási Hivatal adatai szerint az ezredfordulóig a jugoszlávok voltak a legjelentősebb ingatlanvásárlók a megyében. Az általunk elemzett adatokból azonban úgy tűnik, hogy a tőkeáramlási folyamat ingatlanvásárlásokban megnyilvánuló része kifulladásban van.

A harmadik helyen levő vásárlók megyénkénti megoszlásában két új, eddig nem szereplő nemzet állampolgárai jelentek meg, nevezetesen Svájc és az Amerikai Egyesült Államoké. A svájciak a Dunántúlon, Zala és Tolna megyében lettek a harmadik legnagyobb vásárlók, az amerikaiak viszont Budapestet, Pest és Hajdú–Bihar megyét preferálták. Az elérhetőségi szempontok miatt Budapest és Pest megye választása teljesen érthető az amerikaiak részéről, a Hajdú–Bihar megyei célpontok kiválasztása mögött viszont szövevényesebb, e tanulmány keretein túlmutató motivációs rendszer húzódnak meg. Csongrád megyében harmadikként a szomszédos románok következnek, a szerb állampolgárok pedig Békésben lesznek dobogós ingatlanszerzők. A román állampolgárok vásárlásainak észak–északnyugat felé tartó terjedési folyamata folytatódott, mivel Veszprém, Győr–Moson–Sopron és Komárom–Esztergom megyékben ők lettek a harmadik legnagyobb vásárlók. Utóbbiban nemcsak egyszerűen terjedési folyamatról, hanem a központi régió „bekerítési folyamatáról” is beszélhetünk. A román állampolgárok számára a terjedési folyamat északi komponensét Borsod–Abaúj–Zemplén megye jelentette. A románokhoz hasonlóan a hollandok szintén öt magyarországi megyében voltak a harmadik legjelentősebb vásárlók. Az északkelet felé való terjedésüket Nógrád, Heves és Jász–Nagykun–Szolnok megye mutatói bizonyítják. Az osztrákok kelet felé való terjedése is tovább tartott, mivel Fejér és Baranya megyében is e nemzet tagjai lettek a harmadik legnagyobb vásárlók, sőt Bács–Kiskun megye esetében a Duna vonalát is átlépték.

**Ingyantant szerzett külföldiek száma a legjelentősebb fogadó települések szerint,
2001–2003**

Helyezés	Település	Külföldi	Megye
1.	Szeged	185	Csongrád
2.	Cserszegtomaj	178	Zala
3.	Sopron	169	Győr
4.	Debrecen	138	Hajdú-Bihar
5.	Pécs	124	Baranya
6.	Héviz	102	Zala
7.	Gyenesdiás	99	Zala
8.	Keszthely	97	Zala
9.	Mosonmagyaróvár	96	Győr
10.	Siófok	96	Somogy
11.	Vörs	93	Somogy
12.	Győr	89	Győr-M.-S.
13.	Harkány	87	Baranya
14.	Vonyarcvashegy	86	Zala
15.	Balatonlelle	85	Somogy
16.	Kecskemét	84	Bács
17.	Balatonalmádi	82	Veszprém
18.	Balatonyörök	80	Zala
19.	Nemesbük	79	Zala
20.	Balatonberény	78	Somogy
21.	Tiszafüred	77	Jász-N.-Sz.
22.	Fonyód	75	Somogy
23.	Balatonfenyves	73	Somogy
24.	Kiskunmajsza	69	Bács-Kiskun
25.	Fertőrákos	64	Győr-M.-S.
26.	Buzsák	63	Somogy
27.	Döbrököz	63	Tolna
28.	Balatonkeresztúr	62	Somogy
29.	Zalaszentgrót	62	Zala
30.	Battonya	58	Békés
31.	Zalakaros	57	Zala
32.	Esztergom	56	Komárom

Település	Külföldi
Budapest VI. ker.	255
Budapest VII. ker.	213
Budapest V. ker.	203
Budapest XIII. ker.	182
Budapest II. ker.	168
Budapest VIII. ker.	150
Budapest XIV. ker.	130
Budapest IX. ker.	124
Budapest XI. ker.	121
Budapest XII. ker.	96
Budapest I. ker.	86
Budapest III. ker.	74
Budapest X. ker.	58
Budapest IV. ker.	44
Budapest XV. ker.	43
Budapest XVII. ker.	39
Budapest XVIII. ker.	33
Budapest XVI. ker.	29
Budapest XX. ker.	25
Budapest XIX. ker.	22
Budapest XXI. ker.	22
Budapest XXII. ker.	16
Budapest XXIII. ker.	15

Helyezés	Település	Külföldi	Megye
33.	Marcali	56	Somogy
34.	Igal	54	Somogy
35.	Szombathely	54	Vas
36.	Balatonboglár	53	Somogy
37.	Szólósgyőrök	53	Somogy
38.	Miskolc	51	Borsod
39.	Balatonmárfiafürdő	51	Somogy
40.	Csákány	51	Somogy
41.	Karád	49	Somogy
42.	Tamási	49	Tolna
43.	Bük	48	Vas
44.	Tiszakécske	46	Bács
45.	Eger	46	Heves
46.	Tatabánya	46	Komárom
47.	Kőszeg	44	Vas
48.	Lenti	44	Zala
49.	Zalaszentlászló	43	Zala
50.	Mohács	42	Baranya

Forrás: BM Önkormányzati Főosztály.

Az ingatlanszerzők állampolgársági összetétele és az általuk preferált megyék közvetve utaltak a turisztikai és migrációs motívumok háttérben való jelenlétére. Azonban a megyék szerinti területi bontás nem alkalmas az ingatlanszerzés mögött húzódó szabadidős és/vagy vándorlási magatartás makroszintű igazolására. A megye területi egységként kezelése túl nagykn bizonyult a fentebb megfogalmazott kapcsolat bizonyítására. Ezért a kistérségi szintet átlépve, közvetlenül a településeket tekintettük az alapvető vizsgálati egységnek.

Ha az ország településeit aszerint vizsgáljuk, hogy mennyi volt 2001 és 2003 között közigazgatási területükön ingatlant szerzett külföldiek száma, akkor jól kirajzolódik a leginkább keresett települések Budapest- és Balaton-centrikus képe. A vizsgált időszakban Budapest nagyságrendekkel megelőzte a többi hazai települést, mivel területén összesen 2148 külföldi vásárolt ingatlant. A fővároson belül leginkább keresett városrészeknek a VI. (255), a VII. (213) és az V. (203) kerület tekinthető, amelyekben egyenként véve is több külföldi ingatlanvásárlást regisztráltak, mint az országos rangsor második, harmadik helyén álló Szegeden (185) és Cserszegtomajon (178). Az országos lista első 100 helyén álló települések funkcionális vizsgálata során megállapítható, hogy a külföldiek a vásárlásuk során a regionális központok mellett előnyben részesítik a „kellemes” települési környezetet kínáló, idegenforgalmi adottságokban bővelkedő falvakat és váro-

sokat. Az elsők között szereplő Sopron (169), Hévíz (102), Gyenesdiás (99), Keszthely (97), Siófok (96), de a később feltűnő települések is kiválóan bizonyítják a turizmus elsődlegességét a választások során.

Összefoglalás – következtetések

A magyar gazdaság általános liberalizálásának és deregulációjának részeként a rendszerváltozás kezdete óta folyamatos a külföldiek magyarországi befektetéseire vonatkozó korlátozások megszüntetése. Ebbe a folyamatba szervesen illeszkedett a külföldiek munkavállalásának és ingatlanszerzésének fokozatos könnyítése is. A rendszerváltozás óta megvásárolt ingatlanok száma – szakértői becslésünk szerint – meghaladja a 100 ezret. A külföldiek által legkeresettebb területek közé a főváros egyes kerületei, a Balaton környéki megyék és néhány fürdőváros, illetve régióközpont tartoznak. A külföldiek által megszerzett ingatlanoknak több mint az egyharmada német állampolgárok tulajdonában van, egyötöde az osztrákok, egy-egy tizede a románok és a hollandok tulajdonába került. A németek a fővárosban és 13 magyarországi megyében domináns (az adott megyében legnagyobb részarányal bíró) ingatlanvásárlók, tehát területi preferencia az esetükben nem állapítható meg. Számukra az ország egésze ingatlanvásárlási szintér. A szomszédságnak és vele összefüggésben a közelségnek legnagyobb szerepe az osztrák és az ukrán állampolgárok magyarországi ingatlanszerzéseiben van. Az osztrák és a román állampolgárságú ingatlanvásárlók helyválasztása esetén klasszikus egyirányú térbeli terjedési folyamatokra bukkantunk. A két ország földrajzi helyzetéből adódóan az osztrák terjedés iránya kelet felé, a román állampolgároké pedig északkelet felé tartott.

A külföldiek ingatlanvásárlása mögött álló vándorlási és idegenforgalmi motivációk feltárása a magyarországi migráció- és turizmuskutatás egyik továbbfejlesztésre érdemes területe. Alapvető tisztázásra váró kérdésnek tekinthető, hogy a vásárlást mennyiben befolyásolták a korábbi turisztikai élmények; milyen jelentősége van a gyökerekhez (szülőföldre) visszatérés motívumának; a megvásárolt ingatlan mennyiben szolgálja a tulajdonos szabadidő-eltöltését és/vagy letelepedésének előkészítését; valóban elenyésző a tisztán befektetési (spekulatív) célzatú vásárlások száma? A fenti kérdések tudományos igényű megválaszolása során nemcsak a tudományágak összefogására, hanem a makro- és mikrovizsgálatok egyidejű alkalmazására is szükség lesz.

Felhasznált irodalom

- Bell, M. and Ward, G. 2000. Comparing temporary mobility with permanent migration. *Tourism Geographies* 2(1): 87–107. p.
- Bianchi, R. V. 2000. Migrant tourist-workers: Exploring the 'contact zones' of post-industrial tourism. *Current Issues in Tourism* 3(2): 107–137. p.
- Böröcz, J. 1996. *Leisure migration. A sociological study on migration*. Oxford: Pergamon.
- Feng, K. and Page, S. J. 2000. An exploratory study of the tourism, migration-immigration nexus: travel experiences of Chinese residents in New Zealand. *Current Issues in Tourism* 3(3): 246–281. p.
- Gödri I.–Tóth P. P. 2005. *Bevándorlás és beilleszkedés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. 33–40. p.
- Kasper, M. 2001. Ausverkauf Ungarns? Eine Angebotsanalyse der Freizeitwohnsitze für den deutschsprachigen Raum. *Europa Regional* 9 (2): 70–77. p.

- Kocsis, K.–Kocsis-Hodosi, E. 1995. *Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. A study in Ethnic Geography*. Toronto–Buffalo: Matthias Corvinus Publishing.
- Massey, D. S. et al. 1993. Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431–466. p.
- Szivas, E.–Riley, M. 2002. Labour mobility and tourism in the post 1989 transition in Hungary. In Hall M. and Williams A. (eds.) *Tourism and migration*. London: Kluwer Academic Publishers.
- Williams, M. A.–Hall, M. C. 2000. Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption. *Tourism Geographies* 2 (1): 5–27. p.

Vidra Zsuzsanna

**Kína és a kínaiak a magyar sajtóban,
1945–2000***

**China and the Chinese in Hungarian Press,
1945–2000**

The image of China and the Chinese people in the Hungarian press, 1945–2000

How is China represented in the Hungarian press before and after 1989? How are the Chinese people depicted in the same periods? Newspaper articles will be analyzed by using qualitative methodology focusing on the major discourses that characterize each period.

The most important findings are that before 1989 China is represented either as a friend or an enemy depending on the current political situation of the time – mainly its relationship to the Soviet Union. The Chinese people do not appear almost ever in any article. Besides China being a political friend or enemy, sometimes tribute is paid to the country in reports written by ambassadors or some political delegation members visiting the country. They all admire the exoticism of the place. The political changes of 1989 generate a completely new image. It is not the country any more that is represented but the people who come to live and work in the new Hungary. Two opposing images develop over the time: the loveable but naïve Chinese stranger and the menacing criminal stranger. The latter embodies all the fear that we feel as a result of the opening of the borders. Now we are exposed to the world, to the sometimes fearful effects of globalization. These strangers appear even scarier to us since in their media representation they are most of the time de-contextualized, the reader is not given any information or explanation as to their origin, the reasons why they have come, etc. The wider context of the Chinese economic and political transformation is not accounted for nor is globalization.

A „kínai-kép” a magyar sajtóban a kínai–magyar hivatalos kapcsolatok függvénye, legalábbis a rendszerváltásig egészen biztosan. 1989-ben a határok megnyitása eredményeként a kínai kereskedők által megjelenik a globalizáció egyik ágense testközelben. Kik is valójában ezek az „idegen” kínaiak a mai Magyarországon? Van-e valami kapcsolatuk azokhoz a kínaiakhoz és ahhoz a Kína-képhez, amit a korábbi évtizedekben a hivatalos kínai–magyar kapcsolatok határoztak meg, és amelyek a magyar és kínai külpolitika produktumai voltak? Ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg a rendszerváltás előtti és utáni sajtóban megjelent cikkek kvalitatív elemzésének segítségével.¹

* A kutatás az NKFP 5/0084/2002. sz. program keretében készült.

¹ A kvalitatív elemzés során az adatbázisban szereplő cikkeket kategorizáljuk tartalmuk szerint, így képet kapunk arról, hogy milyen fő tematikák jellemeznék egy-egy időszakot, vagy más szóval milyen tematikus csomópontok rajzolódnak ki a különböző korokban a kutatás tárgyával, adott esetben a kinaikkal és Kínával kapcsolatban. Ezek a csomópontok vagy sűrűsödések jelzik, hogy mi is az adott időszak fő diskurzusa pl. egy társadalmi csoportról, egy etnikumról, a külföldiekről stb. A tanulmányban ezeket a csomópontokat egy-egy jellemző cikkből kiemelt részlettel illusztráljuk. Az ilyen módszerrel készült elemzések konklúziójaként pedig azt kell megvizsgálni, hogy ezek a jellemző diskurzusok milyen viszonyban állnak egymással, hogyan, milyen logika szerint alakulhatnak ki, vagy tűnhetnek el.

Barát vagy ellenség? – Kína-kép az ötvenes évektől a rendszerváltásig

Az '50-es években a kínai–magyar viszonyt a népek barátsága, a szocialista blokk megbonthatatlan (!) egysége jellemzi.² A külpolitikai kapcsolatok is ennek a politikának a jegyében szerveződnek egészen az 1956-os forradalomig. 1956 januárjában Csü Te marsall látogatásakor a *Szabad Föld* hasábjain a következő szalagcím és cikk jelenik meg: „*A felszabadult Kína nélkül nem lehet dönteni a nemzetközi politika egyetlen fontos kérdéséről sem. A Kínai Népköztársaság külpolitikájának tengelyében a Szovjetunióval és a szocialista tábor többi országával való őszinte barátság áll.*”³ Néhány hónappal később, az '56-os forradalmi sajtó a következőkről számol be: „*A Kínai Népköztársaság kormánya elítélte a Szovjetunió fegyveres beavatkozását a magyar forradalom ügyébe.*”⁴ Ennek hátterében az akkor már feszült szovjet–kínai kapcsolatok állnak, és egyes értelmezések szerint Kína törekedett arra, hogy „a Szovjetunió ellenében is nagyobb tekintélyre tegyen szert a szocialista táborban.”⁵ Az eseményekhez azonban hozzátartozik, hogy bár a korabeli lapok még november 3-án is a forradalom kínai támogatásáról beszéltek, a valóságban „a KKP politikai bizottsága a magyar eseményekkel kapcsolatos álláspont kialakításáról már október 31-én délelőttől megszakításokkal másnap hajnali fél 2-ig (azaz magyar idő szerint 31-én az esti órákig) folyó tárgyalásokat követően – tehát még a november 1-jei Nagy-bejelentés előtt – felszólította a Moszkvából már hazafelé készülődő Liu Sao-csit, hogy azonnal jelezze: Kína ellenzi a kivonulást. ... „a Szovjetunió történelmi bűnt követne el, ha hagyná, hogy Magyarország kiszakadjon a szocialista országok táborából.”⁶

A forradalom leverése után töretlenül él tovább a népek egysége jegyében virágzó kínai–magyar barátság.⁷ A cikkek nyelvezete, a hanghordozás megegyezik az 1956. október előtével, ékes bizonyítékát adva a konszolidációs időszakot általánosan jellemző politikai, társadalmi amnéziának, nem beszélve arról az „apróságról”, hogy Kína álláspontja a forradalommal kapcsolatban (a SZU beavatkozásának elítélése), ugyancsak a feledés homályába vész.

Az újságok hasábjain, ha elvéve is, de képet kapunk Kínáról más aspektusból is, elsősorban az ott szolgálatot teljesítő kultúrattaséktól és követektől, illetve egyéb küldöttse-

² Erről szól a „Dunának Jang-cenek egy a hangja” című írás is: „*A lenini úton járók barátsága ércnél maradandóbb alkotásokat emel korunkban, mert e barátság örök.*” (*Művelt Nép* 1956. január 22.) Számos konkrét esemény támasztja alá ezt a patetikus hangvételt: „*A Kultúrkapcsolatok Intézete (...) a magyar nép ajándékeként magyar iparművészeti és népművészeti tárgyakat adott át Hao De-cin-nek, a Kínai Népköztársaság magyarországi nagykövetének.*” (*Magyar Nemzet* 1956. február 15. 5. p.) Vagy: „*A Jászberényi Apatógépgyár kollektívája a Kínai Népköztársaság részére flotációs berendezéseket készít, amelyet március végén kell átadniok a megrendelőnek.*” (*Szabad Nép* 1956. március 8. 1. p.)

³ *Szabad Föld* 1956. január 22.

⁴ *Szabad Nép* 1956. november 3. 1. p.

⁵ *HVG* 1999. október 23.

⁶ *HVG* 1999. október 23.

⁷ Erre példa a következő cikkrészlet is: „*azért is hálával gondolunk a hatalmas Kínai Népköztársaságra, mert az októberi súlyos napokban és utána is testvéri segítséget nyújtott népünknek.*” *Magyar Nemzet* 1957. október 1.

gek beszámolóiból. Az egzotikum kiemelése, az álmétkodás mindig közös elem ezekben az írásokban.⁸

A '60-as, '70-es évek politikai fordulata előtt – Szovjetunió és Kína eltávolodása – a *Népszabadság* 1963-ban még közli a magyar–kínai barátsági szerződés évfordulóján kiadott közleményt.⁹ Az 1964-ben már egészen másként fest a dolog, kevesebb mint egy év leforgása alatt Kína barátból ellenséggé válik.¹⁰

A '70-es évek vége, '80-as évek eleje újabb változást hozott a kínai–magyar kapcsolatokban. „Az 1978-as pekingi fordulat után Kínában megnőtt az érdeklődés a magyar gazdasági reformok iránt. A két ország kapcsolatai javulni kezdtek.” (Polonyi, 1998). Ezt az újabb, de tartalmában megváltozott baráti periódust a magyar sajtó is élénken figyelemmel kísérte.¹¹ Már nem elsősorban a szocialista blokk politikai és ideológiai Kínája a cikkek tárgya, hanem az új világrend felé nyitó ország, akinek nem ideológiája, hanem racionális érdekei egyeznek meg a mieinkkel.

Rendszerváltás után...

A rendszerváltás újfent beleszól a Kína és Magyarország közti viszonyba: „A két ország kapcsolatai javulni kezdtek, ezt azonban megszakították a Mennyei Béke terén történtek, illetve a magyar rendszerváltás eseményei.” (Polonyi, 1998) Ugyanakkor megindul a kínai migráció az új demokratikus államok irányába. Magyarország fontos célországga válik a kínai kereskedők számára számos ok miatt, többek között mivel „a Magyarországra

⁸ „Mi a magunk ezernéhány-éves történelmével meg sem tudjuk érteni, mi az, amikor egy nép öt-hat-hétezer éves írott hagyomány távlataiban él. A műveltségnek, az ízlésnek, a bölcsességnek és emberségnek gazdagsága tárul fel ott előttünk. (...)” *Szabad Föld* 1957. január 27. 10. p.

⁹ „Négy évvel ezelőtt, 1959. május 6-án kötötték meg a Magyar Népköztársaság és a Kínai Népköztársaság közötti barátsági és együttműködési szerződést. (...) Bizton elmondhatjuk, hogy hazánk egész dolgozó népe mély rokonszenvvel kíséri a kínai nép hősi munkáját. (...) Magyarország népe és kormánya szilárdan kitart ama álláspontja mellett, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetében állítsák helyre az egyetlen Kína (...) jogait.” *Népszabadság* 1963. május 5. 3. p.

¹⁰ „A Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának a vezetői szíves-örömet szónokolnak a világforradalom érdekeiről, a népek felszabadító harcáról, de ezzel csak álcázni akarják magukat a világközvélemény, a kommunisták előtt, leleplezni akarják fő stratégiai irányvonalukat, amely a kommunista és a nemzetközi felszabadító mozgalmat bármi áron alá akarja rendelni a kínai vezetőség nagyhatalmi, szűkkeblű, egoista érdekeinek. A kínai vezetők ezért szegik meg durván a proletár internacionalizmus elveit. Ezért szabják át és ferdítik el a marxista-leninista tanítást is. Ezért veszik fel fegyverzetükbe a kispolgári nacionalizmus legrosszabb hagyományait, a leglelküimeretlenebb demagógiát és rágalmazást.” *Népszabadság*, 1964. április 7. In: Nemes Pál: *A kínai vezetők külpolitikájáról*, Budapest, Kossuth Kiadó 1976.

¹¹ A közeledést jelzi Vu Hszüe-csien kínai külügyminiszter magyarországi látogatása is: „Kölcsönösen tájékoztattuk egymást országaink belső helyzetéről, különösen a gazdasági reform terén szerzett tapasztalatokról. (...) Mindkét ország fejleszteni akarja szocialista gazdaságát. Mindkettőnek szüksége van tartósan békés környezetre.” *Népszabadság*, 1986. június 6. 2. p.

érkező kínai úttörők a kilencvenes évek legelején úgy találták, hogy ott a politika olyan nyitott, hogy bármibe belekezdhetsz, amibe akarsz.” (Nyíri, 1998) A korábban csak a külkapcsolatokra és a felszínes rácsodálkozó utazódelegáció tudósításokra szorító kínai-kép egyszerűen sokszínűvé, komplexszé válik, ahogy a kapcsolatok is sűrűsödnek.

A „kínai világrendszer globalizációjának” (Nyíri, 1998) kulcseleme a gazdaság átalakulása és különösképpen a kínai külkereskedelem. Ennek a folyamatnak az első állomását a '70-es évekbeli gazdasági és politikai reformok jelentették: „Az ún. tengerentúli kínaiak szerepének legutóbbi átértékelésére a »nyitás és reformok« politikájának meghirdetésekor került sor, amikor az 1978-as alkotmány a kínai nemzet részeként a nem kínai állampolgárságú külföldön élő kínaiak törvényes jogainak és érdekeinek védelmét is felvállalta.” (Mészáros, 1998) Ennek a politikának a folytatásaként értelmezhető az is, hogy: „Peking és a kínai diaszpóra közötti kapcsolatok 1984 óta indultak rohamosan javulásnak, amikor a kínai kommunista kormány célul tűzte ki a tengerentúli kínai tőke odavonzását.” (Nyíri, 1996) A '90-es évekre ez a politika már jelentős eredményeket mutathatott fel. Elemzők megjegyzik, hogy például a „Kínai Népköztársaságban 1993-ig befektetett negyvennégy milliárd dollár (ennek csaknem fele 1992–1993-ban érkezett) nyolcvan százaléka a kínai diaszpórától származott.” (Nyíri, 1996) A diaszpórára alapuló külgazdasági kapcsolatoknak az alábbi jellemzőit említhetjük: „A kereskedelmi hálózatban nagy szerepe volt annak, hogy ki melyik tartományából származik az őhazának”; „a jó kapcsolatok kiépítése a helyi kormánytisztviselőkkel” ugyancsak fontos tényező. „Ezek maguk is szívesen fektetnek be (...) jelentős nagyságú, állami cégektől vagy korrupcióból származó tőkét külföldön. (...) Egyfajta öninvestről van szó, (...) a kínai gazdaság tulajdonképeni privatizációs mechanizmusa. (...) Az állami származású tőke magyarországi kínai cégek mögött is gyakran jelen van, nagyobb mértékben, mint a diaszpórából (...) származó.” (Nyíri, 1996)

Mi az, amit mindebből megtudhatunk a sajtó alapján? A kínai gazdasággal és főként a gazdasági átalakulással kapcsolatban megjelennek ugyan cikkek,¹² azonban ennek a gazdasági csodának a megjelenítése során a szerzők sokszor a korrupciót, a gazdasági verseny törvényeinek megszegését hangsúlyozzák.¹³ Nem igazán derül ki az olvasó számára – legalábbis a véletlenszerűen kiválasztott minta alapján ez a következtetés szűrhető le, ami nem zárja ki, hogy elvéve lehetnek ezzel a problematikával foglalkozó egyes cikkek –, hogy hogyan kapcsolódik a velünk élő és bennünket a rendszerváltás óta ruházati cikkekkel és olcsó büffekkel ellátó kínaiak tevékenysége a Kínán belüli gazdasági és politikai folyamatokhoz. Továbbá az is homályban marad, hogy milyen módon kapcsolódik össze a magyarországi kínai kereskedők megjelenése, itteni tevékenysége a világban folyó egyéb gazdasági folyamatokkal, milyen tágabb összefüggésben értelmezhető a „kínaiak Magyarországon” jelenség.

¹² Pl.: „júliusban a pekingi kormány meghirdette a „motorizációs nagy ugrást” HVG 1994. december 9. 37–38. p. vagy: „Nagy sietséggel vásárolták a kínai tulajdonú cégek részvényeit az utóbbi időkben a hongkongi tőzsdén.” HVG 1996. március 5. 36–37. p.

¹³ Pl. „A világ legnépesebb állama és legnagyobb gazdasági hatalma feszült egymásnak, amikor Washington kereskedelmi szankciókat helyezett kilátásba Kína ellen. (...) Washington azt nehezményezi, hogy Kína déli különleges gazdasági övezeteiben – fittyet hányva a szerzői jogokra – nagyipari módon hamisítják az amerikai hang- és képhordozókat, könyveket, kiadványokat és szoftvereket.” HVG 1995. február 11. 27–31. p.

Érdemes ezek után megvizsgálni, hogy milyen képet sugall a sajtó a kontextusból kiragadott Magyarországon élő kínaiakról. A '90-es évek elejét feltűnően uralta a kínai egzotikum iránti érdeklődés. A különféle kínai gyógy módok, a „feng-sui tan” (térrendezés kínai módra), stb. kifogyhatatlan forrásként szolgáltak a rendszerváltástól megtört és meggyötört magyar ember testi és lelki épülésére, és tarthatott számot lankadatlan érdeklődésre. Ez a kitüntetett figyelem valószínűleg nem csökkent az évek során, csak kezdtek ezek a bulvártémák a háttérbe szorulni az egyéb, kínaiakat érintő kérdésekkel szemben.

Tovább boncolgatván a „kínaiak Magyarországon” tematikát azt találjuk, hogy két szélsőséges idegenkép rajzolódik ki, egyrésztől a kedves, naiv és továbbra is egzotikus idegen, másrésztől a félelmetes, bűnöző idegen.

A *Nők Lapja* riportere a józsefvárosi kínai piacot járja végig, és próbál a kínai árusokkal beszédbe elegyedni, róluk, tőlük megtudni valamit az életükről. R riportját az interjúalanyok beszámolóin túl a következő megjegyzésekkel színesíti: „*A kínai fekete haja selymesen ragyog. Megannyi ébenszínű üstök végig a sátorsonon. És egyformán néma szájak.*”¹⁴ Ebbe az idegen világba hatol be a riporter, bár nem megy egykönnyen a dolog:

„– *Ismeri a szilvát? – mosolygok, hogy megnyugodjék végre.*

– *Sí-vá – mozdítja száját szóra. – Szi-vá ...*

– *Finom gyümölcs. Emlékeztet a szeme formájára, amely gyönyörű.*

Érti. Nem igaz, hogy a kínai arc nem árul el érzelmeket. A hölgy megsimogat a tekintetével, és kibuggyanó nyelvét foga közé szorítva próbálgatja:

– *Szi-vá, szi-lvaá.*”¹⁵

Az idegenség oldására a riporter megjegyzi, hogy „*a két nép szokja egymást. Talán azért is, mert a régi kínai nemzetiségek között akadt egy hun is.*”¹⁶ Úgy tűnik, az idegent csak akkor tudjuk elfogadni, bármennyire is kedves, ártatlan, esendő és szép, ha valami közzünk azért mégiscsak van hozzá. Az lehetetlen, hogy valakit úgy fogadjunk el, hogy legalább ezer évre visszamenőleg ne találjunk valami közös öst!

A fenti kedves, már-már szeretni való idegent megjelenítő cikkek elenyésző számban jelennek meg a második, bűnöző idegenképhez képest, amikor a kínaiak illegálitása, bűnözői és maffiózó tevékenysége áll a középpontban. Ilyen cikk jelent a *Népszabadság* címlapján, (amely ellen egyébként a kínai magyar újságok nyílt, tiltakozó levelet tettek közzé): „*húszezer kínai él ma jogellenesen Magyarországon*” és „*illegális kereskedelemmel közel harminc milliárd forint kárt okoznak a költségvetésnek (...)* legalább négy jelentősebb triád” működik, és „*valószínű, hogy nem egy boltot, kínai éttermet a triádok létesítettek.*” (Nyíri, 1998). A nyájas olvasó rettegve figyel a újabb és újabb híreket és tudósításokat a körülötte élő kínaiak skrupulus tevékenységeiről: „*Hétfőn másfélezer kínai támadt a feloszlatásukra kirendelt rendőrökre a budapesti józsefvárosi piacon.*”¹⁷ – így az egyik cikk első mondata. (Bár később kiderül, hogy nem is ők kezdték, hanem az őrző-védő kft. emberei bántalmaztak egy kínai asszonyt, mégis az hangsúlyozódik, hogy itt ám a kínaiak voltak a rossz fiúk. Erre utal egyébként már a cikk címe is: „*Verekedő kínaiak*”.)

A kedélyeket tovább borzolják az ilyen jellegű hírek: „*Budapesten, a VIII. kerületi Losonczy tér 2. egyik második emeleti lakásában vérbe fagyva találtak rá egy 29 éves kí-*

¹⁴ *Nők Lapja* 1996/35. 18. p.

¹⁵ *Nők Lapja* 1996/35. 18. p.

¹⁶ *Nők Lapja* 1996/35. 20. p.

¹⁷ *HVG* 1997. szeptember 6. 17. p.

nai nőre.”¹⁸, vagy a „miképp szökhett ki a repülőtérről transzitivárójából öt kínai állampolgár”.¹⁹ Az meg már valószínűleg végképp betesz a kedves olvasónak, amikor azt hallja, hogy „nemcsak a magyar rendőrök, hanem a hazánkban tartózkodó FBI-szakértők is felkészültek a kínai holdújév idején megszokott kínai le- és elszámolásos bűncselekményekre.”²⁰ A lap ugyan közli a hivatalos magyar álláspontot ezzel kapcsolatban, amit az ORFK ezredese nyilatkozik, miszerint: „A hazánkban legálisan ...tartózkodó csaknem tízezer kínai állampolgár többségének nincs baja a hatóságokkal.”²¹ A lap mégis úgy véli, hogy „Magyarországon összesen körülbelül 20 ezer kínai él.”²² Az újságírás legegyszerűbb szabályait figyelmen kívül hagyva ez utóbbi adat forrásáról csak ennyit közöl velünk a cikk szerzője: „egy másik információ szerint”²³. Az újságíró tehát a hivatalossal szemben a feltételezhetően szóbeszédre alapozott információt tartja megbízhatóbbnak, és egy egészen elrettentő képet fest arról, ami a hatóságok szerint nincs, akik azt állítják, hogy „nincs maffia jellegű kínai bűnözés.”²⁴ Megtudjuk, hogy „bár még Magyarországon nem alakították ki az »amerikai mintájú« kolóniákat, városnegyedeket, kifejezetten zárt közösségekben, saját törvényeik szerint élnek. Saját ünnepeiket helyezik előtérbe, saját hatáskörükben rendezik az őket ért sérelmeket. Bűncselekményeikre jellemző – legalábbis európai szemmel nézve – a kegyetlenség, a brutalitás. Ritkán használnak lőfegyvert, általában szamarújkarddal, húsvágó bárdal, illetve más szűrő- és vágóeszközzel rendezik le vitás dolgaikat. (...) A leszámolásos bűncselekményekre jellemző a vérfürdő. (...) Volt már több olyan eset is, amikor a ravaszkodó adósnak – szó szerint – a fejébe került a félrevezető akció. Az árulókkal kiméretlenek, legtöbb esetben nemcsak a fejüket vágják le – majd azt a lábukhoz helyezik –, hanem a családjukat is kiirtják.”²⁵ És hogy ne legyenek kétségeink afelől, hogy nem a Mickey Rourke főszereplésével készült „A sárkány éve” című látványos hollywoodi film szinopsziséval van dolgunk, a szerző még hozzátéveszi: „Példa erre (a kivégzésre) a fővárosban a két évvel ezelőtti, Izabella utcai véres leszámolás, amikor a lakbért beszedő tulajdonos értesítette a rendőrséget, hogy a nála lakó kínai család összekaszabolva fekszik szerteszét a lakásban, ahol minden vérben úszik.”²⁶ Természetesen magyarázattal is szolgál szerzőnk mindezen borzalmakra: „Mivel az európai embernek lehetetlen észrevétlenül a kínaiak közelébe férközniük, s a nyomozók sem tudnak a közösségeikbe beépülni, így a kínai bűnözők elleni harc egészen más taktikát igényel.”²⁷ De erre már ott vannak az FBI szakértői és a Kínából érkező rendőrségi szakértő.

A kínai–idegen konstituálása tehát erőteljesen uralja a sajtó megközelítését, annak elenére, hogy, mint azt egy szakértő megállapította: „valószínű, hogy a magyarországi kínai üzlet importra és nagy- és kiskereskedelemre alapuló fejlődése fontos szerepet töltött be abban, hogy a kínai kolónia nem a Chinatown-építés, hanem az integráció és akkulturáció útján indult el.” (Nyíri, 1996)

¹⁸ Népszabadság 1997. február 27.

¹⁹ Népszabadság 2000. január 8.

²⁰ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²¹ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²² Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²³ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²⁴ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²⁵ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²⁶ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

²⁷ Magyar Nemzet 2000. február 12. 32. p.

A kínai-kép szerves részét képezi a migráció kérdése: „*nincs hivatalos adat még becslés formájában sem, hogy mennyien távoznak Kínából illegálisan, esetleg hamis útlevéllel, hamis vízummal*”,²⁸ ugyanakkor „*a magyar belügyminisztérium nyilvánvalóan rendelkezik az adatokkal, hogy idén hány kínai állampolgárt kellett kiutasítani hazánkából illegális belépésért, határátlépési kísérletért, vízum lejárt utáni túltartózkodásért, netán egyéb bűncselekményért.*”²⁹ Ez a beállítás megerősíti azt a régebbi félelmet, amit már korábbi lapszámokban is láthattunk, hogy a kínaiak előzőlenek bennünket, sokkal többen vannak itt, mint azt a hivatalos adatok alapján állítják, sokuk illegálisan tartózkodik hazánkban, a hatóságok pedig nem hozzák nyilvánosságra a kínaiakkal kapcsolatos adataikat, félrevezetik a lakosságot, bagatellizálják a „kínai veszélyt”. A cikkben továbbá az áll, hogy „*az utóbbi két évtizedben Kínából 320 ezren mentek tanulni (...) a nagyvilág 103 országába. (...) közel kétharmaduk külföldön maradt, egyelőre. (...) A probléma nem is ebből adódik, hanem az illegális úton szerencsét próbálók seregéből. A feltételezések szerint sajátos üzletgágnőtte ki magát az embercsempészet az utóbbi években.*”³⁰ Ami igazán tanulságos számunkra az az, hogy a migráció kérdése és az illegális bevándorlás problematikája összemosódik, és ez még a figyelmes olvasóban is zavart okozhat. Mindez, ismerve az egész évtizeden végighúzódó kínai-kép jellemzőit, könnyen arra vihet bárkit, hogy az utcájában áruló kínai boltosokat vagy a kedvenc kínai étterme tulajdonosát is potenciális bűnözőnek tekintse.

Összegzés

A rendszerváltás előtti évtizedek kínai- és Kína-képét a nagyhatalmi politika eseményei határozták meg, a szocialista blokkon belüli barát- és ellenségképzés aktuálisan érvényes eseményei. A kedves olvasó ennek alapján egyik évben a barát, másik évben az ellenség megtestesülését láthatta Kínában. Ezek a diskurzusbeli sűrűsödési pontok egymással tehát ellentétes viszonyban állnak. A barát–ellenség kínaija a rendszerváltással azonban hirtelen *idegenné* válik, amikor a kínai ember átlépi az országhatárt és letelepedni, kereskedni, élni szeretne ebben a társadalomban. A kínaiak megtestesítik a globális kihívást az ország számára, azért elsősorban ők, mert ők a legnagyobb számú és legjelentősebb migráns kisebbség az országban. A rendszerváltás másnapján érkeztek és paradox módon magyarországi megtelepedésük elsősorban annak köszönhető, hogy ezt az országot találták a régióban gazdasági és politikai szempontból a legstabilabb országnak, ugyanakkor jelenlétükkel a magyar társadalom számára meghozták mindazt az instabilitást, amit a hermetikusan zárt határokkal szemben a nyitott, a globalizáció hatásainak kitett helyzet jelent. Ezt a félelmet láthatjuk megtestesülni a kontextusból kiragadott bűnöző idegen képében, amit a kedves, egzotikus idegen csak kevéssé tud ellensúlyozni.

* * *

²⁸ *Népszabadság* 2000. január 8.

²⁹ *Népszabadság* 2000. január 8.

³⁰ *Népszabadság* 2000. január 8.

Hivatkozások

- Mészáros Klára: „Kínaiak Európában. Kínai migráció az EU-tagországokban” *Korunk* 1998/2.
- Nemes Pál: *A kínai vezetők külpolitikájáról*, Budapest, Kossuth Kiadó 1976.
- Nyíri Pál: „Európa Hongkongja? Kínai–magyar akkulturáció Magyarországon”. In: Sík Endre, Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon, magyarok idegenben* MTA PTI 1998.
- Nyíri Pál: „Magyarország helye a kínai világkereskedelmi hálózatban”. In: *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve. Szerk.: Sík Endre – Tóth Judit. 1996.
- Polonyi Péter: „Az új állam neve Kína lehetne” *Korunk* 1998/8.

Niederhauser Emil

Az 1905-ös orosz forradalom és Kelet-Európa

Russian Revolution in 1905 and Eastern Europe

The study warns us not to emphasize any artificial – therefore false – parallelisms or even related traits which were accepted during socialist regime. To do so would follow those procedures which tried to prove that the nature and consequences of Russian revolutions are effective to the small countries in Eastern-Central-Europe.

A bevezetőben mindjárt tisztázni kell egy-két fogalmat. A pártállami időkben köztudomású volt, és talán még ma is emlékeznek erre néhányan, hogy a szovjet történetírásban azt a fogalmat, hogy Kelet-Európa, nem volt szabad használni. Mivel mást sem lehetett helyette használni, Kelet-Európa nem létezett.

A pártállami göröcsöktől megszabadulva most már nyugodtan beszélhetünk persze Kelet-Európáról, hiszen ennek legalább egyharmadát Oroszország teszi ki, további harmadát a Balkán és egyharmadát azok a nyugatias jellegű országok, amelyek földrajzi szempontból is Kelet-Európa nyugati részén találhatók, a legegyszerűbb volna ezt Nyugat-Kelet-Európának nevezni, ha a földrajztudomány nem átkozna ki valami ilyesféle elnevezésért.

Minthogy az egész kelet-európai terület Európa elmaradott részeihez tartozik, sokféle belső gyengeséggel, társadalmi nehézségekkel, nem is beszélve az etnikai sokszínűségről, amelyet akkoriban, a 20. század elején szemérmesen nem illett észrevenni, hiszen csak a társadalmi ellentétek számítottak, azokat lehetett legitimeknek tekinteni. Az etnikai különbségek a térség szempontjából sajnálatos félresiklást jelentettek. Így ebben a térségben valamiféle forradalom kitörését sokan várták is, a kor felfogásának megfelelően valamiféle szociális forradalmat, semmiképpen sem nemzeti jellegűt. Ez utóbbi illetlenség lett volna.

Persze a szociális mellett a megrögzött reakciók nemzeti forradalommal is hajlandók voltak számolni. Csakhogy a térségben belül ezek az ellentétek még sokáig nem mutatkoztak meg olyan világosan és egyértelműen. Voltak, akik arra számítottak, hogy a forradalom (bármilyen!) mégis itt fog kitörni, de erre valójában nem sokan gondoltak. Elvégre az egész térségben rend volt, mindenki tudta a maga dolgát, az uralkodótól le a koldusig. És akkor minek a forradalom?

Mégis kitört, éppen ott, ahol a nagy rend (vagyis az elnyomás) miatt a legkevésbé lehetett várni, Oroszországban. Az utókor, a bolsevik ösztönzést követve egyes vonalú hősköteményt látott ebben a forradalomban, mások alig vették észre. Ha egyáltalában elgondolkoztak az okokon, sokat találhattak az országon belül és kívül egyaránt, a széles tömegek nyomorúságos helyzetét, a felső és alsó rétegek közti hihetetlen szakadékot. Mások a forrófejű forradalmároknak látták a helyzet kulcsát. Mert elvégre mi is történt? Az utolsó európai abszolutista állam megbukott, áttért a modern polgári demokráciára, ezt mindenki megnyugtatónak találta, és ezzel az egész kérdés elintéztnek is tűnt.

A térség egyik alapvető ellentéte, a soknemzetiségű összetétel, valójában csak néhány embernek tűnt fel, hiszen ilyen kategóriákban a „jobb emberek” már nem gondolkodtak. Persze ebben a nagyon szegény, elmaradott országban mi más is lehetett a forradalom oka, mint társadalmi ellentétek. Vagyis szociális forradalomról van szó. Hogy ez szocialista is lehet, azt ugyancsak sokan tudomásul vették, különösen, ha erre a forradalomra tették fel az életüket. Oroszországban sokan voltak, és majdnem ahányan, annyiféle elképzeléssel, akik elképzeléseket fogalmaztak meg a kérdések megoldásáról.

Tehát itt végső soron társadalmi forradalom tört ki, persze egyebütt Európában ettől már nem kellett félni, maguk a „forradalmárok” sem igen számítottak rá. A helyzet a társadalmi összetétel szempontjából sok vonatkozásban hasonló volt az egész térségben, csakhogy egyéb vonatkozásokban sokkal jelentősebb különbségek adódtak. Oroszországban ugyan egyfajta módon már megindult a polgári átalakulás, persze az akadályokat még el kellett tüntetni. Minthogy a polgári átalakulás sokfelé csakugyan elindult, világosnak tűnt, hogyan megy majd tovább minden. Elvégre a szomszédságban, Ferenc József alatt is jól működött a polgári rendszer (legalábbis a nagy többség szerint jól). Majd csak megy az II. Miklós alatt is, az még snájdigabb uralkodó, mint a már nagyon öreg Ferenc Jóska.

Valójában az Oroszországban megmutató elmaradottság valahol sokkal súlyosabb volt, mint amennyire számoltak vele. A mindennapos életben sok szempontból nem látszott különbség Kelet-Európa három alrégiója közt, az élet nagyjából ugyanúgy folyt Oroszországban is, mint a Monarchiában vagy a balkáni kis országokban, amelyek nemzetállamokként nagyon modernnek és korszerűnek tartották magukat. Csakhogy a másik két-harmadban sok minden már megoldódott, ami Oroszországban még hátra volt. Ezt a pártállami időkben ugyancsak nem illett emlegetni, hogy akár a Habsburg-birodalom, akár a balkáni nemzetállamok sok vonatkozásban, főképp a társadalmi és politikai rendszer vonatkozásában fejlettebbek voltak. Hogyhogy? Akár még húsz évvel ezelőtt is érezhető volt az a megkülönböztetés: lehet, hogy a többiek egyes dolgokban fejlettebbek, de egészében természetesen az orosz birodalom a legfejlettebb, éppen azért, mert birodalom. Méghozzá egységes, nem olyan tarka, szedett-vedett, mint a Habsburgok állama. No persze, az oroszok nagy létszáma (végül is a birodalom lakosságának nagyjából a felét tették ki), ők egységes orosz képet adtak a birodalomnak, másnak nem is lehetett elgondolni, csak egyértelműen orosznak.

Persze végeredményben egy állam belső politikai berendezkedése sokféle lehetett ebben a korban, egyik állam sem hasonlított pontosan a másikra. Csakhogy egy nagyon lényeges mozzanat volt itt még: a politikai berendezkedés sajátosságai. Az, hogy Oroszországban még formálisan is megvolt az abszolút állam, ami egyébként a századforduló Európájában már anakronizmus. A cári rendszer paternalizmusa már annyira megszokott volt, még az országon kívül is, hogy ezt kevesen érezték olyan nagy elmaradottnak.

Vagyis Oroszországon kívül lehetett úgy gondolkodni, hogy a modern, 20. századi átalakulás nagy jelenségei egyebütt már végbementek, Oroszországban ezekre még várni kell. Kétségtelenül ismét felvetődik az ellentét: de hogyan volna ez lehetséges egy nagyhatalom, egy birodalom esetében? Az csak nem maradhat el egy kisállam mögött? Ez a nagyhatalmi megközelítés nem lehet ismeretlen azok számára, akik még valamelyest emlékeznek a pártállamra. Vagyis, más szóval, az orosz forradalom úgy, ahogy Oroszországban 1905 januárjától kezdve kialakult, mégiscsak példakép lehet a nagyjából hasonló Kelet-Európa számára.

Kétségtelen, hogy az elmélet ezt valahogy ilyen formában tárta fel. Oroszország nagyhatalom, a világ egyhatoda (ezt a szép jelszót már II. Miklós is ismerte és emlegette). Vagy-

is Kelet-Európa másik kétharmadának pontosan követnie kell ezt a menetet, amelyet az orosz forradalom megszabott. Persze a valóságban ez ekkor nem következett be, Kelet-Európa másik kétharmadában nem tört ki még a forradalom, a többiek nem engedelmesskedtek az orosz intő szónak.

Mert végül is miben követhették volna? A polgári rendszer létrejötté, amelyik most nagykeservesen végbemegy az orosz tájakon, egyebütt Kelet-Európában már régebben lezajlott, ha nem is olyan nagyon régen, de 1848 táján, vagy éppenséggel még néhány évtizeddel később, de mindenképpen még az előző, a 19. században. Ez a politikai berendezkedést jelentette, vagyis valamiféle alkotmányos rendet, parlamentarizmust, pártok vetélkedését, még ha olykor nagyon is primitív kérdéseken különböztek is össze. A gazdaság mindennapi életében viszont alig mutatkoztak különbségek, az életszínvonal persze országonként eltérő volt, de ez másutt is így volt. Kelet-Európa mindig is a sereghajtó volt anyagi téren Európán belül. Ezt most már néhányan nemcsak világosan látták, de ki is merték mondani. A balkániakat nagyhatalmi megfontolások ekkor még nemigen környékezték meg. De még a Monarchia lakossága sem érezte magát különösen élenjárónak mint egy nagyhatalom részét, mert hiszen ekkorra már elég sokan a világosan gondolkodók közül rájöttek arra, hogy a Monarchia nagyhatalmi státusa a saját nemzeti fejlődésük szempontjából nem perdöntő mozzanat. Végül is Oroszországban sem következtek be (még ekkor!) alapvető változások. Vagyis az orosz forradalom minta-milétét sehol sem vették komolyan.

Egy dolog volt, amit ekkoriban Európában az események kapcsán nagyon is tudomásul vettek, ez pedig, hogy a forradalom nem is csekély mértékben meggyengítette Oroszországot, a nagyhatalmat, vagyis európai befolyása netán valamelyest csökkent (olyan nagyon komolyan azért nem gondolták ezt). Az orosz nagyhatalom valamelyes megingása bizonyára kellemes volt a Monarchia vezetői számára, de nagyon szívesen látták a kis balkáni államok is, hiszen már hozzászoktak ahhoz, hogy az orosz túlsúly előbb vagy utóbb elnyeli ezeket a kisállamokat. A nagyhatalmak egymás közti kapcsolataikban egyébként ezt a meggyengülést nem vették túlságosan komolyan.

Az európai közvéleményt azért foglalkoztatta a kérdés, mert hiszen Oroszország nagyhatalmi szerepe és befolyása mégsem lehetett közömbös egyetlen európai államférfi számára sem, akármelyik oldalán állt is az illető az európai palettának. Akár a haladást tartotta fontosnak, akár konzervatív volt, vagy éppenséggel modern forradalmár, Oroszország megerősödése vagy meggyengülése azért senki számára sem lehetett közömbös. Vagyis lehetett azt mondani, hogy Oroszország meggyengülése mindenképpen erősíti a haladás erőt.

Itt azonban még mindig csak arról van szó, micsoda a jelentősége Oroszországnak Európa (és nem különösképpen Kelet-Európa) számára. De hát nemcsak erről volt szó, hanem a követésről, az orosz példa nyomán valamiféle hazai átalakításról vagy módosításról. Nem kétséges, hogy a pártállami idők történetírása az orosz tényezőt nagyon is fontosnak állította be, akármilyen előjellel. De a példa követése? Persze a pártállam ezt is megkövetelte, hiszen a második világháború utáni korszakra Oroszország európai döntőbírói, „arbiter” szerepe annyira dogmává vált, hogy a mérlegelésből már sehogysem lehetett kihagyni.

És ebbe a mérlegelésbe a példa követése is beletartozott. De hogyan és miben lehetett, kellett volna követni az orosz példát? A konkrét történeti kutatásban ez persze már nem játszott lényeges szerepet, elég volt elvben nagy hangsúllyal kijelenteni a követés tényét, érdemben bemutatni már nem volt szükséges.

Mert a polgári átalakulás terén, vagyis a politikai berendezkedés szempontjából a követés nem lehetett téma. Elvégre a Monarchia is, a balkáni új kisállamok is már túl voltak a szoros értelmében vett polgári átalakuláson, valamilyen európai rendszer már érvényesült. Az már más kérdés, hogy ez a polgári átalakulás valóban megteremtette-e a civil társadalmat, vagy csak bizonyos külsőségeket vett át tőle. Parlament valamilyen formában mindenütt működött, csak az oszmán birodalom lógott ki még ebből a sorból, de éppen 1905 táján ez is megoldódott. Nyugati értelemben vett civil társadalom teljesen még a Monarchián belül sem jött létre, nem is beszélve egyéb olyan európai országokról, mint éppenséggel Németország, ahol ugyancsak nehéz volna erről beszélni. A mindennapokban még az orosz fejlődésben sem mutatkozott valami óriási különbség, amelyet utól kellett volna érni.

Vagyis ha orosz „hazafias” szempontból nézzük a kérdést, Kelet-Európa nem követte az orosz példát, mert már túl volt rajta. Ezt még a pártállami történetírás sem merte teljesen letagadni, de mindenesetre arra hivatkozott, hogy az orosz átalakulás mennyire tudatosan és szinte tervszerűen ment végbe. Vagyis valahol mégiscsak sikerült megtalálni egy olyan pontot, ahol Kelet-Európa nagyjából hasonló szinten állt, mint Oroszország, és ezzel tulajdonképpen az orosz nagyhatalmi ambícióknak is sikerült – utólag persze – eleget tenni. Az így egybemosott Oroszország és a Monarchia meg a balkáni államok valahol mégiscsak egy szintre kerültek, nem lehetett azt mondani, hogy Oroszország kevésbé volt fejlett, mint a másik két kelet-európai részterület, és ezzel már a dolog rendbe is jött.

Míndez persze a kérdésnek az az oldala, hogy a pártállami szempontból hogyan kellett (és lehetett) látni az orosz állam és a többi kelet-európai állam közti különbségeket. Illetve valamilyen formában való összefüggésüket. A lényeges kérdés itt viszont éppen az, lehetett-e vagy kellett-e az orosz példát követni. Hogy kellett, az nem volt vitás. Vitás csak a módja lehetett. És akkor kiderült, hogy ténylegesen mégis valamilyen formában meg kellett ismételni, vagyis követni kellett az orosz példát. Ha a történész nem óhajtott végképp elrugaszkodni a tényleges eseménysortól, akkor megpróbálkozhatott az időtényezővel. És ebben a vonatkozásban csakugyan nincs érdemi nehézség, mert Kelet-Európa követte az orosz mintát, egyrészt a szónak abban a köznapi értelmében, hogy más időpontban (nem is sokkal később) maga is végigcsinált egyfajta forradalmat, amelyet szocialistának illett nevezni, és ebben a vonatkozásban csakugyan megismételte az orosz fejleményeket, akár annak az árán is, hogy jóval alacsonyabb szintről kellett indulnia. A lényeg persze az volt, hogy a második világháború során, főképpen pedig utána az egyes kelet-európai országoknak valóban végig kellett járniuk azt az utat, amelyet Oroszország saját belső indítékai nyomán volt kénytelen végigjárni, természetesen sokkal alacsonyabb szinten. Ebben az értelemben a kelet-európai államok valóban végigkövették az orosz forradalom útját.

Ez persze korántsem volt azonos azzal, amit a pártállam(ok) 1905 táján elvártak. Történeti mércében gondolkozva tehát azt kell mondanunk, hogy Kelet-Európa csakugyan követte az orosz példát. Persze egyértelmű itt a csúsztatás, az egyes államok külső tényezők (mármint a szovjet hatalom) hatására követték az utat, de ebben már semmiféle belső tényezőnek a hatását nem lehetett megállapítani (de hát ez nem is volt olyan fontos).

Ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy Kelet-Európa egyes országai 1905-ben követték az orosz példát. Persze az általunk javasolt módosítás, vagyis a követés áthelyezése más időpontra már nem ugyanaz, mint amit 1955 táján Kelet-Európában elvártak. Végso fokon, ha nagyon akarunk játszadozni a szavakkal (és mást akkoriban úgysem lehetett tenni), akkor mondhatjuk azt is, hogy Kelet-Európa valóban követte az orosz példát (de akkor nem mondjuk meg, hogy mikor), vagy azt is mondhatjuk, hogy 1905 táján a kelet-európai országok nem követték az orosz példát, mert pontosan 1905 tájékán (vagyis

érdemben 1955 tájékán) ez még nem is látszott olyan fontosnak. Ebben az utóbbi esetben már pontosan behatároljuk, melyik korszakról van szó, és hogyan következett be ez az engedetlenség.

Utólag visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az 1950-es években az orosz (vagyis a szovjet!) példa követését igen fontosnak kellett tartani, és minden lehető módot meg kellett találni, hogy a kapcsolatot valamilyen formában dokumentálni lehessen. Ha persze, mostani vagy akkori érzelmektől és félelmektől függetlenül próbáljuk megközelíteni a témát, úgy azt mondhatjuk, hogy rövid távon, tehát 1905–1907 időpontjában nem beszélhetünk arról, hogy a kelet-európai országok vagy pláne egész Kelet-Európa az orosz forradalom hatására mintegy áramütésre összeszedte magát, és követte volna az orosz példát. Ilyen gyors és egyenes megfelelést igen nehéz volna a legtöbb esetben kimutatni, bármilyen fontosnak is tartották ezt annak idején. Történeti szempontból persze kétségtelen, hogy Oroszország és a Monarchia, illetve a Balkán közti kapcsolatok az itt szereplő államok és társadalmak számos hasonló és történetileg kialakult vonása megkönnyítette azt, hogy a fejlődés sok vonását nagyon is hasonlóan lássuk, ez a pártállami korszaktól teljesen független mozzanat, olyan évszázados párhuzamos vagy hasonló fejlődési szintek rokonsága, rokon vonásai, amelyeket persze Európa egyéb államainak a vonatkozásában is megtalálhatunk. Manapság ki kételkedne abban, hogy az angol és a francia fejlődésnek van számos hasonló vonása anélkül, hogy ezt bármilyen felsőbb államhatóság kijelölte vagy elfogadását kötelezővé tette volna. Sajnos a már régóta szívesen historizáló magyar társadalom a pártállamnak ezeket az előírásait szinte természetesnek vette, használta, máig sem tud, nem is akar tőlük szabadulni. Manapság már jól tudjuk, hogy ilyen felülről történő beavatkozások egy-egy nemzet történeti képébe a pártállami időkben gyakran előfordultak, de ez még nem jelenti azt, hogy ilyen párhuzamos vagy hasonló vonások ne léteznének jó néhány európai ország között. Gondoljunk csak arra, hogy Latin-Amerikában milyen sok hasonló vonás van az egyes államok belső társadalmi és politikai struktúrájában. Ezek a történelmi fejlődésből következnek, felismerésük nem jelent illetéktelen beavatkozást a történetírásba.

Az 1905-ös oroszországi forradalom menetének és hatásának a tanulmányozása vagy egyszerűen pusztá végiggondolása alapján ilyen messzire vezető következtetésekhez juthatunk. A pártállami hatóságok sokszor mesterkéltén hoztak létre ilyen párhuzamokat, politikai tételek vagy intézkedések igazolására. De azért az ilyen tényezőknek a létét tudomásul kell vennünk, nem szabad tőlük megijedni és tüstént csalást kiáltani.

Föglein Gizella

Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945–1980)

Ethnic Demographical Dilemmas in Hungary (1945–1980)

Surveying the socialist era in Hungary reveals a continuously low number of ethnic groups still decreasing. The author concludes: providing the ethnic rights is a matter of principle, it should not be dependent on the number of ethnic minorities.

A nemzeti kisebbségek létszámának megállapításával, pontosabban becslésével összefüggésben tulajdonképpen egy szubjektív és egy objektív tényezővel – a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv kérdésével – kell számolnunk. A nemzetiségi hovatartozás – bármiféle külső kényszertől vagy befolyástól mentes – szabad eldöntése és vállalása minden ember elemi lelkiismereti joga, amelyből bárhová való nemzetiségi hovatartozás esetén sem származhat semmiféle előny vagy hátrány annak viselőjére. Tény azonban, hogy „a” történelem nem egy példát, szolgáltatott ezen alapvető emberi jog korlátozására vagy akár negligálására is. A nemzetiségi hovatartozásnál objektívebben lehet eldönteni és megállapítani az anyanyelvet, mivel ez lényegében „csak” ténykérdés. Nem utolsósorban ezzel is magyarázható, hogy a második világháború utáni statisztikai felmérések jobbára csupán az anyanyelvvvel vagy elsősorban azzal foglalkoztak.

A magyarországi nemzeti kisebbségek létszámának és etnikai megoszlásának második világháború utáni alakulásáról a népszámlálások adatai nyújtanak egyfajta tájékoztatást. A népszámlálások adatait kétségbe vonni csak abban az esetben lehetséges, ha teljesen nyilvánvalóvá válik a tömeges csalás alkalmazása. A „száraz” adatok vagy a meglepő mutatók sohasem az abszolút helyzetet fejezik ki, azok mindenkor csupán tájékoztatnak, így a népszámlálási eredmények valamiképpen mindig az adott történelmi-politikai viszonyok sajátos tükröződései.

1941-től 1949-ig

Az 1941. évi népszámlálásnak a trianoni területre vonatkozó adatai lényegében a háború utáni időszak vonatkozásában is alapul szolgálhatnak, természetesen figyelembe véve a háború okozta, emberéletben elszenvedett veszteségeket és egyéb népességi, etnikai változásokat. 1941-ben 9 319 992 fő volt Magyarország népessége. Ebből 8 657 172 fő (92,8%) volt a magyar, 662 820 fő (7,2%) pedig a nem magyar anyanyelvű személyek száma [477 057 = 5,1% német, 75 920 = 0,8% szlovák, 14 161 = 0,2% román, 49 019 = 0,7% „délszláv” (azaz 5444 = 0,1% szerb, 22 269 = 0,3% horvát, 16 491 = 0,2% bunyevác, illetve sokác, 4816 = 0,1% vend, illetve szlovén)]. Ami a nemzetiségi hovatartozást illeti – ez a népszámlálás első ízben ennek vizsgálatára is kiterjedt –, a népességből 8 921 457 (95,8%) vallotta magát magyar és 398 535 (4,2%) pedig nem magyar nemzetiségűnek [303 419 = 3,3% német, 16 689 = 0,2% szlovák, 7565 = 0,1% román, 3633 = 0,04% szerb, 2708 = 0,03% horvát, 1511 = 0,01% bunyevác, illetve sokác, 2058 = 0,02% vend, illetve szlovén)].¹ A nemzeti kisebbsé-

¹ Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 500. p.

gek tényleges lélekszáma és aránya Magyarországon a második világháború után tovább csökkent; Magyarország etnikailag minden korábbi időszaknál homogénebb állammá vált.

A második világháborús magyarországi katonai hadműveletek, a szovjet hadsereg előrenyomulása a hitleri és a nyilas haderőknek, valamint a karhatalomnak a visszavonulását és szétzúzását s egyúttal az államgépezet széthullását eredményezte. Ezt sok helyütt a hitleri Németország és a nyilasok polgári képviselőinek, továbbá híveinek, sőt esetenként a megtévesztett lakosságnak a menekülése kísérte. A nyilas hatalom a „teljes elnéptelentés” szellemében rendelte el a kiűrtést és vette kezébe a kitelepítés irányítását. A menekülési hullám 1944. november végén azonban érezhetően lanyhult, és a Dunántúlon összehúzóuló menekültek többsége a nyilasok kényszerkitelepítési parancsai ellenére sem volt hajlandó elhagyni az országot. Egy, az 1945. június 30-i helyzetről szóló statisztikai felmérés a Magyarországról Nyugatra menekültek létszámát 1 033 491 főben állapította meg, amelyből a felvétel időpontjáig 641 506-an tértek vissza.² A későbbi hónapok folyamán valószínűleg még további visszatelepülésekre került sor. Egyes becslések szerint a Vörös Hadsereg elől elmenekülők közül a német nemzetiségű lakosság 10–15%-a elhagyta Magyarországot;³ Németország nyugati megszállási övezetébe 20 ezer, a szovjet zónába 4000, Ausztriába pedig 15 ezer német nemzetiségű személy evakuált vagy menekült.

Magyarország második világháborús katonai, polgári és hadifogoly veszteségeiről pontos „kész” adatok nem állnak rendelkezésre, mivel az ország hadszíntérré válásától kezdve hiányoznak az addig rendszeresen megjelent veszteségi lajstromok, tájékoztatók, a háború alatt és után pedig számos irat elveszett vagy megsemmisült.⁴ Ezért csak többirányú számítások és becslések alapján lehet a különféle veszteségek nagyságrendjére megbízható pontossággal következtetni.

Magyarország második világháborús embervesztéséről a szakirodalomban is egymásnak ellentmondó veszteségi adatok jelentek meg.⁵ Több szerző megállapítása szerint ez kb. 700–750 ezer főre tehető. Ebből az állam mai területének népessége közel félmillióval részesedett.⁶ Az emberéletben elszenvedett veszteség egyik felét a fronton elesett és a hadi-

² Somlyai Magda: *Történelemformáló hétköznapok. 1944 ősze–1945 tavasza*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 19. p. (Hivatkozik: Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Budapest, 1946. 204. p.)

³ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band II. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Düsseldorf, 1956. 40 E. (40. p.)

⁴ Stark Tamás: *Változások a magyarországi népesség számában 1938–1949. (A katonai, polgári és hadifogolyvesztés, valamint a szomszédos országokból Magyarországra menekültek száma)*. Kézirat, 1988. ELTE Történeti Könyvtár, 6. p.

⁵ Stark Tamás: *Változások a magyarországi népesség számában...* 14. p.

⁶ Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században...* 262. p.; Für Lajos: *Magyarország háborús embervesztése*. In: *Az 1944. év története*. Szerkesztette: Glatz Ferenc. História Évkönyv, Budapest, 1984. 80–81. p.; Korom Mihály: *A magyar fegyverszünet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 174. p.

⁷ Stark Tamás számításai szerint: Magyarország második világháborús katonai vesztesége 120 000–160 000 fő, a polgári áldozatok száma pedig (a többlethalandóságot figyelembe véve) 80 000–100 000 fő lehetett. (Stark Tamás: *Változások a magyarországi népesség számában...* 30. és 38. p.)

fogylytáborokban meghalt katonák, a bombatámadások és a háború más polgári áldozatai,⁷ a másikat pedig az üldözött és a haláltáborokban elpusztított zsidóság tömegei tették ki.

A mai Magyarország területéről mintegy 850–900 ezer katona került hadifogságba, közülük 550–570 ezren a Szovjetunióba, a többiek pedig Nyugatra. 1945–1946-ban Nyugatról megközelítően 290 ezren, a Szovjetunióból pedig 300 ezren jöttek haza. A nyugati hadifoglyok hazatérése 1947-ben lényegében befejeződött. A Szovjetunióból 1947 végéig még további 128 ezer; 1948 végéig újabb 170 ezer; 1949-ben, illetve azután is még több ezer hadifogoly tért haza.⁸ A vissza nem tért, illetve az elhunyt hadifoglyok számát 50 000-tól 150 000-ig becsülik egyes szerzők.⁹

Magyarország nemzetiségi lakosságának háborús katonai és polgári veszteségeit (melyeket az összesített adatok is lényegében magukban foglalnak) pedig még viszonylagos pontossággal is úgyszólván lehetetlen megközelíteni és meghatározni. A német nemzeti-ségű lakosságon kívül más hazai nemzeti kisebbségekre vonatkozóan tulajdonképpen még szórványos, becslült adatok sem állnak rendelkezésre. Korábbi, nyugatnémet statisztikák a korabeli Magyarország területéről kb. 60 ezer főre becsülik a hadifoglyok és a munkaszolgálatosok létszámát. Közülük mintegy 30–35 ezer német nemzetiségű polgári személy és kb. 30 ezer német nemzetiségű hadifogoly volt.¹⁰ Egyes becslések a hazai német nemzeti kisebbség háborús emberáldozatait 11 ezer főre teszik.¹¹

A magyarországi nemzeti kisebbségek létszámának és etnikai megoszlásának második világháború utáni alakulását döntően meghatározták a „népvándorlások”: a német nemzetiségű lakosság deportálása és kitelepítése, valamint a csehszlovák–magyar lakosságcsere.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. decemberi létrejötte után, de még a fegyverszüneti egyezmény aláírása előtt a szovjet katonai hatóságok – az egyéni politikai felelősségtől, a háborús bűnösségtől függetlenül – deportálták főként a Tiszántúlon élő német nevű és származású, munkaképes korú férfiak és nők egy részét. A Magyarországról 1944-ben és 1945-ben a Szovjetunióba közmunkára szállított polgári személyek száma meghaladta a 60 ezer főt.¹² Nincsenek pontos adatok arról, hogy a deportáltak közül mennyien maradtak életben és jöttek később vissza,¹³ egyes nyugatnémet becslések szerint azonban az elhurcoltak 20%-a életét veszítette.

⁸ Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985*. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 18. p.

⁹ Korom Mihály számításai alapján ezt impliciten 50 000–70 000-ben adja meg. (Korom Mihály: *A népi demokrácia első éve. Valóság*, 1984. 3. sz. 3–4. p.). Stark Tamás a vissza nem tértek számát mintegy 150 000 főre becsüli. (Stark Tamás: *Változások a magyarországi népesség számában...* 76. p.)

¹⁰ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen...* 44 E. (44. p.)

¹¹ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen...* 72 E. (72. p.)

¹² Korom Mihály: *Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig*. In: *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez*. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján. Szerkesztő: Zielbauer György. Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996. 202. p.

¹³ Lásd: Zielbauer György: *Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948)*. *Történelmi Szemle*, 1989. 3–4. sz.

¹⁴ A nemzeti kormány 12 330/1945. ME sz. rendelete a magyarországi német lakosság-nak Németországba való áttelepítéséről. (*Magyar Közlöny*, 1945. december 29., 211. sz.)

A szövetséges nagyhatalmak többszöri felszólítására 1945. december 29-én jelent meg és lépett életbe a magyarországi német nemzetiségű lakosságnak Németországba való áttelepítéséről szóló rendelet.¹⁴ Ez a jogszabály elvileg az összes hazai német nemzetiségű vagy német anyanyelvű lakos kitelepítését „lehetővé tette”. A Népgondozó Hivatal adatai szerint 1946 januárjától decemberig Magyarországról 135 655 német nemzetiségű személyt telepítettek Németország amerikai megszállási övezetébe, 1947 tavaszától pedig mintegy 50 ezer embert a szovjet zónába.¹⁵ Korabeli nyugatnémet statisztikák ennél nagyobb összadatokat közöltek, ami elsősorban abból adódott, hogy a háború végén elmenekült vagy evakuált személyeket is ideszámították. Hogy megközelítő pontossággal hány német nemzetiségű lakos maradt Magyarországon, illetve jött vissza a későbbiek során, arra inkább csak következtetni lehet, különböző statisztikai adatok alapján.

Az 1946. február 27-én, Budapesten aláírt magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény¹⁶ nem kölcsönös lakosságcsereéről szövegezte. Magyarországról 1948 áprilisáig 73 273, magát szlováknak valló személy települt át önkéntesen¹⁷; 31%-uk alkalmi munkás vagy napszámos, 19%-uk pedig szegényparaszt volt. A Magyarországról áttelepültek körülbelül 24 ezer kataszteri hold földet hagytak vissza. A Szlovákiából áttelepített magyarok, illetőleg az „önként” távoztak – összesen mintegy 80 ezer személy – körülbelül 137 ezer kataszteri hold földet hagytak hátra maguk után.¹⁸

Népszámlálások

1949

A hazai nemzeti kisebbségek létszámának és etnikai összetételének második világháború utáni alakulásáról az 1949. évi és az azt követő népszámlálások nyújtanak egyfajta tájékoztatást. 1949-ben Magyarország 9 204 799 lakosából 9 076 041 fő (98,6%) vallotta magát magyar és mindössze 128 758 fő (1,4%) nem magyar anyanyelvűnek. [Ez utóbbiak közül: 22 455 = 0,2% német, 25 988 = 0,3% szlovák, 14 713 = 0,2% román, 5 158 = 0,1% szerb, 9946 = 0,1% horvát és 50 498 = 0,5% egyéb, például vend, szlovén, bunyevác, sokác stb.]¹⁹ Az 1941. és az 1949. évi népszámlálás nemzetiségi anyanyelvi mutatói között mintegy 530 ezer fő a különbség. A Magyarországról a háború után elmenekült és kitelepített németek, valamint a Csehszlovákiába önként áttelepültek együttes létszáma ezzel szemben kb. 328 ezer fő volt. Így több mint 200 ezer fő volt a nem magyar anyanyelvűek „hiánya”. A nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó mutatók azonban még ennél is elgondolkodtatóbbak. 1949-ben Magyarország népességéből 9 104 640-en (98,91%) vallották

¹⁵ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 101., 102. p.

¹⁶ 1946: XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. február hó 27. napján kelt magyar–csehszlovák egyezmény bicikkelyezéséről. (Magyar Törvénytár. Budapest, 1946. 64–71. p.)

¹⁷ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 131. p.

¹⁸ A magyarországi szlovákok száma 1930-ban majdnem 105 ezer volt, a szlovákiai magyaroké 1937-ben mintegy 634 ezerre rúgott.

¹⁹ Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században*.... 501. p.

²⁰ 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség, településként 1980, 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993. 8. p.

magukat magyar, 100 159-en (1,09%) pedig nem magyar nemzetiségűnek (8500 = 0,09% román, 7808 = 0,08% szlovák, 4190 = 0,05% szerb, 4106 = 0,04% horvát, 2617 = 0,03% német, 666 = 0,01% szlovén, vend).²⁰

1960

Az 1960. évi népszámlálás a hazai nemzeti kisebbségek létszámában – összességében és külön-külön is (a szerbek kivételével) – a legmagasabb mutatókat hozta a második világháború utáni népszámlálások között.²¹ 1960-ban lényegében mindegyik hazai nemzeti kisebbség esetében „növekedés” volt tapasztalható 1949-hez képest, noha azután – ismételtlen – tényleges népmozgásokra már nem került sor. Magyarország összlakossága ekkor 9 961 044 fő, a magyar anyanyelvűek létszáma 9 786 038 (98,24%). A nem magyar anyanyelvűeké pedig 175 006 fő (1,76%) volt, ami 1949-hez képest 46 248 fős növekedést jelent. Ezen belül 50 765-en (0,51%) német (+28 310 fő), 30 690-en (0,31%) szlovák (+4702 fő), 15 787-en (0,16%) román (+1074 fő), 33 014-en (0,33%) horvát (+15 316 fő), 4583-an (0,05%) szerb (-575 fő) és 25 633-an (0,25%) cigány, valamint 14 534-en (0,15%) egyéb (bunyevec, sokác, vend, szlovén és ismeretlen) (-2579 fő) anyanyelvűnek vallották magukat.²²

A népesség nemzetiségi megoszlását tekintve magyar nemzetiségűnek ekkor 9 837 275-en (98,76%) vallották magukat. Nem magyar nemzetiségűnek pedig 123 869-en (1,24%). Közülük 14 710-en (0,15%) horvát, 14 340-en (0,14%) szlovák, 12 326-an (0,12%) román, 8640-en (0,09%) német, 3888-an (0,04%) szerb, 56 121-en (0,56%) cigány és 13 744-en (0,14%) egyéb (bunyevec, sokác, vend, szlovén és ismeretlen) nemzetiségűnek.²³

Az 1960. évi népszámlálás sajátosságaként egyfajta „nagyvonalúság” tapasztalható a délszláv lakosságot illetően. Ugyanis az anyanyelvi (és a nemzetiségi) mutatók is csak a horvát és a szerb adatokat hozták, a szlovén, vend, sokác, bunyevec lakosság népszámlálási adatait azonban csak más etnikummal együtt, az „egyéb” kategóriában²⁴ közölték.

Az 1960. évi népszámlálási „csúcs” azzal is összefüggésben volt, hogy a nemzetközi viszonyokban egyfajta „olvadás” kezdődött, s a kádári (restauráció és) konszolidáció folyamatban volt.²⁵ A kormány – a forradalmat megtorló és a saját legitimitációját előmozdító intézkedések mellett – igyekezett népszerű intézkedésekkel híveket szerezni, pl. a fizetés-emelésen kívül segélyekkel, a káderlapok megszüntetésével. A parasztság „megnyerését” szolgálta, hogy jóváhagyta (törvényerejű rendeletben) a beszolgáltatási rendszer eltörlését, amit még Nagy Imre kormánya bejelentett. Egyszerűsítették a termelőszövetkezetekből való kilépést, illetve a szövetkezetek feloszlását. További „népszerűsítés” kormányintézkedés volt: a gyermektelenségi adó eltörlése, a húsvéthétfő és Karácsony (december 25–26.) munkaszüneti nappá nyilvánítása, majd a termelőszövetkezeti tagok nyugdíjjogosultságának bevezetése. A második hároméves tervben (1958–1960), a második ötéves

²¹ A legkisebb nemzeti kisebbségi létszám — a háború utáni „népvándorlások” következtében — az 1949. évi népszámlálásokban mutathatók ki.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ A cigányság valamennyi népszámlálásnál külön kategóriaként szerepel, az anyanyelvi és a nemzetiségi mutatóknál is.

²⁵ Kádár János első kormánya: 1956. november 4.–1958. január 28., Münnich Ferenc kormánya: 1958. január 28.–1961. szeptember 13., Kádár János második kormánya: 1961. szeptember 13.–1965. június 30.

tervben (1961–1965) a lakosság életszínvonalának növelése, életkörülményeinek javulása már valódi célként szerepelt. Ennek egyik kézzelfogható bizonyítékeként az 1958. november 26-án megalakult új parlament által elfogadott költségvetésben – híven ahhoz a meghirdetett célhoz, hogy javítani kell a lakosság életszínvonalán és életkörülményein – nőtt a szociális, kulturális és oktatási célokra fordított összegek aránya (31,3%). Kádár János az országgyűlés 1960. december 9-i ülésén maga is elismerte, hogy a termelészövetkezetesítés nem várt sikerrel járt, nem gondoltak arra, hogy – amint ő fogalmazott – „a fejlődés ilyen lendületes lesz”.²⁶ A rendszer megszilárdulásához a durva és sokszerű terror, majd utána az amnesztia jelentősen hozzájárult. A második Kádár-kormány, majd az ennek irányvonalát követő kormányok sora azt tudta elhiteni – nem is alaptalanul – az ország népével (beleértve természetesen a nemzetiségeket is), hogy a „lehető legnagyobb mértékben” szolgálja érdekeit az adott körülmények között, egy agresszív birodalom külső gyűrűjében.²⁷

A nemzeti kisebbségekre vonatkozó népszámlálási adatszámok növekedése azonban még mindig inkább csak elmozdulást jelentett a tényleges létszámok felé, semmint annak valódi megközelítését és elérését. Ez azonban már mélyebb okokkal magyarázható. A súlyos megpróbáltatásokat átélte hazai németek körében például még feltehetően tovább élt egyfajta bizonytalanság, sőt bizalmatlanság is. Emellett náluk is, csakúgy, mint a többi hazai nemzeti kisebbség esetében, ekkorra már erőteljesen megindult a természetes asszimilációs folyamat, amelyet az 1970. évi népszámlálások mutatói is kifejeztek.

1970

Az 1970. évi népszámlálás – hasonlóképpen az 1941 előttiékhöz – csupán az anyanyelvi mutatókat közölte, a nemzetiségi hovatartozásra nem terjedt ki.²⁸ 1970-ben az összlakosság létszáma 10 322 099 fő volt. Ebből a nem magyar anyanyelvűek létszáma a népszámlálás szerint 155 862 fő (1,5%) volt, 19 144-gyel kevesebb, mint 1960-ban. Közülük 35 594 német (0,3%), 21 176 szlovák (0,2%), 12 624 román (0,1%), 21 855 horvát (0,2%), 7989 szerb (0,08%), 4205 szlovén, vend (0,04%).²⁹ A szerb anyanyelvűek nagymértékű

²⁶ *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998.* A kötetet szerkesztette: Stemler Gyula, Tombor László. Puskás Tivadar Távközlési Technikum. Budapest, 1998. 178. p.

²⁷ *Magyarország miniszterelnökei 1848–1990.* Szerkesztette: Dús Ágnes. Cégér Kiadó Kft., Budapest, 1993. 206., 210., 212. p.

²⁸ A XX. században a második világháború utáni népszámlálások között egyedül az 1970. évi nem kérdezett rá a nemzetiségi hovatartozásra. Az legalábbis elgondolkodtató, hogy miért épp ez a népszámlálás hagyta „figyelman kívül” a nemzetiségi hovatartozást.

²⁹ 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. 8. p.

³⁰ A szerb anyanyelvűek létszáma a népszámlálási statisztikák alapján a következő volt: 5158 (1949), 4583 (1960), 7989 (1970).

³¹ Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 1980. 8. sz. 101. p.

„A nemzetiségek mai számának, helyzetének, területi elhelyezkedésének megismerése ugyanis szinte lehetetlenné vált, mióta az utolsó három népszámlálásban megszüntették az anyanyelvi megoszlás községek szerinti közlését. A csak megyei szinten közzétett adatok nem nyújtanak pontos tájékoztatást, a globális számokból nem tűnik ki, mely

növekedése³⁰ a népszámlálási utasítás téves szövegezése miatt következett be. Ugyanis a délszláv anyanyelvűeket egységesen minősítették; a részletes utasítás szerint a szerbeket és szlovéneket a szerbek, a rácokat és vendeket az egyéb rovatba kellett besorolni.³¹ Holott a vallásukban különböző szlovének és vendek tartoznak össze, míg a szerb és a rác kifejezés ugyanazon népet jelöli.

1980

1980-ban 31 231-en (0,29%) vallották magukat német anyanyelvűnek. Ez csupán (+)8776 fővel haladta meg az 1949. évit, viszont (-)19 534-gyel kevesebb volt, mint 1960-ban. Szlovák anyanyelvűnek 16 054-en (0,15%) vallották magukat; 1949-hez képest (-)9934-gyel kevesebben, 1960-hoz viszonyítva pedig (-)14 636-tal kevesebben. A hazai szlovákoknál az 1980. évi népszámlálási anyanyelvi eredmény volt a második világháború után a legalacsonyabb, csakúgy, mint a románok, a szerbek és szlovének, vendek esetében. Román anyanyelvűnek 1980-ban 10 141-en (0,09%) vallották magukat, 1949-hez képest (-)1732-vel, 1960-hoz képest pedig (-)5646-tal kevesebben. Szerbeknek pedig mindössze 3426-an (0,03%) vallották magukat 1980-ban, 1949-hez képest (-)1732-vel, 1960-hoz képest pedig (-)1157-tel kevesebben. A horvát anyanyelvűek száma 1980-ban 20 484 (0,19%) volt, ez (+)61-gyel több, mint 1949-ben; viszont (-)12 500-zal kevesebb, mint 1960-ban volt. A szlovén, vend anyanyelvűek száma 1980-ban 3142 (0,03%), (-)1047 fővel kevesebb, mint 1949-ben, 1960. évi adatokat a KSH-kiadvány nem közölte róluk.³²

Az 1980. évi népszámlálás nemzetiségi mutatói a németeknél és a szlovéneknél, vendeknél „csúcsot” jelentettek. A német nemzetiségi adatok 11 310 fővel (0,11%); az 1949. évit (+)8693-mal, az 1960. évit (+)2670-nel haladták meg. A szlovén, vend nemzetiségi adatok 1980-ban 1731 fő (0,02%), ez (+)1065 fővel meghaladta az 1949. évit, 1960. évi adatokat a KSH-kiadvány nem közölte róluk, (1970-ben pedig a nemzetiségi hovatartozást egyik nemzeti kisebbségnél sem mérték fel). A szlovák nemzetiségi adatok 1980-ban [9101 fő (0,08%)] „átmenetet” jelentettek az 1949. és az 1960. évekhez képest (+1293 fő, ill. -5239 fő). Hasonló folyamat regisztrálható a románok és a horvátok esetében is. Az 1980. évi román nemzetiségi mutatók 8874 fő (0,08%), (+)374 fővel meghaladta az 1949. évit, viszont (-)3452 fővel alulmúlta az 1960. évit. Az 1980. évi horvát nemzetiségi mutatók 13 895 fő (0,13%), (+)9735 fővel felülmúlták az 1949. évit, viszont (-)815 fővel az 1960. évi mutatók alatt maradtak. A szerb nemzetiségi adatok 1980-ban a mélypontot mutatták 2805 fővel (0,03%); ez az 1949. évit (-)1385 fővel, az 1960. évit (-)1083 fővel múlta alul.³³

helyiségekben élnek nemzetiségek, s megátolják az idősorok összeállítását, a folyamatok követését. Végeredményben legfőbb előidézői annak a zűrzavarnak, amely a nemzetiségi kérdés tárgyalásánál úton-útfélen megmutatkozik. ... Keverednek az anyanyelvűket és nemzetiségüket máig megőrzők a korábbi származásukat rég feladókkal és a magyar voltukat hosszú évtizedek óta töretlenül hirdetőkkal, így születnek a nemzetiségek számáról újabb és újabb megalapozatlan becslések.” (Uo. 94. p.)

³² 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. KSH, Budapest, 1993. 8. p.

³³ 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. KSH, Budapest, 1993. 8. p.

A népszámlálások mutatói csak valamelyest, illetve részben fejezték ki a magyarországi nemzeti kisebbségek létszámát. Sokkal inkább jelezték politikai és jogi helyzetüket, ezzel egyúttal sajátosan utaltak az adott történelmi-politikai viszonyokra is. Nem utolsósorban pedig – számokban is kimutathatóan – megjelentek bennük a nemzetközi és a belpolitikának azon vonatkozásai és mozzanatai, melyek a nemzeti kisebbségeket közvetlenül vagy közvetve érintették.

Egyéb demográfiai felmérések

A nemzeti kisebbségek létszámáról és etnikai összetételéről a népszámlálási mutatókon kívül viszonylag bőségesen találhatóunk még különféle,³⁴ többnyire becslült adatokat is.

Összefoglaló kimutatások

A Népművelési Minisztérium 1954. november 15-én, az MDP PB számára előterjesztést készített a magyarországi nemzetiségi oktatás és népművelés helyzetéről.³⁵

A dokumentum hivatkozott arra, hogy az elmúlt 10 esztendő nemzetiségi kulturális munkájában sok zavart és nehézséget okozott, hogy a „házánkban élő nemzetiségi lakosság száma a mai napig nincs tisztázva”.³⁶ Az 1949. évi népszámlálási adatok nem a tényleges létszámot fejezik ki, illetve tükrözik, azaz nem megbízhatók. A bizonytalanság felszámolása érdekében a KSH-tól és egyéb állami szervektől adatokat gyűjtöttek, valamint a megyei tanácsok bevonásával becslési munkálatokat végeztek. E felmérő munka során az alábbi, becslült adatokat kapták: németek: 250–300 ezer, szlovákok: 120–150 ezer, délszlávok: 80–100 ezer; románok: 25–30 ezer; azaz összesen: 470–580 ezer fő.³⁷ A becslési szám úgy alakult ki, hogy nemzetiségeknek vették egy-egy település lakóit olyan arányban, amilyen arányban „a mindennapi életben az anyanyelvüket használják”. A becslült adatok mellett a következő KSH-adatokat is feltüntették: németek: 3437; szlovákok: 22 359; délszlávok: 24 702, románok: 10 000; összesen: 60 498 fő.³⁸

A Népművelési Minisztérium a fentebbi előterjesztéshez csatolt „Határozati javaslatok”-ban kérte, a KSH „vizsgálja felül a nemzetiségek létszámára vonatkozó adatokat, és a jelenleginél megbízhatóbb létszámokkal lássa el az oktatásügyi és a népművelési minisztériumot”.³⁹ Javasolta, a nemzetiségi községek egy részében végezzenek reprezentatív létszámfelmérést, és annak alapján adjon a KSH valószínűsített országos adatokat.

³⁴ Pl. az állampárttól, a minisztériumoktól, a nemzetiségi szövetségektől, a KSH-tól származó dokumentumok, ill. különböző kiadványok, sajtóanyagok.

³⁵ MOL 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

³⁶ MOL 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

³⁷ MOL 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

³⁸ MOL 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

³⁹ MOL 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

⁴⁰ „A magyarországi nemzetiségek adatai”. MOL 288. f./1958/5. cs. 98. ö.e.

⁴¹ Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. *Köznevelés*, 1956. 16. sz. 366. p.

A felhívás alapján készítette el és tette közzé a KSH 1955. január 1-jén a hazai nemzeti kisebbségek létszámára vonatkozó, belső használatra szánt adatait, melyeket az 1930. és 1941. évi népszámlálások eredményei, illetve a ki- és áttelepülésekre vonatkozó mutatók alapján következtette ki. Eszerint Magyarországon 220 ezer német, 60 ezer szlovák, 45 ezer délszláv, 15 ezer román nemzetiségű lakos; összesen 340 ezer fő nemzeti kisebbség él.⁴⁰ Ezekkel az adatokkal a későbbiekben – nemegyszer az eredeti, illetve a levéltári forráslelőhely megjelölése nélkül – még többször lehet találkozni. 1956-ban a *Köznevelés* c. folyóirat tette közzé,⁴¹ majd pedig az 1959-ben megjelent, „A világ népessége” c. kiadvány. Ezt közölte Thirring Lajos is 1963-ban,⁴² valamint hivatkozik rá Dávid Zoltán 1980-ban⁴³ és Kővágó László 1985-ben megjelent munkájában.⁴⁴

Ugyanakkor 1955-ben a nemzeti szövetségek viszont már 250 ezer német, 150 ezer szlovák, 80 ezer délszláv, 25 ezer román lakost, összesen tehát 505 ezer fős nemzeti kisebbséget becsültek.⁴⁵ A KSH adataihoz képest feltűnő a szlovákok és a délszlávok számának jelentős emelése, ugyanakkor a számok nagyjából megegyeznek a Népművelési Minisztérium 1954. évi becslései alósó, illetve felső értékeivel. Az adatok realitását abban az esetben nem lehet tagadni, ha a hangsúlyt az idegen származásra, eredetre tesszük, és egyes falvak népességének mintegy távoli múltba visszanyúló eredetét kutatjuk.⁴⁶

Az MDP PB 1955. november 9–12-i ülésén megállapítást nyert, hogy „a felszabadulás után kevés figyelmet szenteltünk a nemzeti kisebbségek kérdésének, és ideje megvizsgálunk helyzetüket”.⁴⁷ A *Köznevelés* c. folyóirat 1956. évi 16. számában Kovács Péter az ország 1955. évi anyanyelv szerinti megoszlásáról az 1949. évi népszámlálás eredményétől teljesen eltérő becslést közölt. Eszerint Magyarország 1955. évi 9 749 000 lakosából 420 ezer (4,3%) volt nem magyar anyanyelvű (az 1949. évi 128 758=1,4% helyett). Közülük 220 ezer német, 60 ezer szlovák, 45 ezer délszláv, 15 ezer román.⁴⁸ Ezek az adatok a korábbi adatgyűjtés pontosságát kérdőjelezték meg, s az 1949. évi népszámlálásban közzétett adatokat elvetették.

Az MDP KV 1956. május 21-i, a nemzeti kisebbségekről szóló határozata kifejezte, hogy a „nemzeti kisebbségek számát csak becslés alapján lehet megállapítani. A KSH (1955. évi – F. G.) adatai – különösen német vonatkozásban – nem megbízhatók, mert a

⁴² Thirring Lajos: Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 298. p.

⁴³ Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980. 8. sz. 94. p.

⁴⁴ Kővágó László: A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 285. p.

⁴⁵ MOL 288. f./1958/5. cs. 98. ő.e.

⁴⁶ Nem lehet kétségbe vonni, hogy egykor szlovák többségű volt pl. Heves megyében: Domoszló, Markaz, Kísáná, Somogyban Tab és Torvaj, Pest megyében Alberti, Irsa, Péteri, Szabolcsban Nyíregyháza stb. A XVIII. század közepén pedig még jórészt délszláv volt a somogyi Buzsák környékén vagy 20 falu lakossága, vagy szerbek laktak Ráckevétől Szentendrőig a Duna mentén több községben, és sokan éltek a városokban is. (Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 1980. 8. sz. 101. p.)

⁴⁷ Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. *Köznevelés*, 1956. 16. sz. 366. p.

⁴⁸ Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. *Köznevelés*, 1956. 16. sz. 366. p.

⁴⁹ MOL 276. f./1956/PB. 53. ő.e.

legutóbbi népszámlálás alkalmával a nemzeti kisebbségekhez tartozók nagy része magyarnak vallotta magát. Több megye adatai, valamint az oktatási és népművelési munka tapasztalatai alapján a hazai kisebbségek száma közel 600 ezerre tehető.⁵⁰ A határozat a németek számát 300 ezerre, a szlovákokét 150 ezerre, a délszlávokét 100 ezerre, a románokét 30 ezerre becsülte. Az MDP KV határozat azon elvi részével kétségtelenül egyet kell értenünk, hogy a nemzeti kisebbségek nagy része az 1949. évi népszámláláskor magyarnak vallotta magát, s ezért a tényleges létszámukat inkább csak becsléssel lehet csupán körülbelül behatárolni. De ez még korántsem jelent egyet azzal, hogy a KSH 1955. évi adatai „nem megbízhatók”, vagyis tulajdonképpen „egy kalap alá veszi” az 1949. évi népszámlálások eredményeivel. Az MDP KV 1956. évi konkrét adatait már erősen meg kell kérdőjeleznünk. Nem csupán azért, mert a KSH mértéktartónak tekinthető, 1955. évi becsléseit messze felülmúlja (pl. a szlovákok és a délszlávok esetében több mint kétszeresével); de még a szövetségek – véleményünk szerint „túlbecsült” – adatainál is szinte mindegyik kisebbség (így a németek, a délszlávok, a románok) esetében jóval magasabb létszámot hoz. Úgy tűnik, hogy az MDP KV becslései – mintegy az 1949. évi népszámlálási mélypontot ellensúlyozandó – több tekintetben az ellenkező végletbe „esett”.

Az MSZMP PB 1958. október 7-i nemzetiségpolitikai határozatához készített előterjesztés⁵¹ a nemzeti kisebbségek létszámára vonatkozóan visszafogottnak mondható; ugyanis csak az 1930., 1941. és 1949. évi népszámlálások, valamint a KSH és a nemzetiségi szövetségek adatait közölte,⁵¹ „saját” becslült adatokat nem hozott.

A népszámlálások „alacsony” és a nemzetiségi szövetségek „magas” mutatói között helyezkedett el például a Művelődésügyi Minisztérium 1961 márciusában készült jelentése, amely 200 ezer német, 100 ezer szlovák, 70 ezer délszláv, 20 ezer román lakossal, összesen 390 ezer fős nemzeti kisebbséggel számolt.⁵²

A korábbi adatok, valamint az érintett megyei tanácsok közlései, becslései alapján, az MSZMP KB folyóirata 1962 áprilisában a következő – ugyancsak becslült – adatokat közölte: Magyarországon 200–220 ezer német, 100 ezer szlovák, 60 ezer délszláv, 20–22 ezer román anyanyelvű, összesen 380–402 ezer nemzetiségi lakos él.⁵³

A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának 1963. évi tájékoztatója 400–450 ezer fős nemzeti kisebbséget becslött: 200–220 ezer német, 100–110 ezer szlovák, 80–100 ezer délszláv, 20–25 ezer román nemzetiségű magyar állampolgárt.⁵⁴

Az MSZMP PB 1968. szeptember 17-i nemzetiségpolitikai határozata, illetve az ennek alapjául szolgáló művelődésügyi minisztériumi jelentés a létszámot illetően jóval óvatosabb a korábbi dokumentumoknál. Az MM-jelentés és a PB-határozat egyaránt utalt „a nemzetiségi lakosság valóságos létszámáról szóló adatok nagyfokú bizonytalanságára”.⁵⁵ Az MM jelentése aláhúzta, hogy „Tudományos elemzés hiányában a nagyfokú elté-

⁵⁰ Előterjesztés a Titkársághoz, a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. (MOL M/KS 288. f. 5. cs. 98. ö.e.)

⁵¹ MOL M/KS 288.f. 5. cs. 98. ö.e.

⁵² MOL M/KS 288.f. 5. cs. 98. ö.e

⁵³ Turóczy Károly: A hazánkban élő nemzetiségek helyzetéről. *Pártélet*, 1962. 4. sz. 80. p.

⁵⁴ MOL M/KS 288.f. 5. cs. 98. ö.e.

⁵⁵ MOL M/KS 288.f./1968/ 41. cs. 97. ö.e.

⁵⁶ MOL M/KS 288.f./1968/41. cs. 97. ö.e.

⁵⁷ MOL M/KS 288.f./1968/41. cs. 97. ö.e.

rést illetően csupán feltételezésekre szorítkozhatunk.⁵⁶ Majd a bizonytalanságok nemzetközi okaira, illetve összefüggéseire is kitért: „Bizonyos például, hogy a felszabadulás után a németekkel szemben alkalmazott korlátozó intézkedések (kitelepités, vagyonelekobzás), a szlovák–magyar lakosságcsere, majd a Tájékoztató Iroda 1949-es határozata után a délszláv lakossággal szembeni hátrányos megkülönböztetések hatása alatt vallották magukat közülük sokan magyarnak.”⁵⁷ Noha 1968-ban mind a minisztériumi jelentés, mind a párthatározat ismertette az 1949. és az 1960. évi népszámlálások, illetve a nemzetiségi szövetségek adatait; saját becslést, illetve számítást egyikük sem közölt.

A nemzetiségi szövetségek 1970-es évekbeli adatai, a saját, minden korábbi adataiknál kevesebbre becsülik a nemzeti kisebbségek létszámát. Eszerint összesen mintegy 400–450 ezer lehet a számuk; közülük 200–220 ezer német, 100–110 ezer szlovák, 80–100 ezer délszláv és 20–25 ezer román.⁵⁸

A *Népszabadság* 1973. november 15-i számában 200–220 ezer német, 110 ezer szlovák, 80–100 ezer délszláv és 25 ezer román nemzetiségű lakosról lehet olvasni.⁵⁹

Az 1977-ben megjelent politikai és gazdasági világtatlasz szerint Magyarország lakosságának 3,4%-a, mintegy 340 ezer fő nemzeti kisebbségi; az alábbi megoszlásban: 1,6% német, 1,1% szlovák, 0,5% délszláv, 0,2% román.⁶⁰

Az 1980. évi népszámlálás alacsony előzetes nemzetiségi anyanyelvi adatai (20 219 fő német, 7649 román, 10 107 szlovák, 22 497 délszláv) meglepetést kelthettek. Ezért is került sor a nemzeti kisebbségek által lakott községekben (az anyanyelvi és nemzetiségi mutatók mellett) a helyi tanácsok által elkészített „tanácsai minősítések” gyors kimunkálására, melyek lényegében becslések voltak. A „tanácsai minősítések” szerint 132 370 német, 12 070 román, 68 061 szlovák és 39 695 délszláv, összesen 252 196 nemzeti kisebbség élt Magyarországon.⁶¹

A nemzetiségi szövetségek 1982–1983. évi becslései Magyarországon 230 ezer német, 100 ezer szlovák, 95 ezer délszláv, 25 ezer román, összesen 450 ezer nemzeti kisebbségi lakossal számoltak.⁶²

Egyes nemzetiségek létszámára vonatkozó becslések

Az összefoglaló, illetve valamennyi nemzeti kisebbségre kiterjedő statisztikák és becslések mellett találkozhatunk külön, egyes nemzeti kisebbségekre vagy egyes nemzetiségi területekre vonatkozó – ugyancsak jobbra becsült – adatokkal is.

⁵⁸ Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 25. p.

⁵⁹ Sarkadi László: 450 000 magyar állampolgár ügye. *Népszabadság*, 1973. november 15.

⁶⁰ Képes politikai és gazdasági világtatlasz. Ötödik, átdolgozott kiadás. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1977. 229. p.

⁶¹ KSH. A nemzetiségi községek előzetes adatai. Budapest, 1980. 8–9. p. (Közl: Zielbauer György: A nemzetiségi jogok a hazánkban élő románság létszámának alakulása tükrében. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Közleményei. IV. Szombathely, 1984. 133. p.)

⁶² Kathrin Sitzler–Gerhard Sewann: Magyarország nemzetiségei. Fordítás. Kézirat. Országos Idegennyelvű Könyvtár. Nemzetiségi Archivum. LSZ. 184. 2. p.

⁶³ MOL M/KS 276. f./1954/91. cs. 83. ö.e.

⁶⁴ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen...* 72 E (72. p.)

A kitelepítések után Magyarországon maradt németek számát a Belügyminisztérium 00 564/50. számú, Szigorúan bizalmas átíratra 242 089 főben adta meg.⁶³ Egykorú nyugatnémet statisztikák, ezzel lényegében megegyezően, a Magyarországon maradt németek számát „legkevesebb” 240 000-re becsülték.⁶⁴

A hazai délszlávok létszámára vonatkozó becsléseket Urosevics Daniló – a délszlávok lakta települések tanácselnökeinek és tanácsi titkárainak, a nyilatkozatai, valamint a saját becslései alapján – 1969-ben közölte. Eszerint Magyarország tizenegy megyéjének 101 településén 96 181 délszláv személy él; közülük 85 294 horvát, 6400 szerb és 4487 szlovén.⁶⁵ A *Magyar Nemzet* 1957. október 30-án és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége főtítkára 1958. szeptember 6-án a hazai délszlávok számát 120–130 ezer főre becsülte.⁶⁶ A *Népszabadság* 1958. augusztus 20-i száma pedig 100 ezerre tette a létszámukat.⁶⁷

Az 1970-es években Baranya megyében külön nemzetiségi felmérés készült a megyében élő nemzeti kisebbségek létszámának felbecsüléséhez. E kísérlet lényege az volt, hogy a helyi körülményeket jól ismerő, ott élő „informátorok” minősítették a lakosságot az anyanyelv, a származás, illetve a szokások szerint nemzetiségűnek vagy nem nemzetiségűnek.⁶⁸

A nemzeti kisebbségek létszámának, illetve azok változásainak pontos megállapítása szinte lehetetlen. A bevallás alapján készült statisztikák és a népszámlálások – a közép- és délkelet-európai régióban – a történelmi tapasztalatok alapján nem tekinthetők objektívnek.⁶⁹ A becsléseknek pedig, demográfusaink véleménye szerint, a fogalmak tisztázatlansága, a nemzeti kisebbségek nagyfokú területi szétszórtsága, a nagyarányú migráció, a társadalmi és foglalkozási átrétegződés miatt tulajdonképpen nincs reális alapja.⁷⁰

A magyarországi nemzeti kisebbségek létszámát valahol a statisztikai és a becslési adatok között, a népesség 2–4%-ára, mintegy 200–400 000 főre tehetjük.⁷¹ Magyarország a második világháború után etnikailag minden korábbi időszaknál homogénebb állammá vált. Felvetődhet, hogy az abszolút számában és arányaiban is viszonylag csekély nemzeti kisebbség esetén lehet-e egyáltalán nemzetiségi jogról és politikáról beszélni. Véleményünk szerint – létszámtól, tértől és időtől függetlenül – a nemzeti kisebbségek létezésének alapfeltétele az egyéni (állampolgári) és a kollektív (közösségi) nemzetiségi jogok elvi biztosítása és e jogokkal való élés gyakorlati lehetősége. A nemzetiségi politika, a nemzetiségi jogok biztosítása és garanciája mindenkor olyan elvi kérdés, amely a nemzeti kisebbségek létszámának semmilyen körülmények között sem lehet függvénye.⁷²

⁶⁵ Urosevics Daniló: *A magyarországi délszlávok története*. Bev.: Arató Endre. Kiadja a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége. Budapest, 1969. 24. p.

⁶⁶ MOL M/KS 288. f./1958/5. cs. 98. ö.e.

⁶⁷ MOL M/KS 288. f./1958/5. cs. 98. ö.e.

⁶⁸ Hoóz István felméréseit az általa szerkesztett, „A baranyai nemzetiségekről” c., 1977-ben Pécsen megjelent kötetben tette közzé.

⁶⁹ Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. *Demográfia*, 1975. 1. sz. 26. p.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 1980. 8. sz. 101. p.

⁷² Más kérdés, hogy az elvi nemzetiségi politika a gyakorlatban eleve más módon valósulhat meg pl. kis létszámú, szórvány nemzeti kisebbség esetén, mint pl. nagyságrendekkel nagyobb, egy tömbben élő nemzeti kisebbség esetén.

Propsz Eszter

**Diszkurzív pozíciók
a kortárs magyarországi német irodalomban**

**Discursive Positions in Contemporary German Literature
in Hungary**

The author examines contemporary German literature in Hungary in relation to national politics and its changing. In her point of view for the revival of the German literature in Hungary those political and psychological reasons should be revealed first, which prevent the development of a new independent identity fitting to the situation after the change-over.

Jelen dolgozat célja, hogy áttekintést nyújtson a kortárs magyarországi német irodalmi diszkurzus valóságértelmező és identitásformáló szerepének változásairól az ezen irodalom reprezentáns képviselői által betöltött diszkurzív pozíciók elemzésével.¹ Vizsgálódásaimban abból indulok ki, hogy az irodalmi diszkurzus társadalmilag meghatározott és egyben társadalmilag meghatározó praxis: meghatározza az intézményi és a szociális kontextus, ugyanakkor formálóan hat vissza az őt formáló erőkre, hiszen az ún. diszkurzív pozíciók betöltésével társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál, tudást integrál, szociális szerepeket, valamint identitásokat konstruál és kínál fel olvasóinak, strukturálva azok valóságérzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását. A kortárs magyarországi német irodalmi diszkurzust elsősorban a mindenkori nemzetiségi politikai diszkurzussal való kapcsolatában mutatom be, azt vizsgálva, mennyiben befolyásolta a nemzetiségi politikai diszkurzustól való függőség az irodalmi valóságértelmezést és az identitáskonstruálást 1989 előtt, illetve mennyiben jelentettek változást a valóságértelmezésben és az identitáskonstruálásban az 1989-es politikai fordulat hatásai. A diszkurzív pozíciókat elsősorban a diszkurzív feladatok alapján írom le, vagyis azon társadalmi funkció által, amelynek elvégzésére, illetve betöltésére az adott pozíció kialakult.

A kortárs magyarországi német irodalom mint intézményi irodalom megalkotására irányuló törekvésekben az 1970-es évek elején az a magyar nemzetiségi politikában 1968-ban bekövetkezett fordulat nyilvánul meg, melyet az automatizmus tézisének feladásaként szokás értelmezni, s melynek hangsúlyozott célja a nemzetiségek bevonása a „szocializmus építésébe”.² A domináns diszkurzív pozíció az „összekötő”,³ akinek az ideológiai szocializáció a célja. Nikolaus Márnai *Wuhin kehscht tu? (Merre tartasz?)* című versében jól megfigyelhetők azok a stratégiák, melyek a magyarországi német identitás újraformálását célozzák: unifikáció az ország újraépítésében való részvétel történelmi példája és tanulsága, a szolidaritás hangsúlyozása által; történelmi folytonosság szuggerálása a konfliktusok elhalványítása által; biztonság szuggerálása pozitív énkép közvetítésével.

Wuhin kehscht tu?

„Mer kumme alli vun weit,
Mer ungrische Schwoweleit,
Ti scheeni Landschaft hot uns kfänge,
Mer sein a nieten vun selpscht wegkange.

Mer he karweit far uns, far's Vaterland
Mit Herz un Hand un mit tem Verstand.
Es gab Leid, Freit un a Unkerechtichkeit,
Awer heint hen mer iwerwunde ti Verkangenheit.

Nach farne muß a jeder Schwowe schau,
Nar so verschwindet s Schlechti in ti Verkessenheit.
Mer jage nimmer nach tem alden Traum,
Nar so erreichen mer Wohlstand un Einichkeit.

Ti nei Welt hen mer a ufkepaut,
Unser Schweiß un Plut is a tapei,
Trum Schwowe sinkt und sakt es laut,
Tie Unkerechtichkeit muß far immer vorpei.

Mer klawe an onri pessri Welt,
Wu Freindschaft un Vernunft wer siege,
Wu net ti hersche, ti hen viel Kelt,
Awer ti, ti kämpfe far ten Friede.⁵⁴

Az új közösség építésének ideológiáját közvetítő pozícióknak azonban nagyon csekély valóságértelmező szerep jut: a régi közösségek felbomlásának feldolgozásához nem nyújthatnak segítséget, éppen, mert olyan történelmi-szociális tapasztalatoknak, mint a kollektív felelősségre vonás, még említése is kívül esik legitimációjukon (vö. az idézett műben az „igazságtalanság” túlzottan általánosító emlegetése).

Az 1980-as évek elején, mikor a pártállam vezető politikusai nyilatkozataikban szakítanak azzal a felfogással, mely indokoltnak és igazoltnak tekintette a magyarországi németekkel szembeni eljárást a 2. világháború után,⁵ s ezzel differenciáltabbá válhat a népcsoport megítélése, új diszkurzív pozíciók betöltése válik lehetővé.

Kialakul a „sorsüldözött” diszkurzív pozíciója, melyben sorsdiszkurzus rekonstruálja a magyarországi németek háborús és háború utáni történelmét. Sorsdiszkurzus névvel azt a kompromisszumot jelölöm, mely az írást legitimáló lojalitásdiszkurzust és az eddig tabunak számító, ám létfontosságú történelemdiszkurzust próbálja identitás-diszkurzussá békíteni. A megnevezés arra utal, hogy a diszkurzus – melyet a fennálló társadalmi renddel szembeni lojalitás kényszerű hangsúlyozása alapvetően meghatároz, illetve beszűkít – csak a sorsszerűség értelmezését adja, illetve adhatja a háborús és a háború utáni tapasztalatoknak. Ez a sorsdiszkurzus és az áldozati identitás, melyet a diszkurzus a traumatikus események feldolgozásának mintájaként kialakít, szociálpszichológiai szempontból igen problematikusak, ugyanis mentesítenek a felelősség alól, és nem szolgálják az olvasó önmagával való szembesülését. Az áldozatdiszkurzus, melyben a „sorsüldözött” a magyarországi németek identitását konstruálja (pl. *Franz Sziebert: Wann kommen die Störche wieder?* című elbeszélése, mely a faluból elűzött „kiszolgáltatott” és „ártatlan” gólyák képi analógiájával dolgozza fel a kitelepítést), a mai napig meghatározó, csak ritkán és akkor is csak magyar nyelven kérdőjelezi meg diszkurzív pozíciók.

Más diszkurzív pozíciókegyes írók számvetést készítenek. Claus Klotz *Das Zweiglein (Ágacska)* című, 1984-ben született művében a „kertész” diszkurzív pozíciójából veszi sorra a „magyarországi német” jelentésváltozásait, a jel megalkotásától kezdve funkcionalitásának elvesztéséig. Feleleveníti azokat a diszkurzív eseményeket, melyek a „(ma-

gyarországi) német” és a hozzá kapcsolódó „haza” jelhez új és új jelentéseket, illetve értékeket rendeltek, végeredményben szétrombolva az e jelek által hordozott közösségeket, illetve feloszlatta azok maradékait.⁶ A mű keretet adó képe, a kertész a letört s a nedvek elégtelen keringése következtében sorvadó ág előtt, melyet egyébként csak ő vesz észre, szemlélteti a diszkurzív pozíció dekonstruktív identitásformáló mivoltát: a diszkontinuitás, a törés hangsúlyozását a hivatalos, folyamatos fejlődést hangoztató önaazonosságképpel szemben.

Szintén a „kertész” nézőpontjából bírálja a magyar nemzetiségi politikai diszkurzust Josef Michaelis *Nachblüte (Másodvirágzás)* című verse:

Nachblüte

Der Morgen fand mich in dem Garten,
ich sah mich um in guter Laun'-
erblickte, wie auf Osterkarten,
die bunte Blüte auf dem Baum.

Ich spähe um die Furchenrinde,
betrachte still das Blätterwerk.
Wohin verschwanden Frühlingswinde?
Wozu dies' trughafte Gemerk?

>Warum gebarst du diese Blüte?
Herbstnebel reifen keine Frucht.
Laß falsche Hoffnung, deine Güte,
Schon streift im Laub die kühle Luft.<

Ach! Oder hab' nur ich die Meinung,
daß Kelchblätter zu rasch verblühn?
Das Blühen wäre nur Erscheinung
und diese Frucht wird nimmer grün?

Den Blick locken die Kronenblätter,
Ich schau sie an mit schwerem Herz:
die Blüte trägt – im fahlen Wetter
Herbstwichte treiben ihren Scherz.

Ich brech' dann auf, bin voller Sorgen,
mein Wesen ist von Weh erfüllt,
weiß gut, daß bald – vielleicht schon morgen –
wird dieser Stamm vom Eis verhüllt.

*Vor dem Kongreß
der Ungarndeutschen, 1983⁷*

A tavasz képe nem csalhatja meg a tudat bizonyosságát: őszi, pusztuló kertben járunk. S mivel a mű datálása utal a magyarországi németek kongresszusára, a „csalóka”, „hamis” stb. jelzők minősítik a nemzetiségi kultúra „ápolásáról” való beszédet⁸ is. A másodvirág-

zás természetellenessége destruálja az organikus fejlődés hivatalos identitásformáló diszkurzusát; a kert pedig, melyben az évszakok kikölkentek természetes ritmusukból, egyben annak a locus amoenusnak dekonstrukciója, melyet az „összekötők” rajzoltak meg, bizonyítandó, hogy ez a hely minden feltételt biztosít az életlehetőségek kibontakoztatásához.⁹

A nyolcvanas évek végéhez közeledve egyre többen tiltakoznak a magyar–román bilaterális konfliktust kerülni kívánó, ezért kölcsönösséget hirdető, s (többek között ezért) már nyugatnémet segítséget is elfogadó magyar nemzetiségi politika új elvárása, a „híd” diszkurzív szerepe ellen, mégpedig a disszimiláció stratégiájával. Olyan pozíciókat választanak, melyekből a magyarországi német szocializáció feladata utópiának tűnik: nemzetiségi hovatartozásukat csoportérdekekre való tekintet nélkül, szigorúan egyes szám első személyben próbálják meghatározni (Claus Klotz: *mein deutschum [az én németiségem]*¹⁰), illetve feltárják nemzeti identitástudatuk meghasonlottságát (Valeria Koch: *Stiefkind der Sprache [A nyelv mostohagyvermeke]*¹¹).

Az 1989-es fordulat létértelmező és létértékelő diszkurzív pozíciókat teremt. Mint egzisztenciális problémára reagál a rendszerváltásra Valeria Koch *Wandlung (Változás)* című versciklusa, mely 1989 és 1992 között írt műveket tartalmaz. *Mein Jahrgang (Korosztályom)* című, 1989-ből való verse a zsidók pusztában való vándorlásának képe köré szervezi a rendszerváltás érzékelését.

Mein Jahrgang

Wie die beiden deutschen Staaten
so alt und so gespalten
und wir fragen uns zögernd jetzt
wo die Grenzen langsam an Bedeutung
verlieren was noch so richtig
eine Bedeutung haben kann jetzt
wo endlich die Mauer fällt
müßten auch wir unsere inneren
Mauern abbauen und suchen
nach Identität die Einheit antasten
bevor wir zerfallen denn
was hält uns zusammen der Wüstensand
vielleicht seit vierzig Jahren
und wer von uns kommt jemals
in das Gelobte Land¹²

A kietlen sivatag a próbatétel helye:¹³ a végletes léthelyzetben az embernek rá kell ébrednie létlehetőségére. A megnyíló külső határok és a leomló külső falak korlátozást, elzártságot is jelentettek, ám más szempontból védelmet, biztonságot is: mentesítettek/mentesíthettek például az önazonosság felelőssége alól. A létlehetőség tehát nem a valamitől (külső korlátoktól) való negatív, hanem a valamire (önazonosságra) való, pozitív szabadság.

Ebben a szabadságdiszkurzusban ítéltetik meg a rendszerváltás a *Satzanalyse (Mondatelemzés)* című versben is, mely a „szabadság” permutabilitását vizsgálja,¹⁴ valamint a *Phantom der Freiheit (A szabadság kísértete)* című versben, ahol a cím szemantikája nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szabadság, amely legyőzi a kommunizmus kísértét, maga is csak álmkép, illúzió.

A ciklus 1992-ben írt versei már mérleget készítenek, melyből az derül ki, hogy a rendszerváltás egzisztenciális értelemben nem hozott változást. Az emberi lét időbeliségének heideggeri viszonylatában fogalmazza meg ezt a problémát a *Wandlung (Változás)* című mű.

Wandlung

Die wichtigste Stunde ist
immer die Gegenwart.
(Meister Eckhart)

Alle während wir vergehen
Völker Grenzen Lieben Wehen
wird die Wandlung stets bestehen
um die Gegenwart sich drehen

was war sei wahr
was wird leicht irrt
allein das Jetzt
noch nicht verletzt

„Hic Rhodus, hic salta!” mahnen
aus glücklichen Zeiten Ahnen
wir stehen in Mauern und lauern
auf unser eigenes Schauern

was wird leicht irrt
was war sei wahr
noch nicht verletzt
allein das Jetzt¹⁵

Ahhoz, hogy életünket a létre nyitottan, a mostok sorozataként élhessük meg, vállalnunk kell a múltat, és a jövő lehetőségeire kell tekintenünk. Esetünkben azonban a létmegértés horizontja nem az idő: az ember nem tudja, mi a múlt, mi a jövő. Az állandóság „biztonságát”, mint ahogyan az a *Permanenz (Permanencia)* című versben is megfogalmazódik, a belső, belsővé tett korlátok adják:

Permanenz

Die Mauer in uns
befestigt unsere bestehende
gemeinsame Einsamkeit.¹⁶

A magyarországi német kollektív identitászavar felszámolására tett rendszerváltás utáni társadalmi-politikai kísérletek a tanult tehetetlenség megnyilvánulásaként jelennek meg Josef Michaelis *Agonie (Agónia)* című, 1993-ban született versében:

Agonie

Nach dem Zweiten Weltkrieg
wurden wir als Faschisten verschrien,
dann in die weite Welt vertrieben ...

Dann wurden die Vereine der Hierbleibenden aufgelöst
dann unsere Namen geändert,
dann unsere Häuser weggenommen,
dann unsere Schulen gesperrt,
dann unsere Priester zum Schweigen gebracht,
dann unsere Gebräuche verboten,
dann sangen unsere Mütter keine Wiegenlieder,
dann sprachen wir untereinander nicht mehr Deutsch,
dann radebrechten wir unsere Muttersprache,
dann verloren wir unsere Identität,
dann ließen wir unsere Friedhöfe verwildern,
dann ...
zuletzt gaben wir unseren Glauben auf ...

HEUTE HABEN WIR SCHON EIN MINDERHEITENGESETZ

Jetzt bedeuten wir den Westen nur billige Arbeitskraft,
jetzt werden wir als Touristenattraktion gezeigt,
jetzt werden sich die Gegensätze mit der Mehrheitsnation zuspitzen,
jetzt säen wir wieder Uneinigkeit unter uns,
jetzt verscheiden unsere noch deutschsprechenden Großeltern,
jetzt vermodern unsere Stammbäume,
jetzt wird die allerletzte Wurzel herausgerissen
von uns selbst,
jetzt vergeuden wir die zurückgelegten Kreuzer unseres Erbes,
jetzt verkaufen wir unsere noch auffindbaren Volkstrachten,
jetzt stehen wir splitternackt da,
jetzt drehen sich unsere Ahnen im Grabe um,
jetzt schnitzen wir unsere eigenen Grabhölzer,
jetzt bekommen wir die letzte Ölung,
jetzt ...
jetzt atmen wir noch,
jetzt möchte ich doch hoffen ...

HEUTE LERNEN UNSERE NACHKOMMEN IM KINDERGARTEN ALS MUTTERSPRACHE EINE FREMDSPRACHE

most magyarul folytassam?¹⁷

Míg a múltbeli identitásvesztés kényszerítő külső erőnek tulajdonítható (ezt az értelmezést jelzi a passzív forma használata is), a jelen próbálkozásai, köztük is hangsúlyosan az 1993-as kisebbségi törvény, melyek szimbolikus értelmezésük szerint visszavezetnének

a múlt értékeihez, voltaképpen csak a magyarországi német nemzetiség agóniáját állítják közszemlére, a felelősségteljes identitásformálás látszata mögött a tanult tehetetlenséget generálják.

Ezek a diszkurzív pozíciók rávilágítanak a forgalomban lévő identitásformáló stratégiák negatívumaira, de nem állítanak azok helyébe más, konstruktív stratégiákat. Azokat a diszkurzív pozíciókat pedig, melyek az értékválság kezelését választják céljukul, paradox módon éppen az értékelési szempontok bizonytalansága jellemzi. Megőrző, illetve igazoló- relativáló stratégiákról van szó, melyek a személyes részvétel, a felelősség kérdésének megkerülésével próbálnak folytonosságot szuggerálni, s a külső meghatározottság hangsúlyozásával kívánnak hatni.

A magyarországi német történelem korábban tabunak számító súlypontjainak feldolgozása, s ezen események megítélése a rendszerváltás után is sorsdiszkurzus formájában zajlik – a kortárs magyarországi német irodalmi diszkurzus éretlennek bizonyul új identifikációs és tájékozódási minták kialakítására, mikor a sokáig elnyomott történelmi emlékezet felszabadulása a megújulás lehetőségét nyújtja az identitáskonstruálás számára.

A második világháborút többnyire a „szerelem/szeretet a háború idején” témájában dolgozzák fel az elbeszélők: (*Josef Mikonya: Todestanz*¹⁸ [*Haláltánc*]; *Ludwig Fischer: Im Oktober 1946*¹⁹ [*1946 októberében*], *Am 20. Oktober 1946*²⁰ [*1946. október 20.*], *Der Urlaub*²¹ [*A szabadság*]) Jóllehet ez az értékelői pozíció igen intenzíven érzékelteti a legtermészetesebb emberi kapcsolatok pusztulását, az emberhez méltó élet szétzúzását, mivel az eseményeket a jók gonoszoknak való végzetserű kiszolgáltatottságként jeleníti meg (pl. a *Todestanz* Alois Skoflekét, aki azért lép be önként az SS-be, hogy barátaival maradhasson, és mert féltékeny a kedvesét megszedítő egyenruhásokra, dezertőrként lövik agyon; az *Im Oktober 1946* című műben a partizánok agyonverik a lágerből megszökött, s anyja halálhírével apjához, a másik lágerbe igyekvő kisfiút, mert nem adja fel a magyarokat, akik bűjtatták; a *Der Urlaub* című elbeszélésben a fia elvesztésébe belenyugodni nem tudó volksbundista apa SS-katonákat uszít fia egykori riválisára, a feleségéhez néhány órára szabadságra hazatérő magyar érzelmű Franzra), a pszichológiai és egyéb okok megértéséhez, feldolgozásához nem ad segítséget.

Ugyanez mondható el a kitelepítést tematizáló elbeszélésekről is, melyek többnyire az otthon elhagyásának képét merevítik ki, mint Ludwig Fischer *An jenem Tag*²² (*Azon a napon*) című elbeszélése, mely a kitelepítést egy ünnep szétzavarásaként jeleníti meg, melyben a fenyegetettséget a maga realitásában felmérni nem tudó, az utolsó pillanatig tétlenül csodában reménykedő falu évszázados berögződöttségek szerint ünnepelt Szent György-napi búcsúját zavarja szét a kitelepítési rendelet. Nikolaus Márnai *Ti verlaareni Homet Tr Apschiend*²³ (*A búcsú elveszett pillanata*) c. műve pedig két testi-lelki jó barátó példáján dolgozza föl a kitelepítés traumáját, tizenötéves-kétszázévesükben kimerevitve azt a tudatállapotot is, amely számára okok és magyarázatok nem hozzáférhetők:

Tann hot ti Wawusch ti Marischka nochomol umkarmt un nar soviel ksaat: „Verkeß mich nie, ich kumm zu tir zuruck”. Tamit war sie schun wieder im Waggon. Ti Marischka hot nar zuruckkrufe, wann tr Herrgott es will, were mer uns pestimmt wieder sege. Awer tes hot noch lang ketauert.

Tann ist tr Zug apkfahre un a jeder war mit seini eigeni Ketange beschäftigt.

Peim rattern tr Räder hen sie alli nochmol zuletscht ti Kegend onkschaut, wu sie ufkwachse sein, ihri liewe Homet, ti sie vielleicht nimmi wiedersege were. Ti Wawusch hot uf ihrem Kepäck in oner Eck khockt un hot nar an tes ketenkt, was sie uf ten Waggon keschriewe hot: Szülőföldem szép határa, meglátlak-e valahára? Un tes

hot sie vielleicht pis heint net verstane, warum sie mit andri 6000 Schwowe aus Almasch ihri liewi Homet verlosse hot messe.²⁴

A kontinuum identitás igénye az emlékezés-elbeszélésekben közvetlenül jelentkezik. Ben-nük az értékelői nézőpont általánosító és elvonatkoztató: a halállal, a pusztulással szem-beszegülő emlékezés utólagos, illetve történelmi időn kívüli tiltakozásként jelenik meg az emberi értékek elpusztítása ellen. Franz Sziebert *Weihnachtsabend*²⁵ (*Karácsonyeste*) és *Silvesterfeier – anders*²⁶ (*Szilveszter – másképpen*) című műveiben az én-elbeszélő hely-hez és ünnephez köti történetét (mindkét esetben keretes szerkezetű elbeszélésről van szó, ahol a kerettörténetben az én-elbeszélő ragaszkodik ahhoz, hogy családja az ünnepet min-den kényelmetlenség ellenére szülőfalujában tartsa meg, s régi és idegenben megélt ünne-ppek elmesélésével, összevetésével magyarázza akaratát), lehetővé téve ezáltal, hogy a hely és az ünnep majd nélküle is, maga is „mondja” a történetet. Az én-elbeszélő azonban a sorsdiszkurzusban a realitás komplexitását nagyban leegyszerűsítve ismét csak a kiszol-gáltatott szerepében látatja magát és a magához hasonlókat. Ezzel oldja ugyan az objek-tív történelmi diszkontinuitás és a biográfiai kontinuitás szubjektív szükségletének ellen-tétét, de nem ad cselekvési stratégiákat az elbeszélés hallgatói és olvasói kezébe.²⁷

Szembeötlő, hogy ezek az emlékező értékelő pozíciók a szocializmus tapasztalatait csak részben építik be a kollektív emlékezetbe: a szocializmus értékelésére csak a „sztáli-nista” korszak kapcsán alakul ki diszkurzív pozíció, a „reálisan létező szocializmus” kor-szaka kapcsán nem. A sztálinista korszak morális megítélés alá esik, mint Josef Mikonya *Unerwartete Begegnung*²⁸ (*Váratlan találkozás*) című művében, mely az egykori ávós hajdani áldozata meghal, s így nem tudja azonosítani őt. Franz Sziebert *Unzuverlässig?*²⁹ (*Megbízhatatlan?*) című elbeszélése pedig egy internált férfi szájába adja az erkölcsi ér-tékelést, annak késői elégtételében (míg ő és többi megbízhatatlannak ítélt társa mindvég-ig tisztességesen megállták helyüket a munkában, egykori parancsnokukat sikkasztás miatt elítélték) a szocialista kiegyensúlyozó lojalitádiszkurzust írva tovább.

A sorsdiszkurzus továbbvitele és a fel-felbukkanó lojalitádiszkurzus azt mutatja, hogy a kommunizmus mint értelmező és értékelő hatalom nem vonult ki a rendszerváltás utáni ma-gyarországi német irodalomból. A létértékelő diszkurzív pozíciók szocializmusítéletét vizsgál-va pedig megint csak olyan dekonstrukciós stratégiákra bukkanunk, amelyek túl kevés szem-pontot adnak az elmúlt 40 év kritikus feldolgozásához. Mint Valeria Koch *Bloß der Fakten willen* (*Csak a tények kedvéért*) és *Um klar zu sehen* (*Hogy tisztán lássunk*) című verseiben, me-lyek egyébként egyedülállóan bírálják az új hatalom múltpolitikájának kalkulusjellegét.

Bloß der Fakten willen

Nur was besteht, kann umgestürzt werden.
Der real
existierende
Sozialismus
war
weder real,
noch existent,
geschweige denn sozialistisch.
Die Mißgeburt eines Gespenstes
Verschwand mit dem Licht.

Das möget euch merken,
maulfertige Herrchen...³⁰

Um klar zu sehen

Ein fauler Apfel fiel vom Baum
soviel ist geschehen
Glücksritterwahn: das Rad der Welt
eigenhändig drehen³¹

Megőrző stratégiáknak minősíthetők azok a dokumentatív törekvések is, melyek kapitulálva az értékelés feladata előtt abból indulnak ki, hogy a cselekményszerűen előtalált és nyelvilag is előformált „valóság” bemutatása eleve magában hordozza az összefüggések értelmezését, legyen szó a csak nagy időbeli késéssel megjelentethető, a kitelepítéskor született helyzetversekről (Georg Fath: *Klage der Verschleppten I–II.*³² [*Az elhurcoltak panasza I–II.*]); vagy áldokumentatív naplórészletekről, mint Martin A. Thomann *Bruchstücke aus meinem Tagebuch*³³ (*Naplótöredékek*) című műve. A dokumentáló szándék természetesen az imént bemutatott diszkurzív pozíciókban is megmutatkozik, kiindulópontjában gátolva valóságértelmező struktúrák kialakítását.

A rendszerváltás oldó hatására alakulhat ki a „hazalátogató” diszkurzív pozíciója, melyből visszakötődő kitelepítettek próbálják identitásuk diszkontinuitását feldolgozni. Egyes hazalátogatók affektív emlékezetük elvárásai szerint ítélik meg a magyarországi német valóság újra hozzáférhető darabjait. E nézőpontok valóságértelmező szerepe igen csekély, hiszen az értékelés számára nem a tapasztalatok, hanem, akár megerősíttetnek, akár leromboltatnak, a nosztalgikus-regresszív elvárások a mérvadók. Az első lehetőségre álljon itt példaként Grete Marcsik-Neuberger *Meine geliebte Heide* (*Kedves rónám*), a másodikra Regina Ulmer *Enttäuschung* (*Csalódás*) című verse:

Grete Marcsik-Neuberger: Meine geliebte Heide

Die Heide ist meine geliebte Heimat.
Der Heideboden ist mein Vaterland.
Es ist mir Wiege, Heimat und Altar,
er ist der Ort, wo ich so glücklich war.

Er ist der Ort, aus dem man mich vertrieb,
– wie einen Hund – mit einem Peitschenhieb
und wie ein Hund, das allertreuste Tier
hängt meine Seele, Heide nur an dir.

Schlägt einst für mich die allerletzte Stund
begrabt mich, – ich bitt – im kühlen Heidegrund.
Aus meinem Herzen werden rote Rosen sprießen,
die jedes Jahr von mir den Heidenboden grüßen.³⁴

* * *

Regina Ulmer: Enttäuschung

Vierzig Jahre träumte ich darüber,
daß ich meine Heimat wiedersehe,
einen Abend auf dem Penglein sitze
und genieße wie der Sündwind wehet.
Nur die Sterne, oben am Himmel,
und den blassen Mond wollte ich sehen,
in der Stille bloß die Spuren suchen,
meiner Jugend auf den alten Wegen.

Ich wollte nur den Glockenklang hören,
spüren den Duft weißer Akazien,
Menschenliebe wollte ich nur fühlen,
wie uns're war noch vor vierzig Jahren.
Den Geruch vom frischgebacknen Brot,
den suchte ich in bröck'ligen Öfen,
nirgendwo fand ich die alte Wiege,
geschlossen waren fast alle Tore.

Einsam ging ich in den Friedhof hinaus,
vielleicht ist dort jemand zu finden,
der mich in meiner Muttersprache begrüßt,
und „Grüß Gott!“ sagt im Schatten der Linden.
Der mich umarmt und freundlich zum Grab führt,
wo der alte Grabstein umgestürzt liegt,
und darauf die gotischen Buchstaben
schäbig verkünden, mein Opa liegt hier.³⁵

Más „hazalátogatók” számvetését a kárpótlási törvény szervezi, mint Stefan Raile *Schlaraffenland*³⁶ (*Eldorádó*) című elbeszélésének én-elbeszélőjéét: a kárpótlási jegyek egyben láttatják vele a magyarországi németek és így családja történetét, a betelepítéstől a kemény munkán, majd a kitelepítésen át a „rehabilitációig”. A kárpótlási igény benyújtásához szükséges telekkönyvi kivonatok és leltárak kínnal rideg racionalitását a kárpótlási jegyeken vett irracionálisan tékozló nyaralással próbálja feloldani, végül a pénz maradékán egy emléktárgyat vesz magának, ám ezáltal sem képes megteremteni a vágyott egyensúlyt.

Megint más „hazalátogatókat” megkísért az újonnan megtapasztalt magyarországi német valóság alakításának lehetősége. Erre a kihívásra adott két választ szembesít Stefan Raile *Puſtatage*³⁷ (*Pusztá- napok*) című elbeszélése. Az egyik hazalátogató, akit 17 évesen soroztak be az SS-be, s akinek a tragikus végkifejlet előtt sikerült a későbbi Nyugat-Németországba menekülnie, materiális fölényéből vezeti le önzonosságát. Ebből a pozícióból sajnálja az otthonmaradottakat és mond általános ítéletet azokról a kitelepítettekről, akik a régi Kelet-Németország területén maradtak, akik szerinte egyrészt sajnálatra méltóak, főleg a csekély kárpótlás miatt, másrészt, mivel „bedőltek a vörösöknek”, megérdemlik sorsukat. Régi falujában vett házát a Németországban megszokott luxussal szereli fel, értékeli, hogy a csendért és a jó levegőért nem kell fizetnie, a forró, száraz napokon pedig, mikor a szél sem enyhíti a hőséget – úgy tűnik, ez az egyetlen kiszámítha-

tatlan dolog az életében – az árnyékba húzódik. Ő visszavonul a címadó pusztánapokon megélhető ismét csak végletes léthelyzet elől, melyet a másik hazalátogató tudatosan próbál elemezni. Utóbbi egy azok közül, akiket kitelepitettek, s akiknek nem sikerült időben elhagyniuk a keleti zónát. Látogatását az otthonosság és az idegenség elválaszthatatlansága határozza meg. Jelképe ennek a kettősségnek az a lehetőség, hogy megvételere kínálják neki azt a házat, amely az övé lenne, „ha nem jön annak idején a csendőr”. Minden emlék, kép és érzelm, elevenen él benne, de nem tud „összekötő hidat” építeni a magyarországi múlt és jelen között: gyerekkori pajtásaival beszélgetve megállapítja, hogy nem érthetik meg, mi történt a másikkal, hiszen az ember csak azt foghatja fel, amit maga is megélt; s mikor hagyja, hogy az asszony, aki talán felesége lehetett volna, újra elvezesse a próbatétel helyéhez, a tóhoz, ahol gyerekkorukban kacszáltak, és az ő kavicsa hetszer is felpattant, holott a próbát már legutóbbi hazalátogatásakor, 40 évvel korábban sem állta meg, nem tesz kísérletet arra, hogy megértesse vele idegenség- és otthonosság-érzének kettősségét. A pusztánapok hozadéka számára a kettős kötődés, illetve a törés újbóli tudatos megélése.

A „hazalátogatók” feszültségeket hordozó ambivalencia-diszkurzusa jelzi a műftel-dolgozó stratégiák elégtelenségét, de nem képes többre, mint új stratégiák kidolgozásának sürgetésére.

Transzformációs stratégiával, amelyben a régi identitásstruktúrák (vagy legalábbis azok egyes elemei) helyén új körvonalazódik, egyedül a „gyászoló” diszkurzív pozíciójában találkozunk. Gyázmunkát végez Robert Becker *Requiem. Ein Monolog (Requiem. Monológ)* című művének én-elbeszélője. Kimegy ősei lebontásra ítélt házához és végig-gondolva azok túlélési stratégiáit, a dacot, aztán a megalkuvást és az illúziókba menekülést, más utat választ: a hiány realitásának elfogadását, a cselekvések és helyek, tárgyak, érzelmek felszámolását, átalakítását:

Jetzt sitze ich auf der Schwelle der Wassermühle, lasse Gedanken durch mein Gehirn schweifen, als wären sie Staub in einer unbegreiflichen Sanduhr, als wären sie das Geräusch des Baches, als wären sie ein betäubendes Mittel, das in eine längst verdiente Ruhe überführt.

Morgen überrollen haushohe Feldmaschinen diese Ruine und machen sie mit dem Erdboden gleich, damit im nächsten Frühling schon kräftiger Mais auf dem ausgeruhten Boden wachsen kann. Doch meines Besitzes werde ich auch dann nicht beraubt sein: Durch alle sich im Wind schaukelnden Blätter wird meine Großmutter mir entgegenwinken und aus den Kolben blickt sie mich an, mit ihren Augen, die mir ewig zulächeln, mit einem Blick, der mich immer begleitet.³⁸

Gyázmunkát jelent ez tudatos és tudattalan szinten, az érzelmek és az ösztönök szintjén is. Véleményem szerint ezt a gyázmunkát kell elvégeznie a magyarországi német irodalomnak, ha magyarországi német irodalom akar maradni. Fel kell tárnunk mindazokat a társadalmi-politikai és pszichológiai okokat, amelyek miatt a veszteségek feldolgozása ez idáig nem lehetett eredményes, amelyek a gyászt gátolva szorongást, túlféltést generáltak és generálnak. Ez a feltétele annak, hogy a magyarországi németek túlféltést tudják megtölteni rendszerváltás utáni új helyzetüket, hogy önmaguk megvalósításának új szakaszához, egy új, autonóm azonosságtudathoz jussanak el. Egy olyan korban is, amikor a többségi nemzet nacionalista szemantikája igyekszik uralomra jutni a politikai és ezáltal sok más diszkurzusban.

Jegyzetek

¹ Az irodalom valóságértelmező és identitásformáló szerepéről ld. Link, Jürgen, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*, München, Fink, 1983. Jelen tanulmány eredményei interdiszkurzív elemek szemiotikai elemzésén alapulnak (ld. Link, Jürgen és Parr, Rolf „Semiotik und Interdiskursanalyse” in Bogdal, Klaus-Michael (ed.), *Neue Literaturtheorien. Eine Einführung*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1997, 108–133. p.), de ezen elemzések részletes bemutatása szétfeszítené a dolgozat kereteit. Az elemzéseket (részben) dokumentálják a következő tanulmányok: Propsz, Eszter „Kontexte der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur” in Fassel, Horst; Balogh, András F.; Szabó, Dezső (ed.), *Zwischen Utopie und Realität. Deutsch-ungarische Literaturbeziehungen im Wandel*, Budapest, ELTE, 2001, 171–184. p.; Propsz, Eszter »”Garten-Erwachen, schließlich Garten-Schlaf” – aus der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur« in Ulrich, Winfried (ed.), *Deutsch in Estland und Ungarn*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2001, 77–85. p.

² A mindenkori magyar nemzetiségi politika német kisebbségre való kihatásának vizsgálatakor az alábbi műveket dolgoztam fel: Tilkovszky, Loránt, *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*, Budapest, IKVA, 1994; Tilkovszky, Loránt, *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*, Pécs, JPTE TK, 1997; Tilkovszky, Loránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Debrecen, Csokonai, 1998; Seewann, Gerhard „Das Deutschtum in Ungarn seit 1945” in Brunner, Georg (ed.), *Die Deutschen in Ungarn*, München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1989; Aschauer, Wolfgang, *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992; Zellner, Wolfgang és Dunay, Pál, *Ungarns Außenpolitik 1990–1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik*, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1998.

³ A megnevezés Engelbert Rittinger *Der Aktivist (Az aktivista)* (In: Áts, Erika [ed.], *Tiefe Wurzeln. Eine ungarndeutsche Anthologie*, Budapest, 1974, 7. p.) című versére nyúl vissza:

„Ich bin Verbindungsmann
und such’ mit vollem Fleiß
wer schöne Lieder kann,
wer alte Bräuche weiß,

Gemeinsam, Hand in Hand
– vergessen wir das nicht! –
verschönern dieses Land
ist unser aller Pflicht!”

Dabei kommt auch zutag’
das Leben unsrer Zeit,
viel’ Wünsche, manche Klag’ –
des Alltags Wirklichkeit.

...

Mivel a dolgozatomban tárgyalt műveknek nincsen magyar fordításuk, saját nyersfordításomat mellékelem hozzájuk.

„Összekötő vagyok / és buzgón kutatom, / ki ismer szép dalokat, / régi szokásokat, / Megmutatkozik közben / korunk, / sok kívánság, néha panasz – / a mindennapok. / ... / Közösen, kéz a kézben / – ne feledjük – / az ország szépítése / a kötelességünk.”

⁴ In Szende, Béla (ed.), *Jahresringe. Ungarndeutsche Anthologie*, Budapest, TK, 1984, 51. p.

Hová tartasz? „Mindannyian messziről jövünk / mi, magyarországi svábok, / hatalmába kerített a szép vidék, / önszántunkból nem hagytuk el soha többé. / Dolgoztunk magunkért, a hazáért / szívvel-lélekkel és tettel. / Megéltünk bánatot, örömet és igazságtalanságot is, / de mára túltettük magunkat a múlton. / Előre kell tekintenie minden svábnak, / csak így merül feledésbe a rossz. / Nem futunk a régi álom után, / csak így élhetünk jólétben és egyetértésben. / Mi is részt vettünk az új világ felépítésében, / verejtekünkkel és vérünkkel építettük, / ezért, svábok, hirdessétek hangosan, / az igazságtalanságot egyszer s mindenkorra fel kell számolni. / Hiszünk egy jobb világban, / ahol barátság és értelem uralkodnak, / ahol nem a gazdagok vannak hatalmon, / hanem azok, akik a békéért harcolnak.”

⁵ Aczél György beszédét idézi: Tilkovszky, Loránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Debrecen, Csokonai, 1998, p. 170. p.

⁶ » ... Es kamen wieder die Not, wieder die Soldaten: „Ihr seid Deutsche, sollt auch ganz deutsch werden!“ Was müssen wir tun? „Schreit: Heil Hitler!“ Und viele von uns haben es geschrien. Man zog wieder gen Osten.

Als die Soldaten, und die, die mitgeschrien haben, aus tausend Wunden blutend zurückmarschierten, befahlen sie:

„Kommt mit!“

„Wohin?“

„In die Heimat. Hier wird man euch erschlagen.“

Aber wir wußten, sie haben weder Heimat noch Heim.

Noch hatten wir sie.

Als die Soldaten und einige von uns abzogen, kamen andere Soldaten. Sie zogen gen Westen. Nach ihnen kamen Fremde. Sie hielten eine Karte in der Hand. Darauf waren unsere Dörfer mit rotem Stift bekreuzt. Da gab es Jammer und Weh. Mutter und Kind, Schwester und Bruder, Bruder und Bruder wurden getrennt.

„Aber wir haben doch nichts getan!“

„Ihr seid Deutsche“, war die Antwort. Und viele von uns mußten Heim und Heimat verlassen.«

(In: Schuth, Johann [ed.], *Das Zweiglein. Anthologie junger ungarndeutscher Dichter*, Budapest, TK, 1989, 5–6. p.)

» ... Ismét ínséges idők következtek, megint jöttek a katonák: „Németek vagytok, legyetek egészen németek!“ Mit kell tennünk? „Kiáltsátok: Heil Hitler!“ Sokan közülünk megtették. Kelet felé vonultak megint.

Mikor a katonák és azok, akik velük kiabálták, „Heil Hitler!“, ezer sebből vérezve visszafelé vonultak, kiadták a parancsot:

„Gyertek velünk!”
„Hová?”
„Haza. Itt agyon fognak verni benneteket.”
Mi azonban tudtuk, nincs hazájuk, se otthonuk.
Nekünk még volt.

Mikor a katonák és néhányan közülünk elvonultak, más katonák érkeztek. Nyugat felé vonultak. Utánuk idegenek jöttek. Térkép volt a kezükben. A térképen piros keresztet jelölték falvainkat. Nyomukban sírás és jajveszékeltetés járt. Elválasztották anyát a gyermekétől, nővért a fivérével, fivért a fivérével.

„De hiszen nem tettünk semmit!”

„Németek vagytok”, volt a válasz. És sokaknak közülünk el kellett hagynia házáat és hazáját. «

⁷ In Michaelis, Josef, *Sturmvolle Zeiten*, Budapest, VUdAK, 1992, 22. p.

Másodvirágzás, „A kertben talált a reggel / örömmel tekintetem szét – / s mint hűsvéti képeslapon / tarka virágok a fán. / Vizsgálom a fa kérgét, / nézem a lombját. / Hová tűntek a tavaszi szellők? / Mire jó ez a csalóka jel? / >Miért viselsz virágot? / Az őszi köd nem érlel gyümölcsöt. / Hagyd el a csalóka reményt, jóságod, / a lombok közt már a hűvös szél kóborol.< / Vagy csak én látom úgy, / a szirmok túl hamar hervadnak el? / Hogy a virágzás csak látomás, / és a termés nem zöldül ki már? / A tekintetet vonzzák a szirmok, / nehéz szívvel nézem őket: / hazug a virágzás – a csalóka időben / őszmanók üznek belőlünk csúfot. / Továbbindulok, teli aggódással, / fájdalom tölt el, / jól tudom, hamar – talán már holnap – / jég borítja a fát. 1983, a magyarországi németek kongresszusa előtt”

⁸ Ezen a kongresszuson elhangzik, hogy [A magyarországi németek] „Szorgalmasan részt vesznek a gazdasági feladatok megoldásában, és élvezik munkájuk gyümölcseit.” Idézi: Fodor, Péter et al., *Együtt a nemzetiségekkel. Nemzetiségi politika a mai Magyarországon*, Budapest, Kossuth, 1984, 102. p.

⁹ Álljon itt erre példaként Georg Fath *Mein Vaterland (Hazám)* (In: Áts, Erika [ed.], *Tiefe Wurzeln. Eine ungarndeutsche Anthologie*, Budapest, 1974, 23–24. p.) című versének egy részlete:

So fruchtbar ist hier dieser Boden,
an Erz so reich der Felsenstein.
Nur Hände braucht's zum Unkrautroden
und alles wird in Fülle sein.
Hier singen Amseln in den Lauben,
Mädchen in ihrem Fensterlein.
Am Berge reifen gold'ne Trauben,
daraus da fließt der beste Wein.

So herrlich sind auch Flur und Weide,
wo sich das Volk sein Heim gebaut.
Ich möchte rufen aus voll Freude:
Du gleichst der allerschönsten Braut!
Dies ist, was mir das Los gegeben
auf dieser Welt zum Vaterland;
dafür will ich nun fortan streben
und weihen mich mit Herz und Hand.

„Termékeny itt a föld, / és érceben gazdag a szikla. / Csak a gazt kell irtani, / és terem minden gazdagon. / Itt rigó dalol az ágon / és lány az ablakban. / A hegyen arany szőlő érik, / jó bort ad. / Csodás a mező s a legelő, / ahol a nép otthonát építi. / Az örömtől kiáltanék: / Szép vagy mint a legszebb ara! / Ezt adta nekem a sors / ezen a földön hazául; / küzdeni akarok érte, / érte szentelem szívem, lelkem, tetteim.”

¹⁰ Claus Klotz: mein deutschum (In: Schuth, Johann [ed.], *Das Zweiglein. Anthologie junger ungarndeutscher Dichter*, Budapest, TK, 1989, 11–13. p.)

„mein deutschum ist die rodung im wald auch sankt iwan bei ofen genannt mein deutschum ist das bröckelnde bauernhaus in leinwar der friedhof dort wo dutzende von steinen meinen namen tragen ... mein deutschum ist die schule wo ich in der pause nur ungarisch sprechen durfte ... das	graner gymnasium wo ich ungarischer dichter werden wollte ... mein deutschum ist aber auch der bolschewistische zum sozialdemokraten avancierte dann kommunistische und wieder zum sozialdemokraten abgestempelte grossvater ... mein deutschum ist der ungarische freund der kindheit ...”
--	--

„az én németségem / az irtás / pilisszentivánnak is nevezik / az én németségem a málló falú / parasztház / leányváron / a temető ott / ahol tucattyi kő / az én / nevem viseli / ... / az én németségem az iskola / ahol a szünetben csak magyarul / volt szabad beszélnem / ... az / esztergomi gimnázium / ahol magyar költő / akartam lenni / ... / az én németségem / azonban bolsevista / aztán szociáldemokratává avanszált / aztán kommunista aztán megint / szociáldemokratának bélyegzett / nagyapám is / ... / az én németségem gyermekkori magyar / barátom ...”

¹¹ Valeria Koch: Stiefkind der Sprache (In: Schuth, Johann [ed.], *Das Zweiglein. Anthologie junger ungarndeutscher Dichter*, Budapest, TK, 1989, 27. p.)

„... Wo bist du nun zu Hause in schriller Pause verklungener Worte hoffnungsverdorrte Takte bringt dein Lied du bist ein fremdes Glied geworden und geblieben <i>hier</i> kein Grund dich zu lieben <i>dort</i> keiner zu achten	leer sind die Frachten versinkender Schiffe im Meer der Begriffe ...”
---	--

„... / hol vagy otthon / rég elhangzott szavak / metsző csendjében / száradt reményű / taktusokkal szól dalod / idegenné / váltál és az maradtál / itt nincs ok szeretni téged / ott nincs ok bec sülni téged / üresek / a süllyedő hajók / a fogalmak tengerében ...”

¹² In Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993, 10. p.

Korosztályom „Mint a két német állam / éppoly korú és éppoly meghasonlott / s tétován kérdezzük most / mikor a határok lassan elveszítik jelentésüket / mi az, ami még igazán / jelentéssel bírhat most / mikor végre ledől a fal / nekünk is le kellene belső / falainkat bontani és felkutathatnánk / identitásunkat kitapogatni az egységet /

mielőtt szétesünk mert / mi tart össze bennünket a sivatagi homok / talán negyven
éve / és ki ér el közülünk valaha is / az Ígéret Földjére”

¹³ Vö. MTörv 8,2

¹⁴ Valeria Koch: Satzanalyse (In: Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993,
12. p.)

Freiheit ist immer
Freiheit der Andersdenkenden
(Rosa Luxemburg)

Freiheit ist immer.
Ist immer Freiheit?
Ist Freiheit anders?
Ist anders Denken?
Andersdenken ist immer.
Freiheit ist Denken.
Ist Denken immer?
Andersdenken ist Freiheit.
Freiheit ist immer.
Immer ist.
Freiheit ist.
Andersdenken ist.
Denken ist.
Es ist anders.
Andersdenken ist Freiheit.
Andersdenkende sind frei.
Immer?

Mondatelemzés „A szabadság mindig a másként gondolkodók szabadsága (Rosa Luxemburg) Szabadság mindig van. / Mindig van szabadság? / A szabadság más? / A másként, az gondolkodás? / Máskéntgondolkodás mindig van. / A szabadság gondolkodás. / Gondolkodás mindig van? / A máskéntgondolkodás szabadság. / Szabadság mindig van. / A mindig van. / A szabadság van. / Máskéntgondolkodás van. / Gondolkodás van. / Másként van. / A máskéntgondolkodás szabadság. / A máskéntgondolkodók szabadok. / Mindig?”

¹⁵ In Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993, 27. p.

Változás „Életed legfontosabb pillanata a jelen pillanat (Eckhart mester) Míg mi mind elmúlunk / népek határok szeretet és fájdalom / a változás örök / forog a jelen körül / ami volt legyen igaz / ami lesz még tévedhet / csak a most / sebzetlen még / „Hic rodus, hic salta!” intenek / boldog időkből öregek / falak közt állunk és figyeljük / saját borzongásunk / ami volt legyen igaz / ami lesz még tévedhet / csak a most / sebzetlen még”.

¹⁶ In Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993, 19. p.

Permanencia „A bennünk lévő fal / megerősíti / közös magányunkat”

¹⁷ *Signale* 10, 1993, 1. p.

Agónia „A második világháború után / fasisztának bélyegeztek bennünket, / aztán világgá üldöztek bennünket ... / Aztán feloszlatták az ittmaradtak egyesületeit / aztán megváltoztatták a nevünket, / aztán elvették a házainkat, / aztán bezárták iskoláinkat, / aztán elhallgattatták papjainkat, / aztán megtiltották, hogy szokásainkat gyakorol-

juk, / aztán anyáink nem énekeltek többé bölcsődalokat, / aztán már nem beszélünk egymás közt németül, / aztán már csak törtük az anyanyelvünket, / aztán elvesztettük önazonosságunk, / aztán hagytuk elvadulni temetőinket, / aztán ... / végül hitünket adtuk fel ... / MA MÁR VAN KISEBBSÉGI TÖRVÉNYÜNK / Most olcsó munkacímű jelentünk a nyugatnak, / most turistáknak mutogatnak bennünket, / most a többségi nemzettel éleződnek az ellentétek, / most újra kezdődik közöttünk a viszálykodás, / most távoznak el közülünk még németül beszélő nagyszüleink, / most korhadnak el családfáink, / most mi magunk tépjük ki / utolsó gyökereinket, / most kótyavetyéljük el örökségünk féltve őrzött filléreit, / most adjuk el még megmaradt nemzetiségi viseletünket, / most anyaszült meztelenül állunk itt, / most fordulnak meg őseink a sírjukban, / most faragjuk saját fejfánkat, most adják fel nekünk az utolsó kenetet, / most ... / most még lélegzünk, / most még szeretném remélni ... / MA UTÓDAINK AZ ÓVODÁBAN EGY IDEGEN NYELVET TANULNAK ANYANYELVÜKKÉNT / most magyarul folytassam?"

¹⁸ *Signale* 7, 1990, 10–11. p.

¹⁹ *Signale* 7, 1990, 12–13. p.

²⁰ *Signale* 11, 1994, 3–4. p.

²¹ *Deutscher Kalender*, 1987, 251–257. p.

²² *Deutscher Kalender*, 1988, 224–230. p.

²³ *Deutscher Kalender*, 1987, 247–253. p.

²⁴ *Deutscher Kalender*, 1991, 247–253. p.

»Akkor Wawusch még egyszer átölelte Mariskát, és csak annyit mondott: „Ne felejtse el, visszajövök hozzád.” Azzal újra a vagonban volt. Mariska utána kiáltott, ha a jó isten is úgy akarja, bizonyosan viszontlátjuk egymást. De az még messze volt. Aztán elindult a vonat, és mindenki a maga gondolataival volt elfoglalva.

A kerek zakatolásában még egyszer megnézték maguknak a vidéket, ahol felnöttek, szeretett hazájukat, amit talán soha többé nem látnak viszont. Wawusch egy sarokban üldögélt a csomagján, és arra gondolt, amit a vagon falára írt: Szülőföldem szép határa, meglátlak-e valahára? És talán a mai napig se értette meg, miért kellett elhagynia másik 6000 almási svábbal együtt szeretett hazáját.«

²⁵ *Deutscher Kalender*, 1989, 213–215. p.

²⁶ *Deutscher Kalender*, 1991, 273–277. p.

²⁷ Mégis, ez az emlékezés-vonulat népszerű a legfiatalabb írók körében is: érdemes megfigyelni, hogy „nagyszüleik” sorsemlekezetét az egyes szám első személyű elbeszélői formát választva dolgozzák fel (Andrea Czövek: *Der Alptraum [Rémálom]* [*Signale* 13, 1998, 4–5. p.], Melinda Doór: *Die Sonne hinter den dunklen Wolken [Sötét felhők mögött a nap]* [*Signale* 13, 1998, 5–6. p.]).

²⁸ *Signale* 13, 1996, 4–5. p.

²⁹ *Deutscher Kalender*, 1992, 285–293. p.

³⁰ In Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993, 14. p.

Csak a tények kedvéért „Csak azt lehet megdönteni, ami létezik. / A reálisan / létező / szocializmus / nem volt / se reális, / se létező, / szocialista meg végképp nem. / Egy kísértet szörmszülőtte / tűnt el a fényel. / Jó lenne, ha ezt megjegyeznék, / nagyszájú urak ...”

³¹ In Koch, Valeria, *Wandlung*, Budapest, VUdAK, 1993, 15. p.

Hogy tisztán lássunk „Egy rohadt alma lehullott a fáról / ennyi történt / szerencselovagok gondolják, hogy ők forgatják / a világ kerekét”

³² *Deutscher Kalender*, 1991, 256–257. p.

³³ *Deutscher Kalender*, 1990, 247–250. p.

³⁴ *Deutscher Kalender*, 1993, 247. p.

Kedves rónám „A róna az én szeretett hazám. / A róna a szülőföldem. / Ez a bölcsőm, az otthonom és az oltárom, / ez az a hely, ahol olyan boldog voltam. / Ez az a hely, ahonnan elűztek, – mint egy kutyát – ostorral / és mint a kutya, a leghűségesebb állat, / lelke hozzád húz, róna. / Ha egyszer üt az utolsó óráim / kérlek, a róna hűvös földjébe temessetek. / Szívemből vörös rózsák nőnek majd, / hogy minden évben köszöntsék a rónát.”

³⁵ *Deutscher Kalender*, 1993, 230. p.

Csalódás „Negyven évig álmodtam arról, / hogy majd vizionálom a hazámat, / egy este a padon üldögélek / és élvezem a déli szellőt. / Csak a csillagokat akartam látni az égen, / és a sápadt holdat, / a csendben, a régi utakon / ifjúságom nyomait kutatni. / Csak a harangszót akartam hallani, / a fehér akácok illatát érezni, / szeretetet akartam érezni, / mint amilyen a miénk volt negyven évvel ezelőtt. / A frissen sült kenyér illatát / kerestem a málló falú kemencékben, / sehol nem találtam a régi bölcsőt, / majd' minden ajtó zárva volt. / Egyedül mentem ki a temetőbe, / hogy hátha találok ott valakit, / aki anyanyelvemen köszön, istenhozottat mond a hársak árnyékában. / Aki átkarol, és a sírhoz vezet, / ahol eldőlvé fekszik a régi sírkő, / melyen a kopott gót betűk / hirdetik, itt nyugszik a nagyapám.”

³⁶ In Raile, Stefan, *Dachträume*, Budapest, VUdAK, 1996, 80–82. p.

³⁷ *Deutscher Kalender*, 2000, 258–277. p.

³⁸ *Signale* 11, 1994, 13. p.

„Itt ülök a vízimalom küszöbén, hagyom, hogy gondolataim folydogáljanak, mint ha homok volnának egy felfoghatatlan homokórában, mintha egy patak zaja volnának, mintha kábító szer volnának, mely elvezet a megérdemelt nyugalomig. Holnap háznői földgépek dózerolják el a romot, a földdel teszik egyenlővé, hogy következő tavasszal már erős kukorica nőhessen a földből. De a tulajdonomat akkor sem veszik el tőlem: minden szélringatta levéllel nagyanyám fog integetni felém, a kukoricaszemekből ő néz rám, mindörökre mosolygó szemekkel, tekintete mindörökre elkísér.”

Kovács Attila

Quo vadis, Európai Unió?

Az európai polgárság minden tagállam által elfogadható
egységes meghatározásáért

Az európai alkotmánytervezettel kapcsolatosan sokan hiányolják, hogy a ratifikációs viták nem a nagy európai nyilvánosság előtt zajlanak, illetve zajlottak le, hanem csak a tagországok szűk, nemzeti nyilvánossága előtt – ott, ahol egyáltalán voltak nyilvános viták... Sajnos nemcsak ez a baj. Az Unió polgárai országoként nem ugyanarról az alkotmánytervezetről beszélnek, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy a fordítások gyakran tükrözik a szavazásokat szervező politikai csoportok rejtett szándékait és a választópolgároknak az EU-val szemben támasztott, gyakran alaptalan, elvárásait. Egy szó, mint száz: országoként nem pontosan ugyanarra az alkotmánytervezetre adjuk le a szavazatainkat. Hogyan lehetséges, hogy az EU szemet huny sokszor lényegét érintő formai hibák fölött? Ki lesz a felelős, akár pénzügyileg is, ha a szavazatok eredményeit formai hibák miatt semmisnek kell majd utólag nyilvánítani?

Többek között, az alkotmánytervezetek, országoként nem azonos módon határozzák meg az **uniós polgárság** fogalmát. Például a francia eredeti szöveg fogalmazása szerint „*uniós polgár mindenki, aki valamelyik tagállam nemzetiségével bír*”. Ebből a definícióból egyenesen következne, hogy az Európai Unió az európai nemzetállamok valamilyen koalíciója. Innen az Európai Bizottság volt elnökének, Jacques Delorsnak azonnali javaslata, melyet azután mások is átvettek és kórusban hangoztattak: „Az Európai Unió nemzetállamok Föderációja”. Ez a formula jól csengett a franciák fülében, akik számára az állam és a nemzet határai egybeesnek. De gyorsan hangtompítót kellett rátenni, és végül teljesen ejtették, hiszen az Unió nem minden tagállama nemzetállam, mint ahogy arra, nagyon helyesen, Robert Badinter volt francia miniszter is emlékeztetett. Így jutottunk el a jelenleg elfogadott formulához, mely szerint „*az Európai Unió azoknak a szuverén európai államoknak a Föderációja, melyek az Unió alkotmánytervezetében rögzített célkitűzésekkel egyetértenek*”. Sokatmondó azonban, hogy az európai polgárság francia meghatározását mindeddig mégsem módosították. Egyes tagállamok viszont, közöttük hazánk is, levonták az Unió státusából a logikus következtetéseket, és a saját alkotmánytervezeteikbe így iktatták be, helyesen, az uniós polgárság meghatározását: „*Uniós polgár mindenki, aki a tagállamok valamelyikének állampolgára. Az uniós polgárság kiegészíti, és nem helyettesíti a nemzeti állampolgárságot*”. Itt emlékeztessünk arra, hogy szemben a nemzetállammal, az Unió különbséget tesz „nemzetiség” (nationalité) és „állampolgárság” (citoyenneté) között, hiszen van európai (állam)polgárság, de nincs európai nemzetiség.

Számunkra elképzelhetetlen, hogy az Európai Unió az európai polgárság két egymástól eltérő definícióját egyidejűleg elfogadhassa... Az alkotmánytervezet szövegeinek egyeztetésére várva, kéretik kifüggeszteni az EU ajtájára: „Az európai szuverén államok Föderációja, mely mielőbb a nemzetállamok Föderációja akar lenni”.

Ez az ideológiai következetlenség, már rövid lejáratra is, súlyos politikai zavarokhoz vezethet. Nemrégiben olvashattuk a sajtóban, hogy Petersen úr, az Egyesült Nemzetek koszovói Missziójának (MINUK) a vezetője kijelentette a Biztonsági Tanács előtt, hogy

„Koszovó felosztása irreális elképzelés, mert az a társadalom melyet most építünk, minden közösségnek helyet kíván biztosítani, toleráns és többnemzetiségű”. Ezt a pontot nem öntötték hivatalos formába az EU Brüsszelben üléselő külügyminiszterei, holott a 25 tagállam többsége az említett elképzeléssel nem értett egyet.

Ezt a pontot nem véglegesítették az Unió külügyminiszterei, mert némelyikük úgy véli, hogy az EU jelenlegi státusa ideiglenes, és hogy az európai szuverén, toleráns és gyakran többnemzetiségű államok Föderációja záros határidőn belül át kell, hogy adja a helyét kevésbé toleráns, etnikailag egységesnek mondott nemzetállamok Föderációjának. Ezért nem ismeri az európai alkotmánytervezet a nemzeti kisebbségeknek még a fogalmát sem. Többek között bizonyára ez is az oka annak, hogy két nagy, demokratikus hagyományokkal rendelkező nép, a francia és a holland, nemet mondott a jelenlegi uniós alkotmánytervezetre, figyelmeztetve minket is arra, hogy nem mondhatunk le a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak az alkotmányba foglalásáról.

Dobos Balázs

A magyarországi németek kitelepítése az 1941-es népszámlálás tükrében

Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (összeáll.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal, 2004. 377. p.*

A magyar állam 20. századi kisebbségpolitikájának, valamint az egyik legnépesebb magyarországi kisebbség, a németiség történetének tanulmányozása egy újabb, komoly hiányosságokat pótló munkával gazdagodhatott a közelmúltban. A magyarországi németek második világháború végi és a háború utáni jogfosztásának, valamint kitelepítésének nemzetközi és honi összefüggéseinek, meghatározó eseményeinek, folyamatainak politika-, jog- és társadalomtörténeti tanulmányozása csupán a történetek után évtizedekkel kaphatott teret a hazai tudományos életben. Az időközben megszületett feldolgozások sorából azonban rendkívüli mértékben hiányzott egy, a kitelepítések egyik háttérül szolgáló, a népmozgás statisztikai adatbázisát kezelő és így a világháború utáni történések egyik meghatározó tényezőjének, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) szerepvállalásának és munkájának áttekintése és elemzése. Ezt a hiányt kívánja pótolni a KSH Népszámlálási Főosztálya munkatársainak 2004 folyamán közreadott, impozáns méretű korabeli forrásanyagot megmozgató, elemző és tekintélyes részben publikáló munkája. A kötet nagyobbik felét a szinte kizárólag a KSH Levéltárában és Könyvtárában fellelhető, jórészt Thirring Lajos hagyatékára támaszkodó dokumentumgyűjtemény, valamint a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatala által, 1999-ben a kutatók rendelkezésére bocsátott kitelepítési névjegyzékek összesítése képezi, amelyeket két összefoglaló-elemző tanulmány kíván teljessé tenni.

Heinz Ervin és Lakatos Miklós tanulmánya (*A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében*) átfogó képet ad a későbbi kitelepítések egyik alapját jelentő 1941-es népszámlálás előkészítéséről, a hivatalos statisztikai szolgáltatnak a kitelepítéssel összefüggő tevékenységéről – a névjegyzékek összeállításáról és az egyéni igazolások kiadásáról –, amelyek lebonyolítása különös, a közölt források szerint napi munkaszervezési gondokkal együtt járó nehézségeket jelentett az amúgy komoly politikai és társadalmi nyomásnak kitett hivatal számára.

Az 1941-es népszámlálás több szempontból is mérföldkőnek bizonyult a magyarországi censzusok, a nemzetiségstatisztika, valamint a kisebbségpolitika szempontjából is. Közismert, hogy a népszámlálások 1880 óta az anyanyelvre, illetve az egyéb nyelvismeretre kérdeztek rá tízéves ciklusokban. Az 1941. január 31. és február 1. közötti éjféλι állapotot alapul vevő census (ld. az 1940. évi XXX. törvénycikket az 1941. évi népszámlálásról 1. §) módszertani újdonsága volt, hogy a fentiekén kívül immár az egyének nemzetiségi hovatartozását is tudakolta. Az újabb kérdés azonban – miként az a közölt forrásokból kitűnik – megosztotta a módszertani előkészítésben részt vevő szakértőket: egyesek csupán az anyanyelv lekérdezése mellett tartották ki, míg mások kiegészítették volna azt a nemzetiséggel is. Az ellenzők elsősorban a nemzetiség kategória kényes, nehezen értelmezhető és szubjektív voltára irányították rá a figyelmet, és legfeljebb külön tartandó (Földes Béla, Schneller Károly, Kovács Norbert), illetve korlátozott területre (Kovács Alajos) vagy korlátozott személyi körre (Kenéz Béla) kiterjedő lekérdezést tartottak kivitelezhetőnek. Közülük kiemelendő Barsy Gyula, a KSH munkatársa, aki sze-

rint a statisztika semmiképpen sem kutathatja a nemzeti hovatartozást és a nemzetiséget, „mert ez politikai állásfoglalást jelent, tisztázása legfeljebb választási statisztika útján történhetik. (...) A statisztika elvileg csak *külsőleg könnyen felismerhető*, objektív, *mechanikus ismérveket* használhat, amelyek a számlálás alkalmával félreértés nélkül, egyszerűen megállapíthatók. Inponderábilakkal – pl. vallásosság, bűnözési hajlam stb. – a statisztika alig kezdhet valamit, és hogy a két felsorolt példánál maradjunk, vallásosság helyett az anyakönyvekben lerögzített felekezeti hovatartozást és bűnözési hajlam helyett a jogszabályokban megállapított bűncselekményekről szóló jogerős bírói ítéleteket, tehát csak *formai* ismérveket vehet figyelembe. Minthogy pedig a népiségnek külsőleg is könnyen felismerhető, határozott ismérve nincsen, *objektív eljárással, közvetlenül nem lehet megállapítani.*” (67. p.) A nemzetiségnek az anyanyelv mellett való lekérdezését pártolók és utóbb sikeresen keresztülvivők (Elekes Dezső, a KSH 1946–1948 közötti elnöke, Egyed István, Móricz Kálmán, Rudai Rezső, Csekey István, Révay István gróf) táborát erősítette az előkészületi munkákban aktívan közreműködő Teleki Pál miniszterelnök is, aki a hivatal elnökéhez, Dobrovits Sándorhoz írott, 1940. májusi levelében kifejtette, hogy „... most indulunk az új feladatra, a többnyelvű ország vezetésének feladatára. A statisztika nem kulloghat 10 évvel ezen feladat után. Nem majd a következő népszámláláson, hanem ezen népszámláláskor kell ezt keresztülvinnie.” (104. p.) A vitás kérdés lezárásában így az ország nemzeti-etnikai összetételéről valós képet kapni akaró kormányzati szándék bizonyult döntőnek. A cenzuson magát német anyanyelvűnek valló 475 491, és magát német nemzetiségűnek valló 302 198 személy, akik így egyben bizalmat is szavaztak a népszámlálás lebonyolítóinak bizalmas adatkezelésének, nem tudhatták, hogy bevállalásuk egyik alapját képezi egy részük későbbi kitelepítésének.

Az 1941-es népszámlálás másik alapvető fordulópontja volt tehát, hogy a későbbiekben a KSH nem tudta a bizalmas adatkezelés alapvető szempontját érvényesíteni akkor, amikor a világháború végén és azt követően a jogszabályok és a napi politikai gyakorlat szintjén az egyének múltbeli politikai-katonai szerepvállalásának vizsgálata helyett egyre inkább a kollektív felelősségre vonás gondolata nyert teret a háborús vesztes anyaország kisebbségével szemben. Az 1945 elejétől megszülető különböző szintű jogszabályok egyre kiterjedtebb – mindenekelőtt a népbíráskodással, a földreformmal és a júliustól meginduló nemzethűségi vizsgálatokkal összefüggő –, szankcionáló jellegű jogkövetkezményeket helyeztek kilátásba a német állampolgárok, a német fegyveres és biztonsági alakulatokba belépők, valamint a nevüket visszánemetesítők számára. A szeptember közepén napvilágot látott választójogi törvény – a későbbi jogszabályokkal együtt egészen 1953-ig – fosztotta meg választójoguktól az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek valló magyar állampolgárokat. 1945. május 10-én bocsátotta ki a kormány a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló rendeletét, amely szerv a későbbiekben meghatározó szerepet játszott a kitelepítés lebonyolításában, és már a megalakulásától kezdve szoros kapcsolatot alakított ki a statisztikai szolgálattal. Némileg vitatott viszont a kérdéskörrel foglalkozó szakértők körében, hogy vajon a magyarországi németek kitelepítésének hátterében milyen mértékű bel- és pártpolitikai szándékok, győztes nagyhatalmi (Szovjetunió) és szomszédos országbeli (Csehszlovákia) törekvések álltak. Hasonlóképpen vitára adnak okot az 1945. július végi–augusztus eleji potsdami határozatok, amelyeket utóbb a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tolmácsolt az országnak: korántsem egyértelmű, hogy a háborús győztesek vajon előírást vagy csupán egy lehetőséget fogalmaztak-e meg a magyarországi németek kitelepítése kapcsán. Mindenesetre a potsdami konferencia új helyzetet teremtett Magyarország számára, amelyben már egyre nyíltabban teret nyert a kollektív felelősség gondolata, és az egyéni és kollektív jogkor-

látozások középpontjába egyre kevésbé a múltbéli politikai-katonai szerepvállalás, hanem a népszámláláson korábban bevallott német nemzetiség és anyanyelv került.

Mindezen bel- és nemzetközi politikai folyamatok rendkívüli mértékben felértékeltek a legutolsó népszámlálás vonatkozó adatait: a kisebbségi kötődésű magyar állampolgárok százezreinek későbbi sorsát döntötte el egy másik, korábbi időpillanatban közölt és 1941-ben még büntetendőnek egyáltalán nem minősülő, sőt akkor némiképp biztatott nemzeti-ségi és anyanyelvi válasza. Ezzel együtt folyamatosan nőtt a bizalmas és rendkívül érzékeny adatokat birtokló statisztikai hivatalra nehezedő politikai és társadalmi nyomás – míg a statisztikai szolgálatról szóló, hatályos 1929. évi XIX. törvény még csupán egyéni kérelmezők igényeinek kielégítésére adott felhatalmazást, addig 1945 folyamán, az adatigénylés terén fokozottan megnőtt a hatóságok és a politikai rendőrség szerepe is. Ez utóbbi szervezeteknek adott, a törvénynél alacsonyabb szintű jogszabályok, valamint különféle írásbeli és szóbeli engedélyek kaotikus helyzetet eredményeztek, amelynek tisztázására a KSH szakértői értekezlet összehívását kezdeményezte. Ez utóbbi, október végi megbeszélésen az az állásfoglalás született, hogy a német nemzetiségűek névjegyzéke kiadható hatóságoknak, ha nem fenyeget „a visszaélés vagy rosszhiszemű felhasználás” vagy a publikálás veszélye, helyi szervek kéréseit pedig a Belügyminisztérium lett hivatva elbírálni. Mindenesetre a KSH-ban az értekezlet után megindult a német nemzetiségűek adatlapjainak áttekintése és névjegyzékeik összeállítása. A kitelepítést tulajdonképpen elrendelő, de a KSH véleményének előzetes meghallgatása nélkül megszülető kormányrendelet csak ezután, december végén látott napvilágot, amely szerint – egyértelműen a kollektív felelősség jegyében – „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt” (12 330/1945. ME rendelet 1. §). Látható, hogy a német nemzetiség és anyanyelv kategóriái már tulajdonképpen lefedték a német kisebbségi kötődésű személyek teljes körét, az egyéb tényállások (névváltoztatás, politikai-katonai szerepvállalás, szervezeti tagság) így csak másodlagos szerepet játszottak a rendelet személyi hatályánál. A végrehajtási utasítás (70 010/1946. BM rendelet) szerint a nemzetiségi és anyanyelvi kimutatásokat a KSH, míg az egyéb listákat a községi előljáróságok (polgármesterek) állították össze. A hivatalban megfeszített ütemben készülő, a német nemzetiségűekről és anyanyelvűekről készült községenkénti és városenkénti összesítéseket utóbb 1946 júniusáig tudta átadni a KSH a Népgondozó Hivatalnak. Hasztalan hívta fel a figyelmet Thirring Lajos, a népese-désstatisztikai osztály korabeli vezetője, hogy a kitelepítés alapját képező 1941-es adatlapok „... nem okiratnak készültek és azokon már kiállításuk alkalmával történhetek és történtek is igen számos esetben törlések, radírozások, vagy változtatások” (127. p.). Sok esetben az éppen távollévő helyett valamelyik családtagja töltötte ki a számlálólapot, előfordultak továbbá kettős bejegyzések is egy-egy rovatban, illetve Budapest ostroma alkalmával az elraktározott anyag egy része megsemmisült vagy összekeveredett.

Az 1948 közepéig elhúzódó kitelepítés egyik további vitatott kérdése a kitelepítettek számának legalább hozzávetőleges behatárolása: a kötetben közölt, 1948. júliusi belügyminisztériumi összesítés valamivel több mint 166 ezer személyt tart nyilván, akik Németország amerikai és szovjet megszállási övezeteibe kerültek (183. p.). Ez az adat a szakirodalomban elterjedt – gyakorta a németiség egyéb veszteségeit is bekalkuláló – becslések közül (170 és 230 ezer között) az alsóbbak közé sorolható.

A statisztikai szolgálatnak másik, a névjegyzékek összeállításával részben párhuzamosan zajló, de a kitelepítéssel szintén szorosan összefüggő feladata volt az 1929-es törvény

szerint jogilag továbbra is lehetséges egyéni igazolások kiadása. A nemzetiséget és az anyanyelvet igazoló dokumentumok azonban csak a kitelepítési rendeletekben megfogalmazott, korlátozott mértékű, ún. mentesítési eljárásokban voltak felhasználhatók. Az egyéni kérelmeknek azonban olyan nagy mennyisége érkezett a hivatalba, hogy 1946 nyarától már csak megszorításokkal tudták az igazolásokat kiadni: azok részeshültek csak igazolásban, akik a kitelepítendő névjegyzékén szerepeltek, az igazolásra valamilyen hivatal vagy hatóság szólította fel őket, vagy valószínűsítik, hogy „feltételezett németiségük miatt őket valamilyen más joghátrány fenyegeti” (148. p.). Az egyéni igazolások kiadását nehezítette, és a KSH pozícióját, hitelét rontotta az az állítólagos „svábmentő akció”, amelyről 1946. március elején a *Szabad Nép* és a *Népszava* számolt be. Nem tisztázott viszont, hogy a forrásokból nyomon követhető, alaposan kimunkált eljárási és biztonsági szabályokkal dolgozó hivatali munkatársak egy csoportja ellen egy, a nyomásgyakorlást szolgáló koncepciós pert indítottak-e, vagy csupán egy egyszerű megvesztegetési ügyről volt-e szó.

A kötet második felében Czibulka Zoltán tanulmánya (*A kitelepítési névjegyzékek adatai*) az 1990-es évek második felében, a Belügyminisztérium által a kutatók rendelkezésére bocsátott, a kitelepítések befejezésekor elkészített névjegyzékek feldolgozását és elemzését ismerteti gazdag táblázattal alátámasztva. A különböző névjegyzékeken (kitelepítésre kötelezettek, mentesítettek, kivételezettek, elköltözöttek és elhaltak listái) összesítve mintegy 511 672 személy adatai szerepelnek az ország 1 614 településéről, de az itt szereplő 173 ezer kitelepített viszont csak 604 településről került ki. A listákra felkerülés indokai vonatkozásában a túlnyomó többségnél egy (62%) vagy két indok (29%) került feltüntetésre. Az indokok között kiemelt helyen van az egyedüli népszámlálási válasz, azaz a listákon feltüntetett személyek közel 56%-át csupán a német nemzetisége és/vagy anyanyelve miatt vették fel. Jelentős arányban tüntették fel a Wehrmacht-szolgálatot teljesítőket, a Volksbund-tagokat, a kitelepítésre kötelezettek hozzátartozóit, és kisebb arányban voltak jelen az SS-ben szolgálatot teljesítők, az önkéntes kitelepülők vagy a nevüket visszamenetesen. Érdekes viszont, hogy az 1945-ös, a későbbiekben némileg enyhített kitelepítési rendelet személyi hatályával szemben, kisebb arányban telepítették ki a csupán népszámlálási indok miatt szereplőket (ezen személyeknek mindössze 33%-át), míg a más indokkal is feltüntetettek többségének (közülük 53%-nak) távoznia kellett az országból. Különösen a regionális és helytörténeti kutatásoknak adhatnak segítséget azok a táblázatok, amelyek a névjegyzékeken szereplőket, a hozzájuk kapcsolódó indokokat, későbbi sorsukat összesítik településenként és megyénként – összevetve a települések 1941-es és 1949-es adataival. Mindezek alapján kimutatható, hogy a kitelepítés milyen mértékben csökkentette a kisebbség helyi számarányait és ritkította meg a településszerkezetét.

A népmozgás – és ezzel összefüggésben a bukovinai székelyek, felvidéki és más, határon túlról vagy a belső migráció keretében érkező magyarok letelepítése – nagyban hozzájárult a korábban többségben vagy jelentősebb számarányban lakott német települések vegyes lakosságúvá válásához, a kisebbségi közösségi intézmények megszűnéséhez, a nyelvhasználati szinterek kiürüléséhez, hosszú távon így a természetes asszimilációs folyamatok térnyeréséhez. A kitelepítés a magyarországi kisebbség történetében komoly, a későbbi periódusra is kiható törést, míg a KSH számára is meghatározó következményeket okozott: valóra váltak Bibó István és Thirring Lajos szintén publikált előrejelzései, hiszen a megmaradt és rendkívül elbizonytalanított, egyéni és kollektív joggal még nem is igen rendelkező németek a soron következő 1949-es népszámláláson csak elenyésző számban vállalták fel kisebbségi hovatartozásukat (2617 német nemzetiségű és 22 455 anyanyelvű). A népmozgással összefüggő névjegyzékek és egyéni igazo-

lások elkészítése ugyanakkor komoly munkaterhelést jelentett a KSH munkatársai számára, amelynek eredményeként kevesebb időt tudtak fordítani más, szintén rendkívüli fontosságú kérdésekre, úgymint az 1941-es census újrafeldolgozására, a béke-előkészítésre, valamint az 1946. márciusi magyarországi délszláv összeírás összesítésére.

A kitelepítés elrendelése és lebonyolítása klasszikus jogelveket hagyott figyelmen kívül, ezek egyike volt a személyes adatok bizalmas kezelésének követelménye is. A rendkívül kedvezőtlen múltbeli tapasztalatok hatása megmutatkozott a rendszerváltás utáni kisebbségi autonómiarendszer kialakításakor, amikor a kisebbségi szervezetek következetesen elutasították az érintett lakosság bármiféle névjegyzékbe vételét. A különösen érzékeny személyes adatok kezelése terén alapvető politikai-jogi változást hozott az adatvédelmi törvény 1992-es (1992. évi LXIII. törvény), illetve a statisztikai (1993. évi XLVI. törvény) és kisebbségi törvények (1993. évi LXXVII. törvény) 1993-as elfogadása, amelyek a nemzeti-etnikai identitást garanciális védelemben részesítik. A legutolsó, 2001-es népszámlálás módszertanának kialakításakor pedig úgy módosították a statisztikai törvényt, hogy a nemzeti, etnikai hovatartozásra vonatkozó adat kizárólag az érintett személy önkéntes beleegyezésével, valamint a személyazonosításra alkalmatlan módon gyűjthető (1999. évi CVIII. törvény) – ezzel is megerősítve azt, hogy soha többé nem fordulhat elő a vonatkozó népszámlálási adatok büntető célzatú kiszolgáltatása és felhasználása.

A hivatalos és a „kisebbségi” nyelv Lettorszáiban

Nitiņa, Daina: *Valsts valodas kvalitāte. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2004. 74 p.*
Ernstsons, Vīneta–Joma, Daiga: *Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2005. 51 p.*

Lettorszáiban a függetlenség helyreállítását követően 1992-ben fogadták el az első nyelvtörvényt, majd 2000-ben lépett életbe a törvénynek az a módosított változata, amely jelenleg is érvényes. A törvény kötelezővé teszi a lett nyelv használatát a közigazgatásban, államigazgatásban, a közoktatásban (illetve nemzetiségi iskolákban második nyelvként), a közszolgálati médiában, valamint a gazdasági élet minden területén. Garantálja és támogatja a lett dialektusok, így a saját írásbeliséggel is rendelkező és időről időre a kulturális, sőt közigazgatási autonómia igényével is fellépő 150–200 ezres latgal közösség nyelvjárásának, valamint a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó és mindössze néhány tu-catnyi, magát lívnek valló által beszélt lív nyelvnek a védelmét és ápolását. A törvény szerint a lettekhez hasonlóan őslakos lívek nyelvén kívül minden más, Lettorszáiban beszélt nyelv (értsd: a lakosság mintegy 30 százalékát kitevő, kb. 900 ezres orosz kisebbség nyelve) idegen nyelvnek minősül.¹ A lett nyelvtudást igazoló vizsga feltétele a lett állampolgárságnak is, viszont soron kívül kaphat állampolgárságot az, aki „kiemelkedően jól tud lettül”.² Az államelnök, Vaira Vīķe-Freiberga kezdeményezésére hozták létre 2002-ben az elnök alá rendelt Állami Nyelvi Bizottságot (*Valsts Valodas Komisija*), amelynek az a feladata, hogy „felmérje a hivatalos nyelv helyzetét Lettorszáiban, és konkrét javaslatokat dolgozzon ki a lett nyelv mint az állam hivatalos nyelve pozícióinak erősítésére, javítására, valamint hosszú távú fejlődésének biztosítására”.³ A Bizottság mellett működik a Lett Állami Nyelvtanulási Ügynökség (*Latviešu valodas apguves valsts aģentūra*, a továbbiakban LVAVA), amelyet az 1995 óta működő Lett állami nyelvtanulási program (*Latviešu valodas apguves valsts programma*) utódként 2004-ben hoztak létre azzal a céllal, hogy a lett nyelvnek a lettországi nemzeti „kisebbségek” – vagyis elsősorban az oroszok –, körében történő oktatását megszervezze, illetve hatékonyabbá tegye. A nyelvoktatáson kívül tanárképzéssel, tananyagok és módszertani segédanyagok kidolgozásával, valamint társadalmi kapcsolatok kiépítésével foglalkozik.

A továbbiakban két, az *Aģentūra* által támogatott és publikált szociolingvisztikai felmérés legfontosabb megállapításait ismertetem. D. Nitiņa *Valsts valodas kvalitāte* [Az államnyelv minősége], illetve V. Ernstsons és D. Joma *Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums* [Lettország lettül beszélő lakóinak a nyelvhez való viszonyulása és nyelvhasználata] című tanulmánya nemcsak témája miatt kapcsolódik szorosan egymáshoz, hanem azért is, mert eredményeik, megállapításaik is párhuzamokat mutatnak, alátámasztják egymást.

¹ Valsts valodas likums (Törvény az államnyelvről), 2002. Forrás: <http://www.vvk.lv/?sadala=4>

² Pilsonības likums (Állampolgársági törvény), 1994. Forrás: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=134&id=672>

³ Forrás: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=120&id=264> (*Valsts valodas komisija*)

A Magyarországon is jól ismert Daina Nītiņa⁴ 2004 májusában a rigai Műszaki Egyetem elsőéves hallgatói körében végzett felmérést arról, hogyan viszonyulnak a lett nyelvhez. A 316 válaszadó olyan orosz tannyelvű középiskolát végzett egyetemista volt, akiknek a sikeres (lett nyelvű) egyetemi tanulmányokhoz kiegészítő lett nyelvi foglalkozásra volt szüksége.

A megkérdezettek nagyobb része úgy vélte, hogy egyetemi tanulmányaihoz igenis szükséges a jó lett nyelvtudás. A hallgatók többsége úgy nyilatkozott, hogy az egyetemi írásbeli és szóbeli beszámolók alkalmával – tehát „hivatalos” szituációkban – használja a lett nyelvet, viszont meglehetősen kevesen (194 fő) teszik ezt a tanárokkal való mindennapos, informális érintkezés során. Az ilyen beszélgetésekben a szerző szerint gyakori, hogy ki-ki a saját anyanyelvén beszél, vagy pedig a lettől megkezdett beszélgetés fokozatosan átmegy oroszba. 154 válaszadó a lett hallgatótársakkal lettül, míg 99 oroszul beszélget. 119 hallgató állította, hogy a lettet azért nem használja rendszeresen a nemhivatalos szituációkban, mert nem muszáj, lehet boldogulni anélkül is.

Tanulmányaik során a hallgatók átlagosan 65 százalékban lett nyelvű, és 33 százalékban orosz nyelvű tankönyveket használnak, és mintegy 2 százalékban angol nyelvűt.

A lett nyelv, illetve más nyelvek jövőjére vonatkozó kérdésre a megkérdezettek 34,5%-a azt válaszolta, hogy a lett meg fog erősödni hivatalos nyelvként. Valamivel többen (35,7%) úgy vélik (sőt, „remélik”, „szeretnék”), hogy az orosz el fogja nyerni a hivatalos nyelv státusát. Végül voltak olyanok (69 diák), akik szerint Lettországból az angol vagy a német válhatna valamiféle nemhivatalos államnyelvvé.

Összegezve a felmérés eredményeit a szerző megállapítja, hogy a megkérdezettek kifejezetten pragmatikus alapon viszonyulnak a lett nyelvhez. Tudatában vannak annak, hogy bizonyos intézményekben, hivatalos szituációkban szükségük van a lett nyelvre, ugyanakkor ezeken a szituációkon kívül gyakran az oroszot részesítik előnyben.

A szerző tapasztalata szerint, aki maga is oktatja a lett nyelvet a rigai Műszaki Egyetemen, az orosz tannyelvű oktatási intézményekben a lett oktatás színvonala és eredményessége évről évre javulást mutat. Mégis – vonja le a következtetést –, a későbbiekben a fiataloknak – bármily meglepően hangzik is –, Lettországból nincs elegendő lehetőségük, hogy a lett nyelvet használják, gyakorolják.

A kiadvány második részében Nītiņa áttekinti a lett nyelv elsajátítása során felmerülő leggyakoribb nyelvi problémákat és hibákat, valamint rövid gyakorlatsort is közül ezek ki-küszöbölésére. Mivel túlnyomórészt orosz anyanyelvű tanulókkal foglalkozik, a könyvnek ez a része adalékul szolgálhat akár orosz–lett kontrasztív nyelvészeti vizsgálatokhoz is.

A második tanulmány szerzői – némiképp megelőlegezve felmérésük eredményeit –, bevezetőjükben úgy fogalmaznak, hogy „a lett társadalom egy részében továbbra is élnek azok az emocionális sztereotípiák, amelyek megakadályozzák a [lett] nyelv helyzetének reális értékelését, és eltéréseket eredményeznek a nyelvek hivatalos státusa (államnyelv vagy kisebbségi nyelv), illetve a beszélők nyelvi magatartása között.” (4. p.)

⁴ Daina Nītiņa volt az első lett anyanyelvi lektor hazánkban, 1993–1997 között párhuzamosan tanított a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Uralisztikai Tanszékén és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Keleti Szláv és Balti (1995-ig: Orosz) Filológiai Tanszékén. Magyarországon megjelent fontosabb munkái: Nītiņa, Daina: *Könyv a lett nyelvről*. Savariae, 1998 (= Folia Baltica I); Nītiņa, Daina – Laczházi Aranka, *Leti nyelvkönyv*. Budapest, Osiris, 1998; Nītiņa, Daina: *Leti-magyar kisszótár* – Latviešu-ungāru vārdnīca, Szombathely, 2004 (= Lexica Savariensia).

Ernstson és Joma 2004-ben elvégzett felmérésének alanyai 15 és 74 év közötti, lettül beszélő lettországi lakosok voltak. Az összesen 1006 válaszadó 63,3%-a lettnek, 30,3%-a orosznak, 6,4%-a más nemzetiséghez tartozónak vallotta magát. Az adatok elemzése során a következő szociális, illetve demográfiai szempontokat vették figyelembe: a válaszadók nemzetisége, anyanyelve, a családban beszélt nyelve, egyéb nyelvtudása, neme, életkora, képzettsége, társadalmi aktivitása, foglalkozástípusa, valamint lakóhelyének típusa, földrajzi elhelyezkedése.

A mások hasonló jellegű kutatásaira is hivatkozó szerzők szerint Lettországnak – különösen a nagyobb városokban és Latgale tartományban – jelenleg is sok olyan lakosa van, aki nem tud lettül. A lettül nem tudóknak körülbelül a fele a fővárosban, Rigában él. Egy korábbi vizsgálat, a 2000. évi népszámlálás adatai szerint a lettül tudók aránya az országban 79%, míg az oroszul tudóké 81,2%. Ernstson és Joma felmérése szerint legalább a mindennapi kommunikáció szintjén lettül a megkérdezettek 89,7%-a tud, míg oroszul 96,5%.

A felmérés fő kérdései arra vonatkoztak, hogyan értékeli a válaszadó a lett nyelv társadalmi szerepének változását az utóbbi 5–6 év folyamán, illetve hogyan minősíti saját maga és szűkebb környezete nyelvi magatartását, annak változásait.

A válaszadók mintegy háromnegyede szerint a lett nyelv jelentősége növekedett, 11,7% szerint csökkent, 14,3% szerint nem változott. Növekedésről elsősorban azok a válaszadók számoltak be, akiknek az anyanyelve nem a lett, a lett nyelv háttérbe szorulásáról pedig jellemzően a lett anyanyelvűek.

A válaszadók az is kiderült, hogy a lett nyelv használatára egyelőre főként a törvények, jogszabályok ösztönzik a beszélőket. A válaszadók a lett nyelvet leggyakrabban az állami és önkormányzati hivatalos szervekkel történő kommunikációban használják.

A magánszférában a lettek a nemzetiségiükkel (értsd: oroszokkal) érintkezve ritkán kezdeményeznek beszélgetést lettül, a nemzetiségiük pedig a lettekhez fordulva még ritkábban teszik ezt. A lett nyelvet természetesen a lettek használják leginkább, ezen belül főként a 60 évesnél idősebbek, a pedagógusok, valamint a vidéken élők. Arra a kérdésre, vajon a mindennapi életben gyakran hallanak-e másokat lettül beszélni, leginkább a lettek, ezen belül a 60 évnél idősebbek, a középvezetők, igazgatók, vállalkozók, a vidéken, illetve Kurzeme tartományban élők adtak igenlő választ. A tanulmány szerzői örvendetesnek tartják azt a tényt, hogy a válaszadók 14%-a hallott nem lett nemzetiségűeket is egymás között lettül beszélni. Az ismertetett adatokat összegezve azonban mégiscsak azt állapíthatják meg, hogy a más nemzetiségűek (különböző korábbi felmérések által dokumentált) egyébként javuló lett nyelvtudása önmagában még nem garantálja a beszélők nyelvi magatartásának változását és ezzel a lett nyelv használatának terjedését.

A felmérés egyik figyelemre méltó eredménye az volt, hogy míg a válaszadók többsége úgy vélte, Lettországnak összességében növekedett a lett nyelv jelentősége, ezt a változást nem érzékeli szűkebb környezetében, illetve a mindennapokban. A lett nyelv gyakoribb használatáról elsősorban a városban lakók számoltak be. Kivétel ez alól Riga, ahol éppen ellenkező a helyzet, a lett használatának feltételei egyre kedvezőtlenebbek.

Amint azt több más kutatás is megállapította, a lett nyelv legfőbb konkurensei jelenleg az orosz és az angol. Arra a kérdésre, hogy valamely más nyelv által fenyegetve érzi-e a lett nyelvet, a lettek 43,9%-a, az oroszok 19,1%-a, a más nemzetiségűek 23,3%-a válaszolt igennel.

A lettre jelenleg a legnagyobb hatást gyakorló nyelvként az angolt, főként a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a 26 és 35 év közötti válaszadók, a városlakók (kivéve a rigaiakat) jelölték meg. Az orosz hatását tartják erősebbnek a lengyelek, a 15 és 25 év közöttiek, a

Rigában vagy vidéken élők és azok, akik a családjukban lettül beszélnek. Ezenkívül a németet említették, elsősorban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, azok, akik a családban nem lettül beszélnek, az orosz anyanyelvűek, valamint a Rigában vagy annak környékén élő válaszadók. Más szempontból összegezve pedig az oroszot mint legfőbb fenyegetést leggyakrabban a lett anyanyelvűek jelölték meg.

A válaszokban általános az a vélemény, hogy a jövőben Lettorszáiban a legfontosabb idegen nyelv az angol lesz, a második legfontosabb pedig az orosz.

Azok közül a területek közül, amelyeken a válaszadók szerint mindenképpen ragaszkodni kellene az irodalmi nyelv normáinak betartásához (oktatási intézmények, televízió, rádió, sajtó, közigazgatás stb.), a felmérés eredményei szerint ez sehol sem valósul meg kielégítő módon.

Arra a kérdésre, hogy vajon milyen tényezők határozzák meg egy személy nemzetiségi hovatartozását, a válaszadók 40,8%-a az anyanyelvet jelölte meg. Ugyanakkor az anyanyelv fontosságának megítélése az egyes társadalmi csoportokban eltérő volt. Elsősorban a lettek tartották a nyelvet a nemzetiségi hovatartozás legfontosabb tényezőjének, míg az oroszok, illetve a Rigában lakók ilyen tényezőként leggyakrabban a mentalitást jelölték meg.

A felmérés egy további kérdése arra vonatkozott, hogy a válaszadók milyen (nyelvű) forrásokból tájékozódnak a napi aktuális kérdésekről. Az eredmények – korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan – azt mutatják, hogy Lettorszáiban két, egymással alig érintkező információs tér létezik egymás mellett: a lett nyelvű sajtó és az orosz nyelvű sajtó. A nyelvi különbségen túl e két információs térben más-más témák dominálnak: az orosz nyelvű média sokkal inkább az oroszországi események és az orosz érdekek felé orientálódik. Azokban a kérdésekben, amelyek az ország (Lettország) minden lakosát érintik, a lett, illetve az orosz nyelvű média gyakran eltérő, sokszor éppenséggel ellentétes álláspontot képvisel. Jellemző, hogy a média minden szereplője nagy figyelmet szentel a nyelvi helyzettel kapcsolatos híreknek, konfliktusoknak, miközben leggyakrabban éppen maguk a tömegkommunikáció résztvevői e konfliktusok okozói és fenntartói. Figyelembe véve, hogy a válaszadók mintegy negyede a lett nyelvű médiát ritkán vagy egyáltalán nem veszi igénybe, arra lehet következtetni, hogy a lettül beszélők jelentős része is a másik, az orosz információs térben él. Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy éppen azok a válaszadók, akik ritkán veszik igénybe a lett nyelvű információforrásokat, egy korábbi kérdésre leggyakrabban azt válaszolták, hogy a lett nyelv szerepe növekedett az utóbbi években.

A felmérés eredményeit összegezve a szerzők rámutatnak, hogy a lett nyelvet a nemzetiségiakkal való érintkezésben továbbra is túlságosan ritkán használják, ami szerintük a lettek passzivitásával, túlzott nyelvi toleranciájával magyarázható. Ezzel a (nyelvi) magatartásukkal a lettek maguk erősítik az orosz nyelv pozícióit Lettorszáiban.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Elszakadás és (alkotmányos) demokrácia

Wayne, Norman: Secession and (constitutional) democracy in chapter National Pluralism and Democratic Institutions. = Democracy and National Pluralism Ed. Ferran Requejo, 2001. 84–102. p.

Demokratikus-e az elszakadás? Egy megfelelő demokrácia-elmélet felruházna-e bizonyos csoportokat azzal a joggal, hogy elszakadjanak államuktól úgy, hogy magukkal viszik területének egy részét? Az elszakadási törekvések morális értékelése kapcsán többféle vélekedés csapott össze, ami pezsgést indított el a politikai filozófiában. Sok gondolkodó szerint ezekre a kérdésekre a válasz egyértelmű igen. A szecesszió érvelésük szerint a tökéletes önrendelkezés megnyilvánulása, és a demokráciának egyik alap gondolata az önrendelkezési elv. Ha egy demokrácia polgárai eldönthetik, hogy ki kormányozza őket, és hogy egy kormányt mi tegyen, miért ne dönthetnék el, hogy önmaguk kormányzásának államhatárai hol húzódjának?

Más teoretikusok gyorsan rámutatnak a demokrácia és a szecesszió fogalma közti feszültségre. Arra figyelmeztetnek, hogy a szecesszió lehetősége gyakorlatilag aláaknázná magát a demokráciát. A többségi hatalom integritása alárendelt helyzetbe kerül, ha egy csoport azzal fenyeget, hogy nem veti alá magát a demokratikus döntéseknek, hanem inkább az elszakadást választja, amennyiben kisebbségben találja magát. A demokrácia nemcsak az értékek igazságos mérlegelésének kérdése, hanem egy fórum, ahol a résztvevők véleményei és gondolatai egyaránt fejlődnek, átalakulnak és módosulnak a viták során. Ha a kilépés túl könnyű lehetőség, akkor ez a folyamat nem zajlik le. Ezek a teoretikusok időnként rámutatnak arra a fogalmon belüli ellentmondásra, hogy a demokratikus mérlegelés számára természetes, hogy kormányzati és politikai kérdéseken túl államigazgatási lehetőségeket is tárgyal. Ennek következtében a demokrácia a nép hatalma, de ez feltételezi azt, hogy tudjuk, ki a nép, és hogy az önrendelkezésben ki az, aki önmagáról rendelkezik? Ez az, amit a szecesszió megkérdőjelez. A szecesszióra leadott szavazat voltaképpen azt jelenti, hogy eldöntjük, kik azok, akik önmagukról rendelkeznek. De eldönthető-e ez a kérdés szavazással? És ha igen, akkor kik szavaznának? Ahhoz, hogy eldönthessük, hogy ki a nép, akik szavazhatnak, alapvető ellentmondásban van azzal, hogy ez az, amiről a szavazás dönt.

A demokrácia fogalmai és az elszakadás joga közti túl közvetlen kapcsolattal az a probléma, hogy három aggályt is felvet. Félrevezető lenne a demokrácia és az egyszerű többség uralma közé egyenlőségjelet tenni, vagy azt feltételezni, hogy a többségi uralom szűkszerűen lerombol más alapvető jogokat és értékeket egy liberális demokráciában. Egy elszakadás cselekménye vagy csak kísérlete is, rendkívül negatív hatást gyakorolhat az elszakadni kívánó régiókn belül és kívül az állampolgárok legitim elvárásaira. Ez megváltoztathatja emberek állampolgárságát akaratuk ellenére. Új kisebbségi csoportokat hozhat létre, amelyek tagjai jó okkal tarthatnak a legrosszabbaktól. Alapvetően megváltoztathatja az eredeti állam természetét anélkül, hogy a megmaradó rész polgárai beleszólhattak volna a kérdésbe. Bizonytalanságot kelthet a pénzügyi piacon, és új kereskedelmi határokat állíthat fel, amelyek mind az új, mind a maradvány államnak árárokat okoznak. És természetesen a világ számos részén erőszakos cselekmények hullámaihoz vezethet (mint pl. Pandzsáb és Észak-Írország), valamint brutális kitelepítésekhez (mint pl. a Balkánon).

A szerző mellett érvel, hogy egyes országokban, különösen a soknemzetiségűekben, ahol fennáll a szecesszionista politika lehetősége, célszerű rendelkezéseket hozni erről az alkotmányban. A legfőbb érve nem a szecesszió iránti lelkesedésből fakad, mivel az ilyen államokban valószínűleg felmerül előbb-utóbb a kérdés, függetlenül attól, hogy van-e vonatkozó záradék vagy sem. Amikor ilyen kérdés napirendre kerül, az politikai zűrzá-

vart és erőszakot kelt, elvonja az időt és az energiát más sürgős, a nagy nyilvánosságot érintő kérdésekről, valamint nem valószínű, hogy olyan megnyugtató módon kerül megoldásra, ahogy az előzetesen lefektetett alapszabály esetében megtörténhet. Azt is célszerűnek látszik átgondolni, hogy egy jól megszerkesztett szecessziós záradék egyes esetekben a szecessziós politika kialakulása ellen hat, sokkal inkább, mint azt elősegítené. A kanadai legfelsőbb bíróság még ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy valójában a szecesszió demokratikus megközelítése az alkotmányos demokrácia, törvényesség, föderalizmus és kisebbségi jogok fejlett értelmezéséből fakad.

Röviden tehát, gyakran hasznos és bölcs lenne, hogy a demokratikus népek államalapításkor vagy reformok idején egyetértenének abban, hogy egy szecessziós záradékot is tartalmazzon az alkotmányuk. Ez lenne annak legékezebb bizonyítéka, hogy a szecesszió demokratikus döntés lehet még akkor is, ha sok más demokratikus döntéshez hasonlóan sajátlatos.

Bosznay Csaba

Nemzeti pluralitás és egyenlőség

Fossas, Enric: National Plurality and Equality in chapter National Pluralism and Democratic Institutions. = Democracy and National Pluralism Ed. Ferran Requejo, 2001. 63–83. p.

A szerző ebben a részben a szövetségi államok, különösen a soknemzetiségű országok egyenlőséghez való viszonyát elemzi, és megpróbálja bemutatni, hogy a homogenizációs tendenciák ellenére a modern föderális rendszerek mind a mai napig lehetőséget biztosítanak bizonyos diverzitásra, amely az unionista államokban nem lehető fel. Mindazonáltal kiemeli, hogy a föderális struktúrák fejlődése a multinacionális államokban különösen nehéz, és több módon ütközik a nemzetállamokat kísérő egyenlőség eszméjével.

A föderalizmus és egyenlőség összehasonlításakor elsőként meg kell figyelniük ezek jellemzőit, mivel nagyon tág fogalmakról van szó, ezért nem lehetséges őket precízen meghatározni. Ebben az értelemben mondhatjuk azt is, hogy két koncepcióértékkal foglalkozunk, melyek mindegyikének megvan a saját tónusa és specifikus irányultsága. Más politikai vagy jogi fogalmakhoz hasonlóan ezek is szimbolikusak, értelmük nem abban van, hogy meg kívánjuk ismerni őket, hanem hogy egy partnerrel vitát tudjunk folytatni róluk. A szerző véleménye szerint az adott körülmények között a „föderalizmus”, „a föderális politikai rendszerek” és a „föderáció” közötti megkülönböztetés teljesen helyénvaló. Mivel az első egy normatív fogalom, amely azt a gondolatot fejezi ki, hogy egy politikai szervezet megkísérli elérni mind a politikai integrációt, mind a szabadságot azáltal, hogy egyes esetekben egy adott közösség önmaga életét szabályozza, míg más esetekben másokkal közös szabályokon nyugvó rendszert működtet. A föderális politikai rendszerek fogalma leíró jellegű terminológia, amely olyan politikai rendszereket jelöl, amelyek több csoport közös szabályain és a csoportok egyedi szabályozásának kombinációján nyugszanak (föderáció, konföderáció, egyesületek, ligák). A harmadik fogalom, a „föderáció” olyan konkrétumokat jelöl, amelyekre igaz a föderális politikai rendszerek leírása, mint például az, amelyet 1787-ben az Egyesült Államokban találtak fel a honatyák Philadelphióban, és amelyet később olyan államok is adoptáltak, mint Kanada, Ausztrália, Németország, India, Svájc vagy Brazília. Ezt a formát föderális államnak nevezik, még akkor is, ha az alkalmazás helyén időnként eltérő formában nevezik meg. Egy sor közös jellemzőjük van: ez egy kormányzati struktúra és folyamat, amely megalapozza az egységességet,

miközben megőrzi a diverzitást is azáltal, hogy alkotmányosan egyesíti a különböző politikai közösségeket egy korlátozott, de iránymutató politikai közösségbe, amelynek hatalma megoszlik az általános nemzeti szintű felelősséggel bíró kormányzat, valamint az alkotóelemek saját kormányzata között, amelyek helyi hatáskörrel rendelkeznek.

Ezen az alapon mindazonáltal két további megkülönböztetést is kell tennünk, ugyanis el kell választanunk egymástól az integratív föderalizmust, illetve a decentralizáló föderalizmust. Az első olyan alkotmányos rendet jelöl, amely az egység felé törekszik a diverzitásban úgy, hogy korábban függetlenek vagy konföderációs kapcsolatban voltak az alkotó csoportok. Szükség esetén a rendszer képes teljes mértékben elfogadni a társadalmi különbséget két tagterület között. A második egy olyan alkotmányos rendre utal, amelyben a hatalom újból felosztásra kerül, egy korábban egységes államban az öt alkotó csoportok között.

Egy másféle megkülönböztetés szerint létezik területi föderalizmus és multinacionális föderalizmus. Az első egy nagy és változatos terület szervező hatalmának tekinti magát függetlenül a lakosság etnokulturális összetételétől, és célja az, hogy fokozza a kormányzás hatékonyságát, illetve polgárainak közelségét a hatalomhoz, valamint nagyobb garanciát nyújtson a szabadságra azáltal, hogy területi alapon megosztja a hatalmat. Az ilyen típusú rendre példa az USA, Ausztrália és Németország. A másik típus, amely ugyanabban a politikai térben működik változatos nemzeti közösségek között, fel kell, hogy ismerje azok különböző identitását, és el kell, hogy ismerje azok törekvését olyan fokú önrendelkezésre, amely garanciát biztosít az identitás fenntartására és fejlesztésére, amit megfigyelhetünk például Kanada, Belgium és Spanyolország esetében.

Az egyenlőség az alkotmányos államok szervezeti felépítése általános alapelveinek tekinthető, mivel az állam létrejöttének alapjául szolgál, és egy olyan alapvető jog, amelyet minden liberális-demokratikus rendszer garantál minden polgára számára.

Röviden összefoglalva a szerző arra a következtetésre jut: ahhoz, hogy a komplex kulturális valóságok befogadhatók legyenek a többnemzetiségű társadalmak számára, elengedhetetlenül szükséges a nemzetállam ismérveinek, a föderalizmus elveinek és az egyenlőség fogalmának gondos felülvizsgálata.

Bosznay Csaba

Vezetők és léhűtők: kormányzás, polgáriság és etnikum a posztkommunista Romániában

*Stan, Lavinia: Governance, Civicness and Ethnicity in Post-Communist Romania.
= Leaders and Laggards, 2003. March. 137–184.*

Az európai kommunista rezsimek 1989-es összeomlása a társadalomtudósok számára azt a ritka lehetőséget nyújtotta, hogy megfigyelhették új politikai intézmények születését, és újra megvizsgálhatták a politikai magatartásformák hatását az intézmények változására. Az elmúlt évtizedben társadalomtudósok túlnyomó többsége, politikai tanácsadók és kommentátorok, akik a posztkommunista demokratizációs folyamatokról írtak, arra a következtetésre jutottak, hogy a demokratikus világban már bevált intézményi keretekre van szüksége Kelet-Európának, hogy megoldja sokrétű társadalmi, gazdasági és politikai problémáit. E nézet szerint a nyugati stílusú többpárti választási rendszer, a törvényhozási, a bírói és a végrehajtó hatalom szétválasztása, írott alkotmányok és alkotmánybíróságok létrehozása és a helyi önkormányzatok reorganizációs programjai szolgáltatták

a legjobb követendő példát a demokratizálódásra az elszegényedett és konfliktus sújtotta Kelet-Európa számára. Sok kutató számára a legnagyobb kérdést a nyugati típusú intézmények átvételének gyorsasága jelentette. Mind a gyors, mind a fokozatos alkalmazás hívei heves vitáik ellenére ugyanabból az alapfeltevésből indultak ki, nevezetesen ha a világ egyik végében egy intézmény demokratikusan és hatékonyan tud működni, akkor az a világ másik szegletében viszonylag könnyedén felállítható, és hasonló pozitív eredményeket fog hozni. Azt, hogy az átvett intézményi struktúrán kívüli tényezők hatással lehetnek a kormányzati intézmények teljesítményére, röviden csak a politikai kultúra általános fogalmával jelölik. A környezet és a kultúra jelentőségének felismerése ellenére ezek a tanulmányok ritkán mentek bele a részletekbe a tekintetben, hogy mely érzelmi reakciók formálhatják, és milyen módon az intézmények működését.

Ezzel ellentétben a vizsgált tanulmány a környezet felé fordul, melybe beágyazódva működnek ezek az intézmények, és azt vizsgálja, hogy azok demokratikus volta nem kizárólag az állami intézmények rendszerében keresendő, hanem a társadalmi környezetben is. A kelet-európai posztkommunista átalakulás első évtizede világossá tette, hogy az új intézmények teljesítménye jelentős eltérést mutatott országonként, és egyes esetekben egyazon ország határain belül is, noha formai szerkezetük a nyugati modelleket utánozta, és e tekintetben kis eltérés volt az országok között. Időről időre a kelet-európai országok nagyobb előrehaladást mutatnak az elszámoltatható és felelős struktúrák kiépítésében, mint a balkáni országok. Ezek a folyamatok azonban több megválaszolandó kérdést vetnek fel: Kelet-Európa nyugati stílusú intézményei hogyan teljesítenek? Pontosabban mennyire hatékonyak a kormány intézményei a világ e részében a problémák felismerése és megoldása terén, és ez mennyiben fedi a választók által támasztott követelményeket? Mivel magyarázható a teljesítményük különbsége, amikor legalábbis papíron a kormány intézményei gyakorlatilag ugyanolyanok? Szocioszerkezeti tényezők hatással vannak-e ezen intézmények napi működésére? Az intézményi hatékonyságot sújtják-e az etnikai konfliktusok (Kelet-Európa Achilles-sarka)? És végül milyen kapcsolatban van egymással a kormányzat, a polgáriság és az etnikumhoz való tartozás?

E kérdések megválaszolása céljából jelen elemzés feltárja azt, hogy a szocioszerkezeti tényezők milyen hatással vannak a nyugati típusú helyi intézmények teljesítményére Kelet-Európában. Ezzel a módszerrel a tanulmány olyan korábbi elemzésekre épül, amelyek szerint mélyen gyökerező kulturális normák befolyásolják a polgárok egymás iránti hajlandóságát a bizalomra, és hogy önkéntes szervezeteket hozzanak létre, valamint hogy részt vegyenek a politika formálásában, és közösen cselekedjenek a politikai intézmények hatékonyabbá tételéért és azért, hogy a számukra fontos kérdésekkel foglalkozzanak. Egy sokrétű, országon belüli összehasonlítással a tanulmány egyfelől megkísérli bemutatni a magatartási és attitűd-normák közti kapcsolatot, másfelől a helyi intézmények teljesítményét. A felvonultatott bizonyítékok arra engednek következtetni, hogy azok a megyék, ahol a polgárok politikai attitűdjei és magatartási formái közelebb állnak a polgári közösségekben szokásosakhoz, ott hatékonyabb és befolyásolhatóbb a helyi önkormányzatok működése, mint az olyan megyékben, ahol a bizalmatlanság, a politikai apátia és az egyéni érdekek dominanciája uralkodik. Ezzel egyidejűleg a tanulmány megpróbálja felmérni, hogy az át nem hidalt etnikai megosztottság milyen mértékig okozza az intézmények érzéketlen és rossz hatásfokú működését, és bemutatja, hogy azok a térségek, amelyeket manapság etnikai konfliktus sújt, azok képtelenek olyan polgári kötelek kialakítására, melyek elősegítik a társadalmi tőke fejlődését.

Ennek elérése céljából a szerző sűrűn alkalmaz összehasonlító politikai koncepciókat és technikákat egy volt kommunista ország vizsgálatában. Az összehasonlító megközelít-

tés kerete lehetővé teszi, hogy kelet-európai politikával foglalkozó tanulmányokat konstruktív dialógusba vonjon más térségekben végzett kutatásokkal, annak reményében, hogy kölcsönösen hasznos következtetésekre jut. Ez az elemzés négy romániai megye összehasonlítására épül. Noha az összehasonlító politika szemléletomást egyre inkább nemzetek közti különbségek elemzésére épül, néhány újabb elemzés aktualizálta a nemzeteken belüli kereteket, bemutatva, hogy „a legszélesebb filozófiai és elméleti implikációk összehasonlító politikai kutatása megvalósítható egyetlen országon belül”. Az intézményi rendszer működésének jobb megismerése céljából, valamint abból fakadóan, hogy ezek Románia esetében azonos keretek között működnek, esett a választás inkább a megyék közti, mint a nemzetek közti összehasonlításra. A fő kérdéseket szem előtt tartva a négy kiválasztott megye formális intézményrendszerében, gazdasági erejében és fejlődésében hasonló, de különböznek földrajzi adottságaikban, történelmi múltjukban és etnikai összetételükben. E tanulmány számára az egyik legfontosabb szempont olyan esetek vizsgálata volt, amelyek nagy valószínűséggel jelentős szociosztrukturális eltéréseket mutatnak, így Románia négy különböző kulturális régiójából választott a szerző. A négy kiválasztott megye Maros és Arad Erdélyben, valamint a vlach Arges és a Moldovában található Galati, amelyek mind a gazdaságilag legfejlettebb és iparosodottabb területek közé tartoznak a posztkommunista Romániában. Arges és Galati megyékben gyakorlatilag csak román etnikumú lakosok élnek, míg a más nemzetiséghez tartozók a lakosság alig 2 százalékát teszik ki. Maros lakosságának mindössze 52 százalékát alkotják románok, miközben a fennmaradó rész túlnyomó többsége magyarokból áll. Arad lakosságának egyötöde nem román, de erdélyi mércével mérve a megye etnikailag homogén, és nem határos Marossal.

Az adatgyűjtés 1999 januárja és májusa között zajlott kb. egy-egy hónapot eltöltve minden egyes megyében. A megyei kormányhivatalnokok általában szívesen álltak rendelkezésre interjú céljából, és szolgáltattak információt politikai, költségvetési és statisztikai kérdésekben. Ezen interjúk mellett 33 megyei tisztségviselőt és 18 helybéli kulcsembert kérdezett meg, 15 középiskolai igazgató 8 különböző helyszínen engedélyezte, hogy 150-200 diákkal töltsen ki kérdőívet minden egyes megyében. Az összesen több mint 700 diákot felölölő adatgyűjtés eredményeit feldolgozó 5. fejezet bemutatja, hogy a kommunizmus összeomlását követő egy évtizeddel a társadalmi tőke megoszlása nem egységes Romániában, hanem néhány megye nagyobb mértékben részesedik, mint mások. A megyék hat szociosztrukturális tényező mentén lettek rangsorolva: bizalom, érdeklődés a politikai és a közösségi élet iránt, polgári elkötelezettség, törvénytisztlet, tolerancia és asszociáció. Más, korábbi tanulmányok 48 különböző mérését alkalmazta, hogy minden egyes megye számára egy összefoglaló indexet tudjon létrehozni. Az elemzés következetesen magasabbra rangsorolja az erdélyi Arad és Maros megyéket, mint a nem erdélyi Argest és Galatit. Azok a megyék, amelyekre a tolerancia, a bizalom nagyobb mértéke volt jellemző, egyben azok is, ahol a vesztegetés és a korrupció kevésbé volt jelen. Ezzel ellentétben azok a megyék, ahol a civil szervezetekben kisebb létszámú tagság a jellemző, valamint kisebb arányú a részvétel a választásokon és más politikai tevékenységekben, egyben intoleránsabbak, bizalmatlanabbak és korruptabbak is.

Az adatok értékelését követően a társadalmi tőke és az intézmények teljesítménye közötti közvetlen ok-okozati összefüggést vizsgálja. Majd a szerző rávilágít arra, hogy tanulmányával hiányt próbál kitölteni, amivel lehetővé válik Románia és általánosságban a kelet-európai posztkommunista politika megértése. Következtetésében vizsgálat alá veszi a jó kormányzat és a polgáriság, valamint az etnikai konfliktusok és a kelet-európai demokratizációs törekvések közti kapcsolatot.

Népi-nemzetiségi identitás, biztonság és Jugoszlávia összeroppanása: Montenegró esete és kapcsolata Szerbiával

Cross, Sharyl and Komnenich, Pauline: Ethnonational Identity, Security and the Implosion of Yugoslavia: The Case of Montenegro and the Relationship with Serbia. = Nationalities Papers, 33. vol. 2005. 1. no. March 1–27. p.

Míg a hagyományos etnikai és vallási riválisok csoportjai egyesültek a modern soknemzetiségű kommunista nemzetállamban, Jugoszláviában Broz Tito marsall erőteljes jelenléte és vezetése alatt, a kommunista blokk összeomlása és az azzal egyidejű forradalmi és demokratizációs hullámverés Kelet-Közép-Európában nagymértékű bizonytalanságot és hatalmi vákuum érzetét keltette a teljes volt kommunista blokkban. Konfliktusok készültek kirobanni hagyományos etnikai és kulturális vonalak mentén. Jugoszlávia politikai elitjének a hatalomért és a területekért folytatott küzdelme elszakadási konfliktusokhoz vezetett Horvátországban 1991–1992-ben, Bosznia-Hercegovinában 1992–1995-ben és legutóbb Koszovóban 1999-ben.

Jugoszlávia valamikor hat tagköztársaságból és két autonóm tartományból állt, melyek a II. világháborút követően egyesülve egy nagyon változatos államot alkottak. Ennek az államnak három hivatalos nyelve, három nagy vallási csoportosulása és kb. 20 milliós népessége volt. E sok etnikumból összetevődő nemzetnek a tagjai kifejlesztettek valamiféle közös „jugoszláv” tudatot, ahogy azt a Balkán-szakértő Vladimir K. Volkov megfigyelte: „Jugoszlávia széthullását megelőzően Bosznia-Hercegovina és különösen annak fővárosa, Sarajevó a különböző vallású és etnikumú népek együttélésének idillikus képét sugározta. Voltak vegyes házasságok és az emberek meglehetősen egyértelműen nemzetiségüket jugoszlávként fogalmazták meg.” Mindazonáltal a hosszú történelemre visszatekintő politikai nyugalanság, vallási konfliktusok és függetlenségi harcok ezek között a történelmileg különálló és egyedi etnikai csoportok között, egyértelműen artikulálták az érdekérvényesítést a bizonytalanság elmélyítésének eszközével élő politikai elit manővereivel szemben.

Az 1945 utáni (majdnem ötvenévi) békés együttélési időszak, amelyben az etnikai ellenérzések alárendelődtek, legalábbis színlegesen, az asszimilációnak, az új konfliktusokkal terhelt valóságban széthullott, és ez olyan erőszakos konfrontációhoz vezetett, amely teljesen váratlanul érte a viszonylag modern európai nemzetet a XX. század végén. Ahogy azt a szerző később kifejti, a nemzeti kapcsolatok akkori rendszere nem rendelkezett megfelelő eszközökkel az etnikai konfliktusok kirobbanásának hatékony kezelésére. A II. világháborút követő évtizedekben a nemzeti kapcsolatok kutatói észak–dél és kelet–nyugat kérdéskörére koncentráltak, figyelmen kívül hagyva a világ biztonságának kritikus tényezői közül az etnikai kultúra és identitás fennmaradásának jelentőségét. Ahelyett, hogy a hidegháború utáni nemzetközi politikai színtér megerősítette volna az optimista várakozásokat, amelyeket sok szakértő tett magáévá az 1990-es években, Jugoszláviában az addig békésen egymás mellett élők között kirobbanó konfliktus professzor Samuel E. Huntington jövőképét támasztotta alá, aki az eljövendő XXI. századra a „civilizációk vallási, kulturális és etnikai vonala mentén zajló harcát” jövendölte.

A volt Jugoszlávia területén folyó polgárháború a NATO ötvenéves történetének első katonai beavatkozását eredményezte. Miközben a Clinton-adminisztráció oroszlánrészt vállalt a Dayton-i Egyezmény végrehajtásában, és vezető szerepet töltött be a 78 napos bombázási hadjáratban a szerb vezető, Slobodan Milošević ellen, addig az USA politikai közösségének nyilvánvaló tájékozatlansága mellbevágó volt. Több kínos eset közül az

egyik, például a Pentagon vezető szövivője a kelet számára a következő megdöbbentő kijelentést tette arra vonatkozólag, hogy szüneteltethetik a bombázásokat az ortodox húsvét idejére: „természetesen megfontolás tárgyává tesszük a vallási ünnepeken a támadások szüneteltetését, ahogy figyelembe vesszük a keresztény ünnepeket is”. 1999 márciusa előtt a legtöbb amerikai meg sem találta volna a térképen Koszovót, és a térség lakóit sem tudta volna megkülönböztetni egymástól. Az USA közvéleménye egyértelműen a hadjárat mellett foglalt állást úgy, hogy „tudásának” legnagyobb része a háborút övező sajtóból származott, amely leginkább is meglehetősen egyoldalú volt, és nagyon kevésbé tudta feltárni azt a térségre jellemző összetett helyi történelmet és kultúrát, valamint az országot ért addigi politikaformáló eseményeket. Az USA napi sajtója a volt Jugoszláviában zajló polgárháborút egyfajta western-filmmé egyszerűsítette – melyben a jó harcol a gonosz ellen – ami igen nehezen teszi megérthetővé – vagy megoldhatóvá – ezeknek a történelmi konfliktusoknak a természetét.

2003 áprilisában az Egyesült Államok védelmi minisztere, Colin Powell személyesen látogatott el Belgrádba, hogy találkozzon Szerbia-Montenegró újonnan megválasztott elnökével, Svetozar Marović-csal (aki Kotorban született, és Montenegróban a podgoricai egyetemen tanult). Powell felajánlotta támogatását Szerbia-Montenegró kétoldalú kereskedelmi kapcsolatainak helyreállításához és normalizálásához, és az USA, valamint a NATO támogatásáról biztosította a szükséges átalakításokhoz, hogy az állam hadserege részt vehessen a békepartnerségi programban, melyet a nyugati nemzetek alapítottak, hogy elősegítsék a haderők közti együttműködést a volt szovjet és kelet-közép-európai országok között. 2003 augusztusában a szerb és montenegrói vezetés Sveti Stefan-ban gyűlt össze, hogy megalapítsa az Európai Gazdasági Integrációs Tanácsot, amely az állam integrálódását hivatott koordinálni az európai gazdasági rendszerekben.

Szerbia és Montenegro jövőjét nagy valószínűséggel mind etnikai-nemzeti önértékelése, mind pedig érdekeik racionális szem előtt tartása határozza meg. A nemzetközi közösség hatása, különösen az Egyesült Államok és az Európai Unió kétségtelenül elengedhetetlen szerepet fog játszani mind a montenegróiak, mind a szerbek biztonsági törekvéseiben és azokról a másik fél által alkotott véleményben, és valószínűleg döntő jelentőségű tényezővé válnak majd e két nép jövőjének alakításában.

Bosznay Csaba

Balkáni egyiptomi és cigány/roma tanulmányok

Trubeta, Sevasti: Balkan Egyptians and Gypsy/Roma Discourse. = Nationalities Papers, 33. vol. 2005. 1. no. March 71–95. p.

Az 1990-es években az amúgy is sokszínű Balkánon egy újabb, politikusok, tudósok és a széles nyilvánosság figyelmét magára vonó csoport került előtérbe. A Macedóniában és Koszovóban „Egypcani”-ként, illetve Albániában „Jevg”-ekként ismert csoport, amelyet az albán muszlimok elalbánosodott cigányokként tartanak számon, noha ők magukat egyiptomi bevándorlók leszámazottainak tartják. A Macedón Köztársaságban a balkáni egyiptomiak ma egy hivatalosan elismert különálló népcsoportot alkotnak, és politikai befolyással rendelkeznek a képviselői és kulturális szervezetekben, Koszovóban és Albániában.

A volt Jugoszlávia instabil hatalmi viszonyai között, különösen Koszovóban 1989-et követően e csoport megjelenése és felemelkedése politikai következményekkel járt. Az

egyiptomiak szimpátiát ébresztettek Belgrádban, mivel megkülönböztették őket a többségi albán lakosságtól, és a szerb nacionalisták potenciális szövetségest láttak bennük. 1990 októberében a német *Der Spiegel* magazin tudósítása szerint az akkori jugoszláv elnök, Milošević úgy döntött, tekintettel az elkövetkező választásokra, hogy elismeri az egyiptomiakat mint különálló népcsoportot. „A szerb vezető azt állítja, hogy a jugoszláviai albánok többsége valójában egyiptomi... A következő népszámlálás szövetségi főbiztosa, Hisein Ramadani közelebb jár az igazsághoz: az egyiptomiak százaiban valójában egy maroknyi cigány, akik már hosszú ideje albanizálódtak, de most hirtelen nem kívánják albánok lenni”. A térség feszültségei a koszovói válság végén tragikus fordulatot vettek, mivel az albán lakosság megvádolta az egyiptomiakat, az askáriakat és a romákat, hogy kollaboráltak a szerb milíciákkal, ezért elűzték őket. Ez az üldöztetés erőszakos cselekményekkel és erőszakos kitelepítéssel, a hátramaradók és a visszatérők életfeltételeinek számottevő romlásával járt. A koszovói válság következményeként rengeteg egyiptomi próbált menekült-státushoz jutni más európai országokban. Az ennek következtében kialakuló egyiptomi diaszpóra elitek létrejöttéhez vezetett, melyek bizonyos mértékű nemzetközi politikai támogatáshoz jutottak. A máig fennálló problematikus helyzet Koszovóban és a balkáni egyiptomiak „valódi identitásáról” folytatott vita megvilágítja a politikai érdekek szálait. A balkáni kisebbségi kérdés mellett 1989 után az „egyiptomi ügy” politikai jellege erősödött fel, így az egyiptomiak magukra vonták nemcsak az emberi jogi szervezetek, de a nagy nyilvánosság és a kutatók érdeklődését is, mivel számos publikáció jelent meg ebben a témában. Érdemes megjegyezni, hogy függetlenül attól, hogy az egyiptomiak tényleg bevándorlók leszármazottai vagy egyszerűen cigányok/romák, a kutatók általában a szerteágazó cigány/roma problémakör részeként kezelik őket. Az identitásuk körül folyó egyre intenzívebb vita ellenére a kutatók többsége amellett érvel vagy foglal állást, hogy akiket ma egyiptomiaknak nevezünk, valójában cigányok/romák, akik nagyobb köztisztületnek örvendő identitást próbálnak keresni, hogy megszabadulhassanak a cigány stigmától. Bár ez a domináns elv a társadalomtudományi tanulmányokban, egyes kutatók megpróbálták történelmi bizonyítékokat találni az egyiptomi jelenlétre a Balkánon, hogy feltárják a lehetséges kapcsolatot egy korai egyiptomi migrációs hullám és a jelenkori „kérdéses” csoportok között. Duijzings és Marusiakova megjegyzik, hogy a volt Jugoszláviából szerb és más tudósok megkísérelték történelmi dokumentumok olyan interpretációját, amely alapot adhat e közösség létrejöttének és fejlődésének.

Az egyiptomiaknak nevezett csoportok jelenléte a Balkánon a különböző történelmi korok során jól dokumentált, tehát nem képezi vita tárgyát. Ezzel ellentétben az újonnan felmerülő és ma már aktuálpolitikai kérdés, hogy a jelenlegi egyiptomiak és a századokkal ezelőtt a Balkánra érkező egyiptomi bevándorlók között van-e kapcsolat. Természetesen a társadalomtudósok és történészek feladata egyes közösségek és csoportok múltjának és történelmének kutatása, valamint azon folyamatok és feltételek feltárása, amelyek a csoport tudatának létrejöttét és fennmaradását elősegítették. De elegendő információ hiányában csak találgatások, spekulációk övezhetik az olyan csoportok, mint az egyiptomiak létrejöttét. Mindazonáltal a kulcskérdés – miként képes egy olyan csoport, amelynek hiányzik a kollektív emlékezetet megőrző és ébren tartó elitje és intézményi rendszere arra, hogy fenntartsa és ápolja az ősi eredet emlékét – továbbra is megválaszolatlan marad. Múlt és jelen közti kapcsolat megalapozására irányuló törekvés a történelmi folyamatosság, azon belül is a leszármazás koncepcióján keresztül a mítoszok születésének klasszikus esete, amelyet a vitában résztvevők mind különféleképpen kezelnek. Az egyiptomi elitek megpróbálják megalkotni nemzetük arculatát a múlt egy bizonyos

értelmezésén keresztül, és elhelyezni magukat egy folyamatos történelmi szálon a múlt és jelen körülményeik között. Ugyanakkor a nagyobb társadalmak, amelyekben az egyiptomiak élnek, szintén hasznot húznak a múltból, és mindössze az egyiptomi eredetet helyettesítik be cigány származással. Mindkét fél a múltat a jelenben hívja életre. Az okok azonban különbözőek: az egyiptomiak legitimitást keresnek ahhoz, hogy belépjenek a nagyobb presztízsű közösségek világába, míg a társadalmak, amelyekben élnek, megpróbálják megindokolni az egyiptomiak kizárását erről a szinterről, jogszerűvé tenni ugyanezen az alapon. Az egyiptomiakról folytatott vita középpontjában nem az egyiptomiak különbözősége a cigányoktól a legfontosabb kérdés, hanem elsődlegesen az, hogy egy többségi társadalom elsősorban idegenként kezeli őket.

Végezetül a romák nemrégben egy indiai gyökereket felvázoló eredettörténetet tettek magukévá, bár történelmi források körülbelül a XI. századra teszik a cigányság érkezését Európába. A legtöbb résztvevő számára, beleértve a többségi társadalmakat, az egyiptomi és roma eliteket, valamint a kutatók közösségét is, a kivülállás vagy kizárás tűnik a legelfogadhatóbb opciónak. Ez a megközelítés egy olyan elité, amely szerint a legitimitás a nemzeti ideológia egyik normája. E norma erőltetésének hatására az alsó társadalmi rangban elhelyezkedett csoportok, mint pl. az egyiptomiak és a romák nagy része, nagy múltú nemzetek leszármazottainak tekintik magukat, amelyet környezetük álcaként értelmez. Ennek következtében, míg a domináns társadalmi csoportok teljes részvételi státust birtokolnak, addig a kisebbségi elitek a politikai egyenjogúság felé törekednek, és nem fejlesztenek ki alternatív stratégiákat, ezért a folyamat ördögi körré válik, melynek kezdeti és végpontjában a nemzet koncepciója áll.

Bosznay Csaba

Elnökválasztás Abháziában: Diplomáciai hatások Moszkva irányában?

*Gloaguen, Cyrille: Presidential Election in Abkhazia: Diplomatic Effects Towards Moscow?
= Défense Nationale, 61. vol. 2005. 3. no. 15–20. p.*

Abházia – a kicsi szakadár grúz köztársaság – nehézségei az elnökválasztás során megmutatták, hogy az orosz érdekeltség milyen nagy mértékben van jelen a világnak ebben az eldugott szegletében. Emellett rávilágít, hogy a térség napjainkban is kiemelt stratégiai jelentőséggel bír Moszkva számára. Ezen felül kiemeli az orosz külpolitika kettősségét. Ebben az értelemben az abházkérdés úgy is tekinthető, mint a kaukázusi térségben – különös tekintettel Grúziában – folytatott orosz politika hibáinak példázata.

Nem kevesebb, mint két választási fordulóra volt szükség ahhoz, hogy Abházia végre elnökére találjon. A két forduló és azok háromhónapos időszaka alatt a kis, gyakorlatilag független grúz köztársaság veszélyesen közel állt a polgárháborús helyzethez. Annak elenére, hogy a térség lakosságának mindössze egyharmadát teszi ki az abház etnikum, a kialakult feszültség alapvetően csak az abház klánok körében volt jellemző. A választási küzdelmek során a két rivális tábor (Bagapch, Khajimba) teljesen megosztotta a főbb kormányzati és igazságügyi szerveket, az állami rádiót, televíziót; nyomást gyakoroltak a bírákra, a választási bizottságra stb., hogy a szavazás eredményét saját javukra fordítsák.

Ami az orosz befolyást illeti: Vlagyimir Putyinnak sikerült elkerülnie a térség destabilizációját azáltal, hogy elérte M. Khajimba alelnöki kinevezését, miközben ezzel az orosz elnök saját – Moszkva – érdekei sem sérültek.

Az orosz külpolitikában jelen van egyfajta kettősség, annak ellenére, hogy a Kremlben van olyan ember, aki megfelelő befolyással rendelkezik az abház végrehajtó hatalom legmagasabb szintjein, és közel van az orosz hatalmi körökhöz. Ez a kettősség jól megfigyelhető a Moszkva által folytatott gazdaság-diplomáciai tevékenységében. Z. Jvania grúz miniszterelnök azzal a céllal segítette elő egy vasúti beruházás megvalósítását, hogy megakadályozza az orosz befolyást Abházia térségében, mellyel az elszakadási törekvéseket támogatták, mely paradox módon pont ellentétesnek tűnik Oroszország stratégiai érdekeivel a Kaukázusban. Azt gondolhatjuk, hogy a Kreml hasznot tud húzni az elszakadási törekvésekből oly módon, hogy ellentéteket szít Grúziában. Mégis látni kell, hogy ez a politika egészen napjainkig ellenkező hatást ért el, mindig távolabbra taszítva Tbiliszit az euroatlanti közösségtől.

Oroszországnak milyen érdeke fűződhet a szakadár törekvések támogatásához? Abháziaiban járva és az 1992–1993-as háború nyomainak látványa ellenére is szembeötlő, hogy a fegyveres konfliktus már a múlté. A békeidőkre jellemző rend és gazdasági fejlődés látható, ezért a térség egyre nyitottabb Krasznodar felé, és kisebb mértékben Törökország felé. A politika intézményrendszere kiépült, és kapcsolatrendszerük működik az őket környező régiókkal (Dél-Oszétia, Karabakh). Abházia napjainkban az államiság minden ismérvével rendelkezik. Egyedül a nemzetközi elismertsége hiányzik. Következésképp az orosz érdekeltségek, melyek nem feltétlenül esnek egybe a Kreml érdekeivel, napjainkra már nemcsak geopolitikai, de gazdasági jellegűek is. És ezek az érdekek nem feltétlenül állami, hanem inkább magánérdekek.

Szükséges lenne felismerni a putyini hatalom gyengeségeit mint intelmet, hogy egyes személyek privát érdekei nagyobb támogatottságot élveznek Moszkvában, mint az államérdekek. Ezzel valószínűleg a másfél éve már börtönben lévő Mihail Khodorovszkij is teljes mértékben egyetértene.

Bosznay Csaba

Ciprus kérdése még mindig megoldatlan: biztonsági aggályok és az Annan-terv kudarca

*Faustmann, Hubert: The Cyprus Question Still Unsolved: Security Concerns and the Failure of the Annan Plan.
= Südosteuropa Mitteilungen, 06/2004, 45–68. p.*

Szerző a biztonsági aspektusok szerepét veszi górcső alá, amelyet az Annan-terv görög ciprióták általi 76%-os elutasítása és az északi választókörzet 65%-os elfogadása indokol. 2004. április 24-én, a népszavazás napján a nemmel szavazó görög ciprióták háromnegyede állította a szavazóhelyiségből kilépve, hogy az Annan-terv elutasításának legfontosabb oka az, hogy biztonsági aggályaik voltak. Egyértelmű, hogy a görög ciprióták úgy érezték, hogy biztonsági szükségleteikre nem adott kielégítő választ az Annan-terv 5. változata. Ezzel egy időben a török ciprióták túlnyomó többsége igennel szavazott. Mivel biztonsági aggályaik legalább olyan súlyosak voltak, mint a görög cipriótáké, jogosnak tűnik feltételezni, hogy a török ciprióták a tervek által felvázolt biztonsági rendezést legalábbis kielégítőnek találták. De nem szabad megfeledkeznünk a görög ciprióták nem és a török igen között meghúzódó más okokról sem. A török igen nagyrészt abból a politikai törekvésből származik, hogy megpróbálták a török cipriótáknak az Annan-terv negatív oldalai iránti érzékenységet kiküszöbölni. Adott lévén az etnikai ellentét öröksége ezen a kelet-földközi-tengeri szigeten, mindig is nyilvánvaló volt, anélkül hogy a két

közösség biztonságot érintő aggályait kielégítő módon rendeznék, valamint a török és görög anyaország hasonló félelmet kiküszöbölnék, semmilyen ciprusi rendezési tervet nem lehet elfogadtatni egy népszavazáson.

Nemzetközi kapcsolatokban a teljes biztonságot a mindennemű fenyegetéstől mentes állapot jelölésére használják. Mivel a teljes biztonság egész egyszerűen lehetetlen, és mivel a biztonság relatív fogalom, az Annan-terv 5. változatának megoldásait annak fényében kell elbírálni, hogy milyen fokú többé-kevésbé teljes vagy egyáltalán semmilyen biztosítottágot sem ad. A fenyegetettség érzékelése a nyilvánosság körében, illetve a biztonsági mechanizmusok hatékonysága szintén szerepet játszik. Törökország politikai vezetői, pl. még megfontolás tárgyává sem teszik további ciprusi területek megszállását, de sok görög ciprióta számára egy második török invázió fenyegetése valóságos veszély, ami ellen életbevágóan fontos védekezni. Ezért ennek az elemzésnek az alapját a biztonsági szükségletek adják, ahogy azt a tárgyalófelek politikai vezetői, valamint a nagy nyilvánosság azt kifejezésre juttatta a népszavazás előtt és után. Mivel a legtöbb vitatott kérdésnek Ciprus esetében van biztonsági aspektusa, ezért ebben a cikkben a szerző a hivatalosan biztonsági kérdésekként jelölt problémákra koncentrálna, illetve azokra, amelyekben a biztonsági elem legalábbis a legnagyobb súllyal esik latba mind a négy tárgyalófél képviselői szerint. A görög oldal számára a legfontosabb biztonsági kérdések a sziget elválasztását megakadályozó garanciák, a török csapatok jelenléte, a demilitarizáció és a török intervenció jog a Garancia Egyezmény alapján. Azok a kérdések, amelyekben a biztonsági jelleg az uralkodó, nagyrészt az egyezmény alkalmazásának garanciáit érintik, a török telepések jelenlétét és a lehetséges török bevándorlók beáramlását, valamint az európai biztonsági és védelmi politika összefüggésében tárgyalt szuverenitási korlátozásokat. A török oldal fő biztonsági követelése arra irányulnak, hogy kizárják a sziget egyesülésének lehetőségét Görögországgal, garantálják a politikai egyenjogúságot, és lehetővé tegyék a török csapatok állandó állomásozását, valamint a Garancia Egyezmény fenntartását. Vannak kérdések, amelyekben a biztonsági felhang fontos szerepet játszik, mint például a görög ciprióta menekültek visszatérése, valamint a görög ciprióta közösség gazdasági és számbeli fölénye. Nem hivatalos szinten megjelenik még a török anyaország beltügyének dominanciájától való félelem a török ciprióta közösség soraiban.

Az a tény, hogy egy rendezési terv sorsáról két népszavazás dönt, már figyelemre méltó politikai eredmény volt, tekintetbe véve az 1974 óta tartó megosztottság miatt fennálló patthelyzetet. Sőt, mi több, a népszavazást felvezető, valamint az eredményeiket követő politikai mozgások alapjaiban változtatták meg a külső megfigyelők és a nemzetközi közösség értékelését az érintett felekről pozitív irányban, de egyúttal negatív irányú változás is bekövetkezett az eredményeket követően, a biztonsági aspektusok elemzése során. A sziget 1974-es szétválasztása óta általában a török oldal volt – bár nem mindig – a kompromisszumképtelen fél. A különböző török kormányok és a török ciprióta vezető, Rauf Denktas több ízben is kijelentette, hogy úgy gondolják, a probléma megoldása a korábbi állapot visszaállítása lenne. Sőt, mihelyt bármilyen tárgyalás kezdetét vette volna, a török oldal azonnal ragaszkodott az 1983-ban egyoldalúan kikiáltott „Észak-Ciprusi Török Köztársaság” elismeréséhez mint bármely rendezés alapvető feltételéhez – amely követelés a görög oldal számára semmiképpen, de ami még inkább fontos, a nemzetközi közösség részéről sem volt semmi szín alatt elfogadható.

Ha nem is minden, de az érintett felek legtöbb biztonsági aggályára a legjobb választ a felek teljes EU-tagságának elérése adhatja. Ez maximális biztonságot nyújthatna Görögország, Törökország és Ciprus közti fegyveres konfliktus kialakulása ellen. Mindazonáltal, ami a tagállamok közti belső küzdelmeket illeti, az EU eredményei kevésbé meggyőzőek. Nem szabad megfeledeknünk arról, hogy az EU politikája az eskalálódó belső et-

nikai vagy vallási konfliktusok esetén leginkább a távolmaradással jellemezhető, ahogy az Észak-Írországból, Korzikán vagy Baszkföldön már látható volt. Cipruson azonban egy soknemzetiségű ENSZ-erő volt, van és lesz jelen a béke és stabilitás fenntartása céljából mind a kérdés rendezését megelőzően, mind közben, majd azután is. A közös kül- és védelmi politika, melynek részeként egy európai haderő állomásozna Cipruson, felválthatná az ENSZ-erőket egy napon, és a lehető legjobb biztonsági garanciát nyújthatná egy jövőben aláírandó egyezmény számára. Ez ma még nem kivitelezhető. A legjobb biztonsági garancia mindkét közösség, valamint az anyaországok számára egy európai Ciprus lenne, még akkor is, ha eltökéltségük őszinte és komoly, hogy egy jövőbeni egyezményt aláírjanak, és hogy ez az egyezmény működhessen is.

Bosznay Csaba

Spanyol-zsidók Bukarestben – A. Vona, egy különös életű író kései bemutatkozása

Petreu, Marta: „Wenn ich einmal die Augen schließe, wird man zwar eine Menge Papiere finden...”
Ein Gespräch mit Alexandru Vona. = Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik,
17. Jg. 2005. 1. Nr. 117–136. p.

2004 októberében, 82 esztendő korában elhunyt Alexandru Vona román emigráns író, akinek a nevét csak a rendszerváltozás után ismerhette meg mind a román, mind pedig a nemzetközi közönség. 1947-ben írt alapművét: *Ferestrele zidite* (‘Befalazott ablakok’) című regényét ugyanis csak 1993-ban – különböző prózai foglalkozásokkal eltöltött aktív pályája végén, a regényt követően különböző időszakokban keletkezett elbeszéléseit pedig még később (*Misteriosa dispariție orașului... – ‘A város kísérteties pusztulása’, 2001; Esmeralda, 2003*) engedte át kiadásra. A megjelent kötetek kivételes író avattak, és rejtély számba ment a szerző rejtőzködő magatartása, szinte élethosszig tartó, teljes távolságtartása az irodalmi élettől.

Vona a maga rejtőzködésével egy életen át merő ellentéte mindannak, amit az írói tudatosság, pályaeépítés és elismerésvágy jegyeiként számon tartunk. Ennek a szokatlan magatartásnak a kulcsát azonban kezünkbe adja az a roppant nehezen, de végül mégis kikerekedett interjú, amelyet elbeszéléseinek későbbi bukaresti kiadója (maga is költő) 1997-ben (!) készített a szerzővel, aki azután csak hét év múltán, kevéssel a halála előtt, különböző változtatások, húzások után járult hozzá a közzétételhez. Mintha kiszámította volna: életében már nem fog megjelenni. Vona 1997-ben egyébként Kolozsvárt az októberi könyvvásáron és ennek keretében egy R. M. Cioranról szóló pódiumvitan vesz részt. Riportere, Petreu könyörög, hogy adja oda elbeszéléseit kiadásra. Több évbe telik, mire a kérésnek nagy nehezen enged. Miközben a már megjelent és több világnyelvre lefordított regénnyel páratlan író avatott a világ.

A beszélgetés önéletrajzi visszapillantásából kiderül: Vona – kifordított utalónév a szefárd-zsidó család valamelyik ősenek nevére (Navon), amit saját családi neve (Mananya) helyett tizennégy évesen (!) összeállított versgyűjteménye megjelentetésének céljaira talált ki, majd végig kitartott mellette. A vagyonos, szellemi alkotóterületeken is jártas polgárcsalád a multietnikus Balkán egyik legkülönösebb színfoltját képviseli (távolabbi rokonságban Elias Canetti, ruszei születésű író családjával). Ősei mindkét szülői ágon Spanyolországból több évszázada elűzött, végül Konstantinápolyon és Bulgárián keresztül Romániába vetődött szefárdok, akik még a 20. században is beszélnek az ősi, spanyol eredetű idiómát. A Spanyol Királyság a 19. század végén kárpótlásul – az egykorú Török Birodalom egész felségterületére szóló érvénnyel – kiterjesztette rájuk a spanyol állampolgárságot. Az író egyik nagyapja hosszabb időn keresztül a spanyol konzuli tisztséget is betöltötte a román fővárosban. Vona hosszan beszél erről a fokról fokra megismert örökségről, a vándorútról és bukaresti életük idegenségéről.

Anyanyelve a családi hagyománnyal ellentétben, saját bevallása szerint, a kelet-közép-európai kozmopolita nagypolgárság körében akkoriban divó német, második nyelve a spanyol, s csak iskolásként sajátítja el az államnyelvet. Korai zsengei román nyelvgyakorlásképpen készültek, a pénzes család kedveskedésből jelentette meg őket. A középis-kola után elhatározott tanulmányai során – a háború éveit alatt – a spanyol menlevél nyújt megfelelő védelmet a romániai faji törvényekkel szemben. Műszaki tanulmányokat folytat Bukarestben, és ekkor fordul komolyabb formában is az írás felé. 1947-ben megírja nagy regényét, melynek kiadására még csak nem is gondol. Ennek az évnek a végén a

család és a kis szefárd kolónia egészében – a távozó királyi családot is szállító hajó fedélzetén – elhagyja Romániát.

A regényre vonatkozó elemző, értékelő reflexiót, sajnós, az interjú nem tartalmaz, mint ahogy az elbeszélésekkel kapcsolatban sem. De létábrázolásának típusa beazonosítható a beszélgetés egyes utalásai (és a folyóiratban német fordításban közölt prózaszemlény) alapján: az életvilág tökéletes idegenszerűségének groteszk – vizionárius idézése, mintegy a Kafka-, illetve a Ionesco-féle modell között elhelyezkedő, egyszersmind Rimbaud látomásaira emlékeztető formában. Ionesco, a román irodalmi avantgárd francia nyelvre váltó párizsi követe, Vona nemzedéktársa. A maga útja is elsőként Párizsba vezet, a neves „franciás” emigránsok: Eliade, Cioran körébe. Számos érdekes emléket felemlít ebből a környezetből. Különösen sok szó esik Cioranról, elemien „provokáló” hétköznapi és írói alkatáról, filozófiájáról. Szintúgy Cioran szakaszos írás-„eufóriájának” említése kapcsán vallja meg a maga alkotó folyamatának ezzel rokon jellegét: a transz-állapot megfoghatatlan gyönyörűségét, ugyanakkor automatikusan ömlő szöveg kétségbeejtően nehéz rögzítését, majd a reménytelen pangás időszakát.

Nem érdektelen a kulturális periféria és centrum kelet–nyugati kontrasztját megélő magatartásról – szintén Ciorannal kapcsolatban – tett megállapítása sem. Vona ezt mint a szefárd mikrovilág tagja, más viszonylatban, már fiatalkorában átélte a román makrokörnyezeten belül. Párizsban talán ez az előtapasztalat tartja vissza az újbóli nyelvváltástól, hogy végleg megállapodjék a román nyelvénél.

Komáromi Sándor

„A fejem felett elmuzsikáltak a boszorkányok”

Pócs Éva: *Boszorkányság és boszorkányok Közép-Kelet-Európában.* + Kiss András: *Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből.* + Tóth Péter: *Egy mondat a kísértésről.* + Tanczos Vilmos: *Hol lakik az ördög?* = *Korunk*, 3. évf. 2005. május. 4–10; 16–26; 62–70. p.

A magyar néprajztudomány a múlt század második fele óta olyan forrásbázist állított össze, amelynek segítségével most már nagy terjedelmű, változatos hazai anyagon vizsgálódhatnak a kutatók. A *Korunk* tematikus száma ízelítőt ad a magyarországi és erdélyi boszorkánykutatás – nyugat-európaítól eltérő – jellegzetességeiről, illetve legújabb eredményeiről.

Kik voltak valójában a boszorkányok, milyen valós okok és érdekek húzódtak meg a boszorkányperek mögött, hogyan zajlottak a perek az egyes vidékeken, milyen szokások, babonák, hiedelmek kapcsolódnak körükük? Ki lehet boszorkány, hol lakik az ördög, hogyan lehet elpusztítani őket? Ezekre a kérdésekre kaphatunk választ a téma rangos szakértőinek tollából.

Pócs Éva tanulmánya a boszorkányság magyar rendszerét ismerteti, röviden bemutatva az eddig kialakult képet, majd a kutatásai folyamán bekövetkezett újabb eredményekről, változásokról szól. A középkori Európában a boszorkányság – mint csapásmagyarázó és helyi konfliktuskezelő normatív intézmény – fontos szerepet töltött be a közösségek mindennapi életében. A *nyugat-közép-európai boszorkányság* perjegyzőkönyvek alapján folyó vizsgálata során rajzolódott ki a rontásvád és bűnbak-kijelölő típusú boszorkányság. Ennek lényege nem a rontás (amely a néphitbeli magyarázat szerint természet feletti képességet feltételező tevékenység, a rontó és áldozata közötti, okkult úton végbemenő interakció), hanem a rontásvád, a bűnbak kijelölése. A közösségek konfliktusainak kezelését ez a rendszer a baj okainak megkeresésével, a rontó személy kijelölésével és a rontás helyrehozatalával, a szociális rend visszaállításával szolgálta.

A szerző egy korábbi tanulmányában Sopron megye boszorkányságát perjegyzőkönyvek alapján tanulmányozva megállapította, hogy a vád-bűnbak típusú boszorkányság vádja a kora újkori Magyarországon is elterjedt, bár mind a társadalmi és vallási kontextus, mind a rontást és a boszorkány alakját övező hiedelmek vonatkozásában léteznek más változatok is. A falusi boszorkányság három altípusát különbözteti meg, annak alapján, hogy milyen jellegű konfliktusok indukálják a rontásvádakat. Így a „szomszédsági boszorkány” vagy „társadalmi boszorkány” és az „éjszakai boszorkány” mibenlétét fejtí ki.

Ebben a rendszerben a boszorkányság nem egyenlő a fekete mágiával, nem a rontás tényleges véghezvivője, nem is az erre specializálódott „fekete varázslók” a boszorkányok, hanem lehetnek ártatlan emberek, bárkik, akik ebbe a kapcsolathálózatba a közösségi normák megszegése miatt valamiképpen belekerültek. Ez az oka annak, hogy a kényszervallomásoktól eltekintve Közép- és Nyugat-Európából első személyű rontáselbeszéléssel, vagyis a boszorkányság tudatos vállalásával nem vagy alig találkozni. Nem így van azonban egy ma inkább kelet-európaiasnak látszó rendszerrel, amelyet közel tíz év óta vissza-visszatérően vizsgál a kutatás Erdélyben és Moldvában. Ebben a *közép-délkelet-európai* típusban a boszorkányság bizonyos szempontból egyenlő a varázslással, speciálisan a rosszindulatú fekete mágiával. A rontást (tárgyakkal való manipulálás, átok, rábőjtölés) – amely egyébként ugyanúgy összefonódhat társadalmi, családi konfliktusokkal, mint a nyugat-európai rendszer esetében –, vagy maguk végzik el, vagy varázslókkal csináltatják, vagy – az ortodox egyház kereteiben – egyházi személyekkel, papokkal, szerzetesekkel vitetik véghez. Ily módon a boszorkányság ötvöződik egy papok által

működtetett istenítéleti rendszerrel, amelyben a bűnöst kijelölik, a rontót azonosítják, illetve az ambivalens votívvisék vagy egyházi átok keretében küldik a rontást valakire. A papi átok a szent szférába emeli a rontást: ez nem a rontótól kiinduló akció, hanem Isten nevében sújt. Valószínű, hogy a népi boszorkányság és a vallásos, normatív igazságszolgáltatató rendszerek összefonódásáról van szó. Az ortodox kereszténység (legitim vagy illegitim formákban) az újkorig fenntartotta a nyugati kereszténységben már elvesztett rituális formákat, és ezek össze tudtak fonódni a falusi boszorkányság rendszereivel. A közép-délkelet-európai vallásos boszorkányság során a normasértők nem a közösség mindennapi kommunikációs rendszerén belül lesznek tehát bűnbakká és áldozattá. A rontás pedig az igazságos bosszú, az isteni büntetés eszköze.

A másik fontos eltérés a boszorkány-hiedelmekkel kapcsolatos. A rontó képességű ember alakját számtalan hiedelem övezi. Kelet-Közép-Európában kettős emberi és démoni lény, akinek a hatóköre nagyobb, mint a társadalmi konfliktusok talaján aktualizálódó nyugat-európai boszorkányoké. Az úgynevezett természetfölötti boszorkány éjszakai jelenések, álmok démonaként jelenik meg, hogy megrontsa és kínozza az élőket. Ez a boszorkány a csapásoknak egy feltehetően archaikusabb, természetfeletti magyarázatát képviseli. A magyar boszorkány alakjával olyan démonikus lények asszociálódtak, mint az egész Európában ismert „nyomó démonok”, a visszajáró halottak, a halotti eredetű tabuk megsértőit büntető tündérek (a magyar néphit szépasszonyai).

A boszorkány hiedelemalakját gazdagító démonvilágban a keresztény ördög is jelen van, mégpedig egy népies ördögalak, amelynek különösen gazdag változatai regisztrálhatók az ortodox befolyású kelet-európai területeken. A természetfeletti boszorkánynak az ördögtől való megszállottsága a másik – nyugat-európai boszorkányságtól eltérő – sajátja. Az újabb adatokból felsejlő közép-kelet-európai boszorkánytípus végső helyének kijelöléséhez a nagy európai képben azonban még további kutatások szükségesek.

Kiss András tanulmánya a kolozsvári boszorkányperek történetét vizsgálva kiemeli Komáromy Andor 1910-ben kiadott rendszeres forrásgyűjteményének jelentőségét. Komáromy ugyanis a korábban elsőséget élvező oklevél- és iratanyag, valamint a városigazgatási határozatok és rendeletek helyett a városi élet egykori valóságát jobban tükröző és addig mellőzött törvénykezési jegyzőkönyvi anyag felé fordult.

Kiss András a város társadalmi közegének vizsgálatával, valamint további források egybevetésével, egy eddig nem ismert per, Kewmies Prisca perének közlése során keresi a 16. századi kolozsvári boszorkányperek valóságos indítékait, és újabb, tisztázásra váró kérdéseket vet fel. Nevezetesen, mi az a saját, de inkább átvett szokásjogi gyakorlat, amelynek alkalmazásával a kolozsvári főbíró és királybíró, fellebbevitel esetében a városi tanács megállapítja a bűnösséget, és kimondja a súlyos ítéletet, holott az ítélezők nem rendelkeztek magasabb szintű jogi, filozófiai és teológiai ismeretekkel. A szerző úgy véli, hogy a valódi indítékok feltárásához közelebb vezetne a vádlók személyének vizsgálata.

Tóth G. Péter a protestáns demonológia katolikustól eltérő sajátosságait elemezve, azokat a bibliai verseket vizsgálja, melyek egyrészt mint az elbeszélő hagyományt befolyásoló tényezők hatottak a boszorkányságról, varázslásról szóló démonantani és perbeli szövegekre, másrészt mint konkrét bibliai textusok hatottak az ítélet- és ígéhirdetés nyilvános porondján. Vagyis arra kíváncsi, hogy a perek szereplői az adott bibliai versnek, akár latin alapszövegeinek milyen jelentést tulajdonítottak, mire és hogyan használták azokat. Mózes harmadik könyve 20. fejezet 6. versének motívum-előfordulásait és annak kapcsolatait vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a katolikus és a protestáns vélemény a boszorkányságról és a boszorkányok lelki fertőzöttségéről eltérő. A kétféle néző-

pont közül a talán a protestáns vélemény lett az, amit később a lélekgyógyászat 17–19. századi szakértői inkább magukénak vallottak. A természettudományos gondolkodás térhódítása és az orvostudomány sokarcúvá válása miatt a 19. század lélekgyógyászai is ezt a hagyományt tartották életben, újragondolva és újraalkotva ezt közvetítették hitelesen tovább.

A Rossz erőinek megnyilvánulásai nagyon sokfélék lehetnek. Arra a kérdésre pedig, hogy honnan jönnek közénk ezek a gonosz erők, talán még nehezebb válaszolni.

Tánczos Vilmos tanulmánya azt foglalja össze, hogy a hagyományos magyar népi kultúra szimbolikus világszemlélete milyen választ adott ezekre a kérdésekre.

A hagyományos világ térszemlélete szerint az ember az őt körülvevő hatalmas térnek csak egy kis részét, a „bekerített közép” terét uralja, a világtér megművelt részén túli teretek pedig kaotikusak, veszélyesek és rettegettek. A hagyományos gondolkodásmód konkrét szimbolikus jellegének megfelelően az összes teremtmények, sőt a szellemlények és az istenségek is valamilyen térrészhez kapcsolódtak. Az etnológiai irodalomban több helyen is olvasható, hogy a vad tájakon letelepedő embereknek mindig első dolguk volt, hogy az éltető kozmosz megszentelt terét szimbolikusán kiszakítsák az ismeretlen, démoni térből. A keresztény ember ezt egy fakereszt állítása révén is megteheti, de az igazi kozmoszteremtés a kápolna- vagy templomépítés. A „bekerített középen” belül szent törvények uralkodnak, hiszen ezek istenségektől származnak. Ha azonban messzire megy az ember, vagyis elhagyja a megszentelt teret, akkor olyan ismeretlenben jár, ahol minden kaotikus és veszélyes, ahol titokzatos és gonosz erők lakoznak. Az erdő ezért lesz a halál és a beavatás színtere a mitológiákban.

A hagyományos világ embere tudja, hogy a falu határán kívüli erdősegekben, pusztákon az ördög lakozik, s aki messzire megy, könnyen találkozhatik vele. A moldvai csángó és a gyimesi csángó hiedelemvilágban ezek a képzetek ma is élnek. „Leánt hozunk, nem dögöt, / Pokolbeli ördögöt!” – kiáltja a messziről hozott menyasszonyt kísérő násznép a völgyéyes házhoz érve a moldvai csángó lakodalomban.

Az idegenből jött ember mindig gyanús, mert nem tudni, mi lakozik benne, lehet, hogy ő maga az ördög. Ezért nem engedték a középkorban a temető megszentelt terében eltemetni sem az idegent, ha ott érte a hirtelen halál. Csak a település határán kívül, az ún. „senkiföldjén” kaphatott sírhelyet. E szerint a szimbolikus logika szerint világos tehát, hogy a világ emberek által nem lakott része az ördög tere. A kereszténység csábító, kísérő ördöge is az emberi kultúrán kívüli tájban, a pusztában jelent meg, amikor magát Krisztust próbálta a bűnre rávenni, hogy a lelkét megkaparintsa. Remete Szent Antal története ugyanezt példázza. Bornemissza Péter is a pusztában kísértő ördögön vett győzelméről szól a 16. században az *Ördögi kísértetek* című munkájában.

A hagyományos világ néphite szerint minden betegséget, járványt, természeti csapást, bajt démonok okoznak, amelyeknek nevük is van. Néhány betegségdémon neve a magyar népi kultúrából: igézet (fejfájás, lázas állapot), Szentantaltüze (orbánc, kiütések, láz), nyavalya (epilepszia), fene (rosszindulatú daganatok). A különböző természeti szellemlények is (erdei manó, vadöreg, vadleány, vízitündér, szépasszony) lehetnek az egyetemes Rossz megnyilvánulásai. Félelmetes tulajdonságai vannak az emberi világban élő, de természetfeletti erők birtokában lévő személyeknek (boszorkány, tudós molnár vagy kocsis, garabonciás, vasorrú bába, prikolics stb.), akik az élet hétköznapi bajainak okozói lehetnek.

Ide kívánczik az etnikumok démonizálásának jelensége is. A középkorban a keletről jött vándornépeket a pokol küldötteinek, isten büntetéseinek), már-már állatszerű szellemlényeknek tartották (tatárok, cigányok, zsidók, spanyolországi mörök).

A kietlen tájakról érkező ördögök és démonok a hagyományos világ embere számára rendkívül félelmetesek és veszélyesek voltak, s ezért állandó élethalálharcban a keresztény ember a szentségi jegyek teljes készletét felhasználta. Az ördögűzéseket a középkori egyház rendszeresen gyakorolta, de a démonokkal bárki felvehetette a harcot, ha rendelkezett a szükséges tudással, ráolvasó imákkal, mágikus rítusokkal és szentségi jegyekkel. A magyar ráolvasások a szó mágikus erejével végzik el a démon kiparancsolását, visszaküldését a föld gyomrába, hegy mélyére, kietlen pusztába, azaz valóságos lakhelyükre. A Pócs Éva szerkesztette *Magyar ráolvasások* című kétkötetes munka (Bp. 1985–1986. MTA Néprajzi Kutatócsoport belső kiadványa) gazdag és rendszerezett gyűjteménye ezeknek az ördögűző, démonelkűldő ráolvasó imádságoknak.

A különböző folklórszövegekből kirajzolódik az ördög lakóhelyének demonizált jellege (fekete terek, fekete szemek, fekete állatok), a betegséget okozó démonok sokfélesége, a démonok legyőzésének különféle technikái. Az itt bemutatott démonképzetek a magyar hiedelemvilág alaprétégehez tartoznak, gyökereiket tekintve kereszténység előttiék. A Rossz ősi szellemlényei később, a keresztény világnépféle hatására kontaminálódtak a keresztény tanításokban megjelenő ördöggképzetekben, de alapvetően máig megőrizték eredeti funkciójukat és tartalmukat. Nemcsak az ősi magyar hitvilágban volt természetes az, hogy minden rossz a gonosz szellemektől származik (animizmus), hanem ez a szimbolikus logika később is, máig hatóan jelen van a gondolkodásunkban.

Cholnoky Olga

Nagyszeben és a barokk

Derer, Hanna: Die Hermannstädter Architektur im Zeitalter des Barock. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 27. (98.) Jg. 2004. 1. H. 32–40. p.

Az építészeti barokk európai nagykorszaka a 17. század. Osztrák dimenzióban – így a török alatti Királyi Magyarország területén – megvan a maga ellenreformációs mondanivalója is, már ami a római katolikus templomok, iskolaépületek és más, egyházi jellegű építmények egykorú dömpingjét és stíluszabványát illeti. De a barokk formákat természetesen minden más felekezeti és a világi építkezés, nem utolsósorban az állami, rezidenciai terület is átveszi. Erdélyben még a reneszánsz stílus honos, amikor az osztrák világ ott is beköszönt (1690). A 17–18. század fordulójának elég széles sávján a potenciális megrendelők persze kevésbé építenek, mint inkább különböző hadjáratokat folytatnak, és esetenként rombolnak. Bécs új erdélyi berendezkedésében a székváros – a Gubernium székhelye – az ősi szász centrum: Nagyszeben. A korszakos politikai váltás intézményi, közigazgatási átrendeződését követően megindul a város új rangjához méltó, változó szellemét kifejező át- és kiépítés, reprezentatív formákkal és méretekkel. Erdély-szerzte jelentkezik a váltás építkezési lendülete, ám Nagyszeben dinamikája egyedülálló: az 1720-as évektől kezdve, egyebek mellett, hat új templom épül (több római katolikus, egy-egy görög katolikus, ortodox, református), három templom átépítésre kerül, végül jó tízévi munkával 1778–88 között megépül a kormányzói palota (a mai Brukenthal-múzeum és könyvtár épületegyüttese – első lakója, a nagy hatású kormányzó neve után), kisebb-nagyobb új és átalakított polgárházakkal kísérve. Jelzi a léptékváltást az építő céh kétszáz éves alapszabályzatának megújítása (1738) – elsősorban a tanoncképzés korszerű színvonal-emelésére vonatkozóan, továbbá az iparosok, illetve a legények számának megnégyszereződése (!) néhány évtized alatt, nemkülönben a városi építés szerepének létrehívása a városi testület kebelében (1770).

Azonban, ami a lényeg: ez az egész dinamika a barokk stílusváltásra épült – az adott színhelyen a rezidenciális és a szakrális környezetformálás teljességigényével. Sőt, megjelenik komplex elképzelés – időközben lassan avuló – hadászati eleme is a francia Vauuban-típusú, csillag-alaprajzú erődtípus 1702-ben megkezdett (végül befejezetlenül hagyott) munkálataiban, mint Gyulafehérvárt is. Nehéz egymástól függetlenül szemlélni az osztrák politika és az építészeti barokk egyidejű megjelenését, de a hely „védelmében” annyit el lehet mondani: a barokk mint stílusirányzat, ha töredékesebb formában is, de nyilván az osztrákok nélkül is bevonult volna a városba és a tartományba. Ennek bizonyossága egy-egy 17. századi építésű szebeni polgárház barokkos tendenciája. A barokk stílus mint szemlélet és „filozófia” megtelepítése kétségtelenül azonban bécsi politikai hatás és praktika eredménye. A város provinciális, szerény méreteinél fogva nagyobb léptékű városrekonstrukcióra nem került sor (mint Bécs vagy Prága esetében), de a homlokzat-sor egységes utcaképére, térhatására (mint a körüti nagy katolikus templom és a Jezsuita-kollégium épületegyüttesénél vagy a kormányzósági palotánál) tudatos törekvése következett. Hasonlóan koncepcionális elem (épület-tér és szabadter kapcsolata) a fülkés-oszlopfős kapuzatok, a homlokzat alatti átjárók, a séta-lugasok átfogó rendszere, a lépcsőházak, a mellvédek formálásának, díszítésének stb. – polgárházak számára is átvett – egységes képe. Honnan e mintegy 60-70 év egzakt stílustörekvése, következetessége? A tanulmány nem szól a bécsi hivatalokkal és instanciákkal adott kapcsolati viszonyban álló épülettervezőkről, építőkről. Az építés általánosan kötelező, aprólékos udvari szabályzatai mindenesetre ismertek. Az 1776-ban alapított kolozsvári kollégiumban egyébként már oktatták a civil architektúra tudományát.

Nagyszében, néhány polgárház kivételével, máig látványos formában megőrzött, régi-új pompájában látható vagy rekonstrukció alatt álló barokk építészeti öröksége, amely a 18. század végétől stílusbontónak nem nevezhető klasszicista elemekkel is kiegészült, és a modern kori városrendezés szerencsére kevésbé érintett, az erdélyi múlt gazdagságának egyik csodája. Némi kárpótlás a lefolyt évszázadok sok emberi nyomorúságáért, szenvedésért. Elérkezett az ideje, hogy a világ elhelyezze alapvető ismeretei sorában.

Komáromi Sándor

Kultúra és színház mint a nemzeti identitás formálásának alapja az orosz Távol-Kéleten: ahol Európa találkozik Ázsiával

Ossipova, Erika V.: Culture and Theater as Foundation for National Identity Formation in the Russian Far East: Where Europe Meets Asia. = Nationalities Papers, 33. vol. 200. 1. no. March 59–70. p.

Évszázadokon keresztül a világ fejlődésének általános iránya a nyugati civilizációk által kikövezett út mentén haladt. Ezután az uralkodó áramlatok a nyugati kultúráktól kölcsönzött vonásokon alapultak. Jelen társadalmunkban a különböző típusú kultúrával rendelkező nemzetek közti kulturális érintkezés meglehetősen gyakori témává vált. Az emberiség az elmúlt század örökségének morális hanyatlásával került szembe, és megpróbált kiutat keresni más kultúrák és civilizációk segítségével ebből az ideológiai zsákutcából. A múlt század vége felé kialakuló globalizációs folyamatok az emberiség

létezésének integrált részévé tették a nemzetek közti kulturális kötelekeket és a kultúrák közti kommunikációt.

Oroszország egyedülálló szerepe Északkelet-Ázsiában felveti a kérdést, hogy van-e kulturális érintkezés egyrészt az orosz Távol-Kelet, másrészt a kelet-ázsiai nemzetek között. És ha igen, akkor milyen formában öltöttek testet ezek a kapcsolatok, és milyen mértékűek?

A globalizáció lendületet adott az észak-csendes-óceáni térség iránti külső érdeklődésnek. Ez az érdeklődés nemcsak a gazdasági szférára korlátozódik, hanem magában foglalja az orosz kultúra tökéletesebb megértésének vágyát is. Ez a térség mindig is különböző civilizációk érintkezésének helyszíne volt. Tehát az európaiság és az ázsiai távolkeleti kultúra meghatározásakor elkerülhetetlen e régió múltjának és jelenének, társadalmi és politikai, valamint gazdasági és kulturális viszonyainak értelmezése. E célból közelebbről kell szemügyre vennünk a következő kérdéseket: az Orosz Birodalom távolkeleti határvidékeinek és különböző őshonos népcsoportjainak felfedezéstörténete; Oroszország keleti területeinek benépesítése; a be- és kivándorlási szervezetek, amelyek ezekben a folyamatokban részt vettek, különös tekintettel a szomszédos keleti országokból érkező bevándorlókra; a távol-keleti provinciákon a művészi kultúra létrehozásának folyamatára (különös tekintettel a színházi kultúrára); az orosz Távol-Kelet kultúrájának provincialitása: helyi kontra nagyvárosi stb.

Oroszország távol-keleti térsége több különböző, egymással kapcsolatban álló területi egységből áll: Kabarovszkij és Primorszkij Krájszból, Kamcsatkából és Magadan Oblasztkból. Oroszország területének majdnem egyharmadán terül el, míg a teljes népességnek mindössze 5%-a él itt. Ez egy nagyon gazdag régió hatalmas gazdasági potenciállal. A térség egyedülálló, tekintettel a hatalmas méretű szabad területekre és a csendes-óceáni térség ázsiai országaihoz való közelségére, nem beszélve gazdag természeti forrásairól. Északkelet-Ázsia felfedezése a XVII. században az orosz nép nagy jelentőségű fegyverténye volt, amely gyakorlatilag létrehozta az Oroszország és a szomszédos távolkeleti országok, mint például a Csing Birodalom, a Japán Feudális Birodalom és a Koreai Királyság közti államhatárokat megalapítását. Az orosz felfedezők megérkezése az Ohotszki-tenger és a Csendes-óceán partjaihoz meghatározta a paleoázsiaiak, tungok és a mandzsúriaiak sorsát. Jelenleg az oroszok alkotják a térség népességének többségét. Az orosz etnikum más kelet-szláv közösségek képviselőit is tartalmazza – ukránokat és fehér-oroszokat is. Az „orosz” kifejezés hagyományosan állami identitást jelöl. A nemzeti okrugokban és az északi területeken a népesség csukcsokból, korjakokból, etelföldiekből, aleutokból, nanajanokból, udegekből, evenkekből és más népcsoportokból tevődik össze. Ezeket a népeket a szovjet etnikai politika hatására oroszként tartották számon. Az etnográfusok tudatában vannak a ténynek, hogy Szibéria és a Távol-Kelet orosz benépesítésének első két évszázada az orosz telepésekre gyakorolt elsöprő erejű bennszülött hatás jegyében zajlott le. Ezzel egy időben meglehetősen érdekes, hogy a térség bennszülött lakossága mindig is fenntartott valamilyen etnokulturális kapcsolatot Kelet-Ázsia népeivel. A kínai mitológiában például jó néhány ősi történet kering egy legendás íjászról, aki tíz Nap közül kilencet ölt meg, és megmentett minden élőlényt. Ez a hősi alak a nanajanok, a nivek, az udegek, az oroszok és ulcsok spirituális kultúrájában is megjelenik. Az etnográfusok helyszíni kutatásai rengeteg bizonyítékot találtak etnokulturális kapcsolatokra hagyományos és modern spirituális kultúrák között. Ezen hitek, rituálék és ünnepek rendszerének elemzése feltárja azok etnokulturális kapcsolatait, melyek századokra nyúlnak vissza.

A Távol-Kelet különleges helyet foglal el: egyrészt átítatja a távoli etnikai területekre jellemző konzervativizmus, amely egy mélyen gyökerező defenzív mentalitásban jut ki-

fejezésre, amelyet tovább mélyít a nagyobb katonai egységek jelenléte. Másfelől viszont Oroszországnak csak ez a térsége kerül közvetlen érintkezésbe Kelet-Ázsia hatalmas, erős civilizációival, és biztosít számukra csatornát ahhoz, hogy hatásukat kifejtsék Oroszországra. Ezek a körülmények szükségszerűen életre hívnak bizonyos mértékű konzervatívizmust, így olyan szűrőként szolgálnak, amely elvégzi a kulturális elemek és vonások elsődleges kiválasztását.

Eurázsiai hatalomként az Orosz Állam rendelkezik mindazon szükséges feltétellel és tényezővel, amely elengedhetetlen a kelethez történő újbóli szorosabb közeledéshez az interkulturális kapcsolatok szférájában. Ez bizonyos mértékig a rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségeken is múlik. Az Orosz Állam költségvetésének a múltban voltak és még mindig vannak gondjai a kulturális élet pénzügyi háttérének biztosításában. A közvetlen szomszédok kultúrája iránti természetes érdeklődést azonban megzavarják azok a negatív érzelmek, amelyek az orosz területek felé irányuló kínai bevándorlásból és ezáltal a kínai területi terjeszkedési törekvésektől való félelemből táplálkoznak.

De van rá remény, hogy a XXI. század az egymás kölcsönös megértésének korává válik, amely nemcsak gazdasági célszerűségeen fog alapulni, hanem azon is, hogy egy adott kultúrában élő nép szükségszerűen felfedezi és átveszi más kultúrák eredményeit.

Bosznay Csaba

Brünn (Brno), 1938/1948 – a kényszermigráció évtizede

*Musekamp, Jan: Brno/Brünn 1938–1948. Eine Stadt in einem Jahrzehnt erzwungener Wanderungen.
= Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 53. vol. 2004. 1. no. 1–45. p.*

Egy-egy nagyváros népességének nagyarányú (esetleg teljes) kicserélődése, a történelmi tradíció felszámolódása rövid néhány év vagy akár egy évtized leforgása alatt még az 1945 körüli háborús kataklizma és hatalomváltás körülményei között sem gyakori jelenség. Brünn esete Breslauéhoz (Wrocław) vagy Königsbergéhez (Kalinyingrád) társul, és a világháborús, illetve a háború befejezését követő évek összefüggő folyamatot képező fejleményeinek együttes bemutatása hézagpótló, források nagy tömegét és teljes típuskörét felvonultató, kiváló (diploma)munka („Viadrina” Európa-Egyetem, Odera-Frankfurt).

Brünn a régi – egykor a cseh korona részeként – Habsburg-birodalmi keretekbe tagolt Morvaország Bécshöz aránylag közel fekvő történelmi központja, szinte egészen 1918-ig domináns német (osztrák) hagyományokat őrző város. A '30-as években már 300 ezres lélekszámú, az osztrák korszak óta fejlett kereskedelemmel, iparral és kulturális élettel rendelkező centrum multietnikus arculatát tekintve, a távolabbi Prágától eltérően, a korai csehszlovák időszakra, mintegy 20% erejéig, még megőrizte németajkú (részben zsidó) lakosságának jelentős részét és pezsgő elevevességű kultúráját. A németiség és a németzsidóság például a modern építészetben különösen kiugró teljesítménnyel (Bauhaus) gazdagítja a várost, az országot és Európát. A zsidó vagyonos réteg és értelmiség, amíg csak rendelkezik a sorsával, tevékenységét vagy anyagi áldozatkészségét tekintve a város gazdasági, társadalmi életében is jelentős szerepet visz. 1933 után még csak tovább gyarapszik a város német és németzsidó lélekszáma a faszálódó Németországból vagy Ausztriából érkező politikai menekültekkel, baloldali értelmiségiekkel. Az 1938-as Anschluss nyomán is több ezres tömegű menekültáradat éri el Bécs felől a várost, bár nagyobb részük tovább is vándorol. Végül hasonló nagyságrendben érkeznek cseh menekültek az 1938. októberi müncheni döntés és a Szudéta-vidék német megszállása után.

Ekkor már közel vagyunk azonban Csehország teljes megszállásához („Cseh-Morva Protektorátus”, 1939. március), amely a katonai és rendőri jelenlét mellett Brünnben is egyfelől német hivatalnokok, vállalkozók (és a családok) behívásával, másfelől az újszülött, nácibarát szlovák bábállam területéről (s egyúttal az első bécsi döntéssel Magyarországnak átengedett területsávból) kiutasított cseh hivatalnokok (és szintén családjaik) befogadásával jár együtt. De Brünn 1940-re mintegy húszeszes és további lakosságszám-növekménye 1943-ig főként a német elem gyarapodásának köszönhető. Kezdetét veszi a súlyos megtorlásokat kiváltó, óvatosságot és a politikailag exponált cseh polgárok menekülése, emigrációja. A csehellenes intézkedések, a nyilvánosság, a nemzeti jogok korlátozása, az elhurcolások és statáriális kivégzések közepette szabad utat nyer a germanizálás. Messzemenően lecseréljük a cseh hivatalnoki kart, bevezetésre kerül az ún. nemzeti kataszter (másodrendű közellátásra jogosult „cseh”, illetve nagyobb reményekre jogosító „német” osztály, a zsidók mint páriák), stb. A náci tervei között állítólag szerepelt a szudétanémet és az alsó-ausztriai régió közötti, Brünn városát is magába foglaló „népi”-német „korridor” kialakítása – a cseh elem elűzése mellett, tömeges német telepítéssel; bár erre csak utalást tesz a tanulmány. Más irányú fordulat: a megszállók kisvártatva itt is folyamatba tett zsidóellenes intézkedései, cselekményei nyomán a tizenkétez-

res közösség körülbelül egyezer szerencsés emigránssal csökken, a többiek 1944-ig rendre bevagonírozzák. Hasonló sors vár a városban és környékén meghúzódó néhány száz szintire és romára is.

Az 1944 vége felé közeledő front előszelében légitámadások tizedelik a lakosságot. 1945 márciusa: a német visszavonulás ideje. A megszállók evakuálják a magukkal hozott civileket és széles körben a német őslakosokat is. Egy részük azonban már fennakad a frontvonalakon, a menekülők visszaszivárognak a városba, hogy majd a német kapituláció után a cseh hatóságok toloncolhassák ki őket. Lakásaik, javaik addigra persze már idegen kézen voltak. Ezzel együtt 1945 elején még 25–30 ezer német tartózkodhatott Brűnben.

A szovjetek április 26-án vonulnak be a városba. A cseh kormány kassai programjában már húsz nappal előbb kihirdeti döntését, a háborús bűnök, a nyílt kollaboráció azonnali megtorlása mellett, általában a csehszlovákiai németiség sorsáról, s hamarosan felhalmozza a megszerveződő helyi „nemzeti bizottságokat” a cselekvésre. (A vagyonok kizajátítása egy tollvonással történik.) A helyi bizottságok, a többmillió szudétanémet tömlakosság átfogóbb előkészítést igénylő, csak 1946-ban megkezdett kitelepítése módszeres (bár nem kíméletes) lebonyolításával ellentétben, másutt azonnal akcióba is lépnek. Így Brűnben haladéktalanul összegyűjtik a németeket (a megszállás alatt óvatlanul a „német kataszterbe” iratkozott csehekkel együtt). A fiatalokat, az öregeket, a munkaképtelen férfiakat, illetve korhatár nélkül a nőket menetbe sorolják, s elhajtják a délre eső osztrák határ irányába (május 31.). A brűnni „halálmenet” (ahogy a túlélők elnevezték) a még friss felszabadulás egyik legszégyenteljesebb bosszúműve, melyet már-már német mintára hajtanak végre. Pontos körülményei, lefolyása tágabb körben csak az 1990-es évektől kezdve megjelent munkák és publikációk (O. Filip, H. Hertl, E. Hrabovec) nyomán váltak először ismertté. Sor kerül később a munkatáborokban elkülönített férfiak kitoloncolására is. Legtöbbször szintűgy csak haladékot nyernek az „ellenálló” tevékenységre hivatkozva vagy egyéb indokkal hivatkozva mentességet kérő egyének és hozzátartozók; a kérelmek túlnyomó többségét eleve el is utasítják. Nem csekély bürokratikus cinizmus vagy latens antiszemitizmus jut érvényre abban, hogy a haláltáborokból visszatérő, illetve bűjtatott zsidók, a fasizmus áldozatainak kárpótlásáról szóló dekrétum szellemével szemben, gyakran „német” bélyeget kapnak, ha valamikor is németnek vallották vagy állították be magukat. Ezt a második exoduszt kárpátaljai zsidó optások betelepítése részben ellentételezte.

Kitér a tanulmány a kisajátított német (és a náci által kifosztás után hátramaradt zsidó ingatlan) vagyon „hasznosítására”, amit a helyi nemzeti bizottság jobbra nagy lendülettel is elherdál prédaként, ez oldalról is visszafordíthatatlanná téve a németek jogfosztását és elkergetését. A lakosságszám 1946 közepéig 1938-hoz képest 13%-kal csökkent – ez nagyjában a zsidó és német lakos-vesztés. Az így visszaesett népességi szint, amellel hogy a szakfoglalkoztatási körben a feje tetejére állítja a korábban megszokott viszonyokat, csak lassan telik fel újra új cseh és kisebb részben más nemzetiségű lakossággal a későbbi évtizedekben. Az új be- és visszatelepülők elsősorban a cseh remigráció és az új Csehszlovákián belüli spontán vagy kényszerű népmozgás résztvevőiből kerül ki. Jelentősebb kontingens tér haza például a régi bécsi cseh kolónia tagjaiból, illetve leszámazottaiból. (Többnyire vesztükre, mint később kiderül.) Cseh és szlovák menekültek érkeznek a tisói megszállás után Lengyelországhoz visszatérő északi területrészekről, nagyobb tömegben szlovákok a legszegényebb Kelet-Szlovákiából, illetve a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról, továbbá roma csoportok, valamint kényszerkitelepített magyarok ugyancsak szlovák, illetve volt szlovák területekről. Ez a kelet felől jövő beáram-

lás Csehország felé, amiből Brünn-nek is mindig jut, a későbbi évtizedekben is tart (a romák esetében máig). Mellettük már 1945-től kezdődően megjelenik, kifejezetten Brünnben és környékén jó ezernyi bolgár: főként kerti gazdálkodók – már hagyományosan ott élő, maroknyi „bolgár kertész” létszámát gyarapítva. (Még kutatást igényel, miként, milyen kezdeményezésre kerültek oda.) A tárgyalt időszakon valamelyest túl, a görög polgárháború menekültjeiből kap letelepedést néhány csoport a morva térségben, illetve Brünnben. A sokrétű, szüntelen népmozgás spontán eleme elenyésző, nagyjában-egészében kényszerű, erőszakos jellegű volt. Az 1945 utáni részleges, de elég nagy léptékű kicserélődés Brünn, a kiemelkedő ipari város erős „ruralizálódásához” vezetett, mindaddig, amíg a szocialista iparosítás fel nem szívta a falusi életből jött elemeket, további tömegeket is elszívva a közeli és távoli vidékről.

Komáromi Sándor

A nem-diszkriminatív bevándorlási politikák visszafordíthatók?

Érvek és bizonyítékok az Egyesült Államok és Ausztrália példáiból

Joppke, Christian: Are 'Non-discriminatory' Immigration Policies Reversible? Evidence From the United States and Australia. = Comparative Political Studies, 38. vol. 2005. 1. no. February 3–25. p.

A nem-diszkriminatív bevándorlási politika fogalma már önmagában ellentmondásnak látszik, sőt akár értelmetlennek is azáltal, hogy valakik kiválasztásra kerülnek, ez szükségszerűen azt is jelenti, hogy mások viszont kizárásra. Mindazonáltal a bevándorlók szelekciójának nem minden kritériuma egyformán elfogadható. Ha valaki a jelenkori bevándorlási politikákat vizsgálja a nyugati államok körében, három legitím kiválasztási szempontot fog találni: képzettség, családi kötelek és alapvető emberi szükségletek (amely kétfelé ágazik: a menekült és a politikai menekült ágra).

A bevándorlók etnikai, faji vagy nemzetiségi alapon történő válogatása, amely a XX. század első felére volt jellemző, vagy teljesen eltűnt, vagy csak egészen különleges és kivételes formában maradt fenn: ilyen például az izraeli visszatérési törvény vagy a német Aussiedler-politika, amelyben az azonos etnikumhoz tartozók hazatérését támogatják. Az angolajkú telepes államok (Ausztrália, Egyesült Államok, Kanada és Új-Zéland) esetében a nem-diszkriminatív bevándorlási politika pontosan azt jelenti, hogy tartózkodnak az etnikai, faji vagy nemzeti hovatartozás alapján vagy kritériumai szerinti válogatástól, különösen mivel az elmúlt idők politikái nagy előszeretettel, nyíltan alkalmaztak ilyen eszközöket. Sőt, mi több, ezek a telepes államok régebben szívesebben fogadtak északnyugat-európai bevándorlókat, míg a faji alapú kirekesztés céltáblái elsősorban az ázsiaiak voltak. Ezeknek a bevándorlási politikáknak a negatívan és pozitívan diszkriminatív vetületei nem kapcsolódtak szükségszerűen egymáshoz, így gyakran külön törvényként vagy szabályozásként jelentek meg. Mindazonáltal a negatív faji megkülönböztetés törvényen kívül helyezése a II. világháborút követően azzal az érdekes mellékhatással járt, hogy kérdésessé tette a pozitív diszkrimináció minden formáját. Ennek eredményeként a mai nem-diszkriminatív bevándorlási politikák már fogalmuk szerint is tartózkodnak minden etnikai, faji vagy nemzeti szelektivitástól, függetlenül attól, hogy negatív vagy pozitív diszkriminációról lenne szó. Ennek megfelelően a legális bevándorlási politika az USA-ban a Föld minden országa számára számszerűen egyenlő kvótát biztosít (ahol a család egyesítési törekvések esnek nagyobb súllyal latba, míg a képzettség másodrendű), míg Kanadában és Ausztráliában a pontrendszerek eltérően súlyozzák a képzettséget és a családi kötelek meglétét.

E telepes társadalmak esetében a '60-as évek közepétől a '70-es évek elejéig tartó nem-diszkriminatív irányba történő bevándorlási politikai váltás nagymértékű etnikai átalakuláshoz vezetett. Az amerikai és az ausztrál tapasztalatok vizsgálatával kiderült, hogy a valamikor általánosan kizárt ázsiaiak ma jóval az éves bevándorló lélekszám egyharmada fölött képviseltetik magukat mind a két országban. A valamikor megkülönböztetett kedvezményeknek örvendő európai bevándorlók száma számottevően esett az Egyesült Államokban az 1960. évi 40%-ról 15%-ra 1998-ban, míg Ausztráliában az 1972-es (a Fehér Ausztrália politikájának utolsó éve) 70%-ról 1988-ra 30% alá. Három évtizednyi változatos beáramlás nyomot hagyott a népesség egyensúlyán is. Az ausztrál népesség angol-kel-

ta származású része az 1946-os majdnem 90%-ról 1998-ra 70%-ra olvadt, miközben az ázsiai és észak-afrikai származásúak aránya 1%-ról 8%-ra emelkedett ugyanebben az időszakban. Az Egyesült Államokban, ahol a bevándorlók sokkal változatosabb összetételűek már a kezdetektől, 1965 után bevándorló tömeg „el-harmadikvilágiasodása” a latin-amerikaiak számát az 1960-as 3,5%-ról 13,4%-ra emelte 2000-re, míg az ázsiaiak létszáma 0,6%-ról 4,2 %-ra emelkedett ugyanebben az időszakban. A nem latin fehér amerikaiak valószínűleg háttérbe fognak szorulni a latin-amerikaiak, feketék és ázsiaiak alkotta többség mellett 2050-re.

Azonban fontos megjegyezni, hogy bármilyen precíz mechanizmust építsenek is ki ezek az országok a nem-diszkriminatív bevándorlási politikájuk támogatására, az általuk elképzelt univerzalizmus a kibocsátó országok tekintetében távolról sem teljes. A nem-etnikai alapú bevándorlási politikáknak mindig is különböző hatásuk lesz a különböző etnikai csoportokra. Hiroshi Motomura megfogalmazása szerint „az egyenlő védelem nem vezet szükségszerűen egyenlő következményekhez”. Eszerint etnikai vagy faji alapú kivételezéssel mindig is vádolható lesz az univerzalista bevándorlási politika. Az egységes kvótákkal az USA bevándorlási politikája diszkriminálja azokat a leendő bevándorlókat, akik népes (nem európai) államokból (mint pl. Mexikó vagy a Fülöp-szigetek) érkeznek, s ezáltal megkérdőjeleződik az egyenlő elbírálás elve és lehetségessége.

Úgy tűnik, hogy a nem-diszkriminatív bevándorlási politika a 2001. szeptember 11-ei terrortámadást követő intézkedések során megcáfolódott. A támadást követően a muzulmán országok hímnemű lakosainak vízum-kérelmeit különösen gondos eljárásnak vetették alá, és ezekről az emberekről, akik látogatóba vagy ideiglenes tartózkodásra érkeztek az Egyesült Államokba, ujjlenyomatot vettek, fényképet készítettek, valamint iraki és 32 másik muszlim országból származó, politikai menekültstátusért jelentkezők automatikusan őrizetbe kerültek. Ez ellen tiltakozik Doris Meissner, mikor azt mondja, hogy a származási ország alapján bűnösnek tartani valakit, különösen úgy, hogy ezek az országok mind arab vagy muszlim országok, nagyon rossz üzenetet küld a világ felé.

Ezek az intézkedések azon az egyszerű statisztikai tényen alapulnak, hogy egyes népcsoportokban koncentrálódnak a lehetséges terroristák. Ha a nők, a gyerekek és az öregek nem szenvedik el ezeket az intézkedéseket, akkor meggyőzően érvelhetünk amellett, hogy ezek az intézkedések nem a muszlimok ellen születtek. Továbbá, ha összehasonlítjuk a japán származású amerikai állampolgárok és tartósan letelepedettek (kortól és nemtől függetlenül) Pearl Harbor utáni tömeges internálását és a szeptember 11-ei eseményekre hozott válaszintézkedéseket, akkor egyértelműen látszik a valóban diszkriminatív és a nem-diszkriminatív alapon működő politika közti különbség.

Bosznay Csaba

Az ország és alkotmánya

*Andeweg, Rudy B. and Irwin, Galen A.: The Country and its Constitution.
= Governance and Politics of the Netherlands, Palgrave Macmillan, 2002, 1–16. p.*

Hollandia körülbelül 42 ezer négyzetkilométer nagyságú területen helyezkedik el az Északi-tenger partján, a Rajna/Meuse torkolata körül. Ez a terület bizonyos értelemben nem túl nagy, és még az önmagukat lekicsinylő hollandok is csak kis országnak hívják. Azért ne fedezzünk el arról sem, hogy mérete kétszer nagyobb, mint Wales-é és a fele Skóciának. Körülbelül akkora, mint Massachusetts, Connecticut és Rhode Island együtt. Hollandia esetében azonban hiba lenne az ország nagyságát kiterjedésének mérete alapján meghatározni. Bár alig több mint négyezer négyzetkilométernyi terület lakhatatlan, mivel folyók, csatornák, tavak találhatók rajta, a fennmaradó részt nagy hatékonysággal használják ki, hogy lakóhelyet biztosítsanak a 16 milliós lakosság számára. 450 fő/km²-es népsűrűségével az egyik legsűrűbben lakott ország a világon. Népeisége tekintetében másfélszer nagyobb, mint Belgium vagy Svédország, kétszer nagyobb, mint Ausztria vagy Svájc, és népessége több, mint Norvégia, Dánia és Finnország együttes lakossága. A múltban Hollandia, Franciaország és Nagy-Britannia mögött, a harmadik legnagyobb gyarmatbirodalommal rendelkezett, míg ma Hollandia nemzeti összterméke egyike a legnagyobbaknak a világon. Így ez a méretében kicsi ország egyike a világ legnagyobb országainak.

Teljesen mindegy, hogy kicsinek vagy nagynak nevezzük ezt az országot, az viszont teljes biztonsággal kijelenthető, hogy lakosságának erőfeszítései nélkül kisebb lenne. Hollandia esetében mindenképpen meg kell említeni azt a jól ismert szólást, hogy „Isten alkotta meg a világot, de Hollandiát a hollandok”. Tavak és mocsarak lecsapolásával, amivel új földterületeket hoztak létre, a hollandok nagyobb mértékben alakították saját országuk területét, mint bármely más nép a sajátját, de függetlenül attól, hogy kik végezték el ezeket a munkákat, felmerül a kérdés, hogyan nevezzük meg ezt a területet. Hivatalosan Holland Királyságnak hívják, de a királyságnak vannak Európán kívüli részei, mint pl. Aruba és a Holland-Antillák. Nevét, azt hogy Hollandia, egykori leghíresebb tartományáról kapta az ország. Franciaul les Pays-Bas-nak hívják, de ennek jelentése mélyföldi országok, ami Belgiumot is jelenti. E könyvben ezt a tizenkét modern tartományból álló államigazgatási egységet Hollandiának nevezzük.

Hollandia politikai rendszerének meghatározását több irányból is meg lehet közelíteni, de kezdjük annak kölcsönhatásnak a bemutatásával, ami a földrajzi adottságok és a lakosság között kezdettől fennállt, ugyanis kétség sem férhet hozzá, hogy a világnak ebben a picinyke szegletében a föld és az azon élő ember egymást formálták. E kapcsolat megértése segít az olvasónak a társadalom és az ország politikájának megértésében. Az írott történelem során a tenger háromszor tört be Hollandia területére, utolsó alkalommal a X. vagy XI. században, amikor a mai Dél-Hollandia és Zeeland tartományok nagy területeit öntötte el. Ez az utolsó vízbetörés arra készítette a terület lakosságát, hogy gondoljon saját védelmére, így megváltoztatva a terület jellegét. Az első gátakat a lakott területek védelmére építették. A víz háromféle formában fenyegetett. Egyrészt maga a tenger, másrészt a nagyobb folyók időszakos áradásai, harmadrészt az évi esőzések, melynek feleslegét el kellett vezetniük mocsarakba. Második lépésként a gátak rendszerét kiterjesztették, hogy nagyobb területeket védjenek, és olyan módszerekkel, mint például szélmalmok erejének felhasználásával vezették el a fölösleges vízmennyiséget. Vízvezetési rendszerek és gátak együttes használatával tudtak területeket visszahódítani a tengertől és a tavaktól.

A víz elleni harc, már a kezdetektől, a teljes lakosság összefogását követelte meg, és nem lehetett valamely felsőbb hatalom vagy úr feladatául hagyni. Felügyelő testületeket szerveztek, akik felelősek voltak a rendszer fenntartásáért. Gyakran úgy vélik, hogy ez, a legalább a XIII. századig visszanyúló hagyomány az ország első demokratikus szervezeteit hívta életre, ezáltal megteremtve a demokrácia legrégebbi alapjait Észak-Európában. Mái az ország területének több mint felét kell mesterségesen védeni a víztől, és a népesség több mint fele lakik olyan területen, amely áradáskor víz alatt lenne.

A hollandokat szomszédaiktól műholdképeken nem látható határvonalak választják el. A Rajna-deltában három határvonal – nyelvi, vallási és politikai – osztja meg a mélyföld lakosságát. Az a tény, hogy e három határvonal nem esik egybe, máig kihat Hollandia és déli szomszédja, Belgium politikai kapcsolatára.

Hollandia napóleoni megszállása 1795–1813-ig tartott. Ez idő tájt a napóleoni elvek mentén központosított hatalom volt jellemző. A francia hatás igen nagy jelentőséggel bírt, mivel a Holland Nemzetgyűlés 1795–1798 között holtpontra jutott a föderalisták, onisták és a mérsékeltek közti küzdelemben. Az alkotmány első változatát egy népszavazásban elutasították, és új nemzetgyűlést választottak, ezt követően az onisták francia támogatással áterőszakoltak egy alkotmánytervezetet a nemzetgyűlésen, amely Franciaországban készült. A következő lépés 1815. február 12-ére tehető, amikor is a Bécsi Kongresszusban életre hívták a Holland (németalföldi) Királyságot. A kongresszus brit javaslatra határozott így, és az 1918-as szocialista forradalomig a republikánus kormányzathoz történő visszatérés soha nem vetődött fel komoly formában. A külföldi hatások felsorolásakor nem szabad megfeledkezni a belgákról sem, akikkel az ország 1815-ben egy rövid időszakra egyesült. Innen ered a Holland Alkotmánynak az a része, amely a kétkamarás parlamentet vezet be. A holland politikai rendszer három legfontosabb ismérve az, hogy onista állam, hogy monarchia és hogy kétkamarás parlamenttel rendelkezik. Bár egyike sem belső forrásból származik, de egyiket sem próbálták elvetni 1815 óta, amióta az alkotmányt 15 alkalommal vizsgálták felül, de csak két változtatás érte a kormányzás intézményét: a közvetlen választások bevezetése és 1848-tól a parlamentáris kormányzás, illetve az arányos képviselő bevezetése, valamint a férfiak általános választójoga (a nőket két évvel később vezették be). Ez utóbbi két reformra nemzetközi események hatására került sor. Az alkotmány adta keretek néhány kisebb változtatástól eltekintve 1917 óta változatlanok.

Az ország alkotmányos fejlődését ismerteti a szerző, valamint az ország főbb intézményei és kulcsszemélyiségei tevékenységét a kezdetektől mutatja be a holland politikában. A könyv a továbbiakban foglalkozik a kulturális környezet fejlődésével és változásaival, melyekben ezek az intézmények működnek, és kifejti, hogy a vallási és társadalmi kisebbségektől milyen fejlődés vezetett a konszenzuson, vagy konszolidáción alapuló politikai stílus demokratikus társadalmi rendszeréhez.

Bosznay Csaba

A „tér”-szemlélet visszatérése a történettudományban és a Kelet-Európa-kutatásban

Schlögel, Karl: *Die Wiederkehr des Raums – auch in der Osteuropakunde.*

= *Osteuropa*, 55. Jg. 2005. 3. Nr. 5–16. p.

Ždanova, Vladislava: *Weites Land, kleine Heimat – Raum und Sprache im neuen Russland.*

= *Uott*, 168–176. p.

Sallanz, Josef – Anderl, Corina: *Bedeutungswandel von Ethnizität im ländlichen Raum:*

nationale Minderheiten in Rumänien im Transformationsprozess (Workshop). = *Südosteuropa Mitteilungen*, 44. Jg. 2004. 6. Nr. 96–100. p.

A modern történetkutatásban egykor jelentőséget nyert „tér”-fogalmat (Raum, area stb.) csakhamar végzetesen kisajátította magának a két világháború közötti német expanzív geopolitikai szemlélet és politikai stratégia. A német törekvések visszavonhatatlan veresége ellenére ezért hosszú időre el kellett tűnnie az elemzések szótárából, elsősorúan a Kelet-Európa-vizsgálatok körében – ezt a területet a legközvetlenebb módon terhelte meg a kisajátítás retorikája. Ám, ha a náci Németországnak nem is sikerült egyes, célba vett határok felfalása, vereségét követően a bolsevista frontnyitással egy másik változat szerint megtörtént, nem hogy Európa, de a világ térszerkezeti deformálása: „kelet” és „nyugat” topográfiája egy demarkációs vonal mentén képzetes, politikai terekhez rendelődött hozzá, az égtájak összekeveredtek. Ez is megerősítette: történeti terekről immár nincs mit beszélni. Ezzel szemben a századvégi visszarendeződés nyomán az európai és a világtérségek végre ismét a „helyükre” kerültek. Kelet-Európában mindenesetre: módosult karakterrel. Talán a tér-szemlélet is újra elnyeri jogait – kelet-európai arányokban, és egyáltalán. K. Schlögel (Odera-Frankfurt, Viadrina-Egyetem) számvetése – saját, korábbi, továbbá J. Osterhammel, C. S. Maier és mások publikációihoz kapcsolódva – elméleti programmal folytatódik:

Egyébiránt nem is a régi, statikus tér-felfogás visszatértét sürgetjük, amiben valamiféle determinációk veszik körül a történeti folyamatot. Új tér-érzetünk sokkal inkább változó, dinamikus tereket mutat. A kelet-európai változások is – 1989 után – tulajdonképpen megbontották azt a mesterségesen megnövelt keletet, amelyet a terjeszkedő Oroszország és örökében a szovjet diktatúra, több évszázada, prejudikált magának, sőt utóbb, 1945 után, a kelet-közép-európai sávot is magába nyelni látszott. Fél száz év múltán ez most egyszerűen visszabomlott, de egyúttal magával vonta a szovjet keretekbe foglalt nem orosz tagköztársaságok láncolatát is a Baltikumtól a Fekete-tengerig. A változás így, együtt történelmileg teljesen új teret jelöl ki a (Németországgal kiegészült?) nyugat és (az új Orosz Föderációra leszűkült) kelet között. A tér változásai azt jelzik: a benne működő, a szomszédos terektől nem elszigetelhető erők alakítják; kölcsönhatásban állnak egymással. Egy-egy tér átalakulása hosszú szakaszokon keresztül általában észrevétlen, mégis szüntelenül ható folyamat, amely egy ponton végül robbanásig sűrűsödve eredményezi a váltást. Ahogyan az Kelet-Közép-Európával végbement. Úgy lát-szik, a „történelem vége” és hasonló posztmodern teóriák hirdetői statikus terekben gondolkodtak. De, íme: új tér, új kezdet tárul a szemünk elé, és nemcsak Kelet-Európában.

A történeti tér belsejében észrevétlenül ható változásfolyamat felismert ténye tér-képünk („térkép”!) új kívánalmaira is ráirányítja a figyelmet: a tér-folyamatok helyeire összpontosító, rendszeres megismerésre, azaz a „topográfiára” – válaszképpen arra a sokszor feltett kérdésre: hogyan is érhetne tökéletes meglepetésként a kelet-európai rendszerek összeomlása. Térleméletek gyártása helyett a konkrét folyamatok hely-szintű megragadásáról, egyféle „protokollfelvételéről” van szó („topografikus fordulat”). A he-

lyekhez kötődő történés ezer és ezerféle eleme olyan, komplex megközelítést igényel, amelyben a diverzitás és heterogenitás lefedése érdekében a társdiszciplínák együttes, közös bevetésére van szükség. Ilyen szempontból talán a szakma, illetve a szakmák leg-tökéletesebb csődje az orosz és szovjet folyamatok egykorú, sommás – a vonatkozó „tér” elvont globalitásánál megrekedett – megítélése, amely mellőzni szíveskedett a „nagy”, „végtelen” Oroszország életének különböző táji sajátosságait, a hely-tényező éghajlati stb. körülményeit, mentalitásbeli adottságait a civilizációs folyamatok, a nagy iparosítás, a politikai egyenirányítás stb. vagy akár gulag-viszonyok leírása során. Nincs (végtelen számú kulturális és mentális variánsban formálódott) „szovjet” emberképe ennek a történetírásnak; feltűnő a biográfiák hiánya.

A hely-tényező jegyében történő megismerés nézőpontja a felül- és alulnézet között középre áll be. A „közép-nézetben” történő feltárás az öröklött időrendi narratívát kibővíti az egyidejű elemek bemutatását célzó narratívával. E változatban a szakmai szintű források mellett nélkülözhetetlen az olyan köznap, primer-források bevonása, mint az interjú, a riport stb. Tisztelet az újságíróknak, akik a helyszínekre merészkednek, és soha nem hallott, látott összefüggésekre hívják fel a figyelmet. A szinkrón feldolgozás során az új médiumok nyújtotta lehetőségek is épp ennyire relevánsak a történész számára.

A mainzi Gutenberg-Egyetemen működő V. Zsdanova a fentiekben körvonalazott térszemlélet és tér-tudat helyhez konkretizált egyénítését az identitásképzés mentális, szubjektív elemeinek oldaláról vizsgálja – *J. Lotman* elemzéseire visszautalva, melyeket a „tér szemiotikai szerveződésének” szentelt. Másképpen: a terek kulturális szegmensét veszi szemügyre: Irodalmi, művészeti alkotásokban és nyelvi alakban rögzült szimbolikus jelentéstartalmakban, régi-új hely-mítoszokban (Moszkva, Szentpétervár stb.) követi nyomon a változó történeti térrel, azaz a posztszovjet időkkel adekvát identitás-elemeket, így a más identitásoktól elkülöníthető „oroszág” új tartalmait. Ezek a tartalmak egyaránt lehetnek etnokulturálisan releváns és irreleváns, rekompenciációs lényegűek. Nem lehet meglepő, ha az idézett művek (Suksin, Pelevin, Tarkovszkij és mások alkotásainak) sora messze visszanyúl a jövőjéről mit sem sejtő szovjet korszakba, még ha alkotóikat a politikai rendszer olykor ki is tagadja. A kívülálló számára első hallásra viszont meglepő és elgondolkodtató, hogy az új (de a 19. századig visszakövethető) orosz identitásképzés mint idegentől egészében az „európaítól” is megkülönbözteti magát. Ezzel biztosan nem azt nyilatkoztatja ki, hogy aki és ami orosz, az nem európai. Hanem csak az orosz tér – mindenkori politikai, hatalmi változásai közepette – végtelen méreteinek, széles egyetemességének tudatát és öntudatát hordozza. E tekintetben igen kifejező különbségtétel: ami és aki oroszként „moszkvai”, az nem egyszerűen és általánosan „orosz” a fővárosi tudatban.

Az újraéledő térségkutatás és annak érdemi aktualitása, a „topografikus fordulat” mind nagyobb teret nyer a tudományos programokban és az eszmecsérékben. Ezek sorába tartozónak számíthat a romániai nemzeti kisebbségek lakta régiók átalakulási folyamatának szentelt workshop is (Bécs, 2004. május), melyet a Potsdami Egyetem földrajzi (!) intézete bécsi Kelet- és Délkelet-európai Intézettel karöltve rendezett. A rövid beszámolóból ítélve, a résztvevők a különböző tér-helyek – a Bánság, Dobrudza, a Duna-delta, Erdély stb. – folyamatképeknek protokollfelvétel jellegű megragadására törekedtek, mint azt Schlögel programozza. Bár a kisebbségkutatás autentikus kérdései is szerepeltek, mint: a „kritikus tömeg” (arumén vonatkozásban), regionális és etnikai identitás egymáshoz való viszonya (romák, lipovánok), a gazdasági migráció etnikai összefüggései, a kitelepült németek „hónvagy-turizmusa” stb.

Nacionalizmus és politikai kultúra az Osztrák–Magyar Monarchiában a dualizmus korában

*Kováč, Dušan: Nacionalizmus a politická kultúra v Rakúsko–Uhorsku v období dualizmu.
= Historický časopis, 53. r. 2005. 1. no. 45–56. p.*

A „politikai kultúra” fogalma (a polgárok hozzáállása a politikai intézményekhez, konvenciókhoz, tradíciókhoz) eredetileg a liberális-demokratikus politikai rendszer politikai-polgári kultúrájának elemzésére szolgált. A nacionalizmus korszaka rendkívül alkalmas a politikai kultúra kutatására. A nacionalizmus új politikai légkört teremtett, lényeges politikai fordulatot hozott Európába: az általános választójog révén a politikailag diszkriminált szociális csoportok is résztvevői lettek a politikának. A nacionalizmus első fázisában a nemzetek szellemi bázisán (nyelv, irodalom, művészet, történelem) volt a hangsúly. A nacionalizmus politikai fázisában megszületett a „nemzetállam” eszméje, amelyet már nem lehetett összehangolni a „Habsburg-állam eszméjével”, mert a többnemzetiségű Monarchiában az etnikai nacionalizmus rombolóan hatott.

A 19. század első felében Metternich, a konzervativizmus és az abszolutizmus jelképéül, a régi értékek konzerválását külpolitikai kombinációkkal próbálta elérni. Az 1848–1849-es forradalomban kiéleződött a nemzeti elitnek a nacionalizmusa. A jobbagység eltörlése és a szociális reformok bevezetése fontos jelszavak voltak a nép számára, amelynek számos rétegét képesek voltak mobilizálni a nacionalisták és a liberálisok. A szociális reformok miatt a privilegizált rétegek politikailag és gazdaságilag meggyengültek, a liberálisok és a nacionalisták öröme.

A magyar nemesség a „nemzeti szabadság” nevében gyakran liberalizálódott és nacionalizálódott, forradalmi energiáját és Habsburg-ellenességét a 17. századi rendi felkelésekből merítette. A forradalom leverését követően Bach abszolutizmusa megpróbálta összehangolni az uralkodó és az udvar tekintélyén alapuló politikát a korrallal.

A magyar nacionalizmus visszalépésének következtében megszületett a kompromisszum a magyarok és az osztrákok között, megvalósult a kiegyezés és a dualizmus. Az eredmény: megerősödött az osztrák liberalizmus, az osztrák-német nacionalizmus és a dualizmussal elégedetlen népek nacionalizmusa. A központi hatalom, az uralkodó és az udvar pozíciója meggyengült. A Habsburg-állam kül- és belpolitikailag megtört, változott a politikai kultúra is, egyre több ember vált a politika aktív és passzív résztvevőjévé. Az alsóbb társadalmi rétegeket szociális helyzetük ösztönözte a részvételre. A 19. század utolsó harmadában a Monarchiát a politikai kultúra és a politikai kapcsolatok összetett rendszere jellemezte. Az uralkodó eliteknek meg kellett tanulniuk kompromisszumot kötni és konszenzusra jutni a nem reflektált politikai erővel. Az elégedetlen nemzetek elitjei a nemzeti agitáció és a nép aktivizálása által próbálták politikai pozícióikat megszilárdítani. A belülről diverzifikált magyar elitnek a magyar állami eszme érvényesítésében egységesnek mutatkoztak.

A demokratizálódás megkövetelte a politikai agitáció szükségességét. A politikai elitnek az agitáció eszközeivel (sajtó, nyilvános gyűlések, populista elemek) próbálták befolyásolni a polgárok politikai állásfoglalását. A liberálisok az általános választójog kivívásában (1905–1907) láttak erős és perspektivikus fejtartást.

A Monarchia társadalma, összetett szerkezete és szétartó jellege ellenére, közös konzervatív faktorokkal bíró egységes halmazt alkotott. A dualizmus időszakában az uralkodó és az udvar tekintélye megrendült. Kiváló példája ennek a szlovák katonának viselkedése.

se az első világháború alatt, amikor a birodalom leghűségesebb katonáiból a legnagyobb zendülőivé váltak.

A politikai nacionalizmus új társadalmi kultuszt teremtett, a nemzetet, amely elnyomta az uralkodó tekintélyét. Š. M. Daxner klasszikusan fogalmazta meg a nacionalizmus eszméjét: „Mi (azaz a szlovák nemzet) ezt az államot (azaz Magyarországot) csak olyan mértékben ismerjük el, amilyen mértékben az elismer minket.” A Habsburg-dinasztia dilemmáját tekintélye elismertetése okozta. Ferenc Ferdinánd a birodalom föderalizációjában látott elméleti megoldást, amely szakítást jelentett volna a magyarokkal. Ferenc József tehetetlenül nézte végig tekintélyének hanyatlását. A 19. század második felében az állam mint birodalom megszűnt. A központi hatalom válságát a történelmi magyar állam és a nemzetállam eszméjének megerősödése kísérte. A történelmi Magyarországon nemzetállamként multietnikumú állam épült, amely megoldhatatlan nemzetiségi konfliktust okozott. A nemzeti önrendelkezési joggal összefüggő nemzetállam eszméjét a győzelmi megállapodással általánosan elfogadták a világháború végén. A Monarchia megszűnése a háború elvesztéséből fakadt, ám pozíciójának meggyengülése a dualizmus korában csúcson sodort ki. A Monarchiának két kormánya és két parlamentje volt. A magyar parlament a Béccsel szembeni ellenállás és a specifikusan értelmezett „szabadság” szimbóluma volt. Az általános választójog bevezetése új értelmet adhatott volna a magyar országgyűlésnek. A magyar politikai elitnek azonban nem állt érdekében az általános választójog bevezetése, ugyanis az etnikai magyarok kisebbséget alkottak a nem magyar nemzetiségekkel szemben, ezért a választójog továbbra is a nemesi származás, a vagyon és a műveltség elit joga maradt, a lakosság alig több, mint 5%-a szavazhatott.

A nacionalizmus hatására a pártok nemzeti alapelven szerveződtek. A szlovákok esetében a nemzetiségi alapelvek gátolta a politikai erők természetes differenciációját. A 19. század végén a *Rerum novarum* pápai körlevél indíttatására keresztény-szociális és népi pártok alakultak, melyek „nemzeti pártként” épültek tovább.

A politika „elnépiesedése” következtében nagyobb hangsúly vetődött a belpolitikára. A 19. század második felében Magyarország közéletéből szinte teljesen eltűnt a külpolitika. A szlovák sajtó ellenben, helyzetéből adódóan, a külpolitikára irányult, mert a szlovákok a nemzetközi viszonyok megváltozásától várták saját helyzetük javulását.

Az első világháború idején a nemzetállam egyik alapelve a szabadságba vetett hit lett, amely új elemmel gazdagította a politikai kultúrát.

A társadalom, sokfélesége és különbözősége ellenére, a demokrácia irányába fejlődött, és ebben a nacionalizmusnak is alapvető érdeme volt.

Császári Éva

Újabb források a román–magyar együttélés történetéről

Minorități etniculturale. Marturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)

[*Etnokulturális kisebbségek. Források tanúsága. Romániai magyarok (1945–1955)*].

Szerk.: Andreescu, Andreea–Nastasă, Lucian–Varga, Andreea. *Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja, Kolozsvár, 2002. 919 p. Román nyelven, az egyes forrásdokumentumok angol nyelvű regesztájával.*

A Gábor Ádám és Salat Levente szakmai irányításával megjelentetett „Etnokulturális sokszínűség Romániában” [Diversitate Etnoculturala în România] című sorozat harmadik kötete a romániai magyar kisebbség 1945 és 1955 közötti történetének forrásait tárja az érdeklődő olvasó elé. Ennek a kötetnek a szerkesztői: Lucian Nastasă, Andreea

Andrescu, Nagy Mihály Zoltán és Varga Andrea. A kötet formailag és szándékaiban egyaránt forrásközlő kiadvány kíván lenni. Az események kommentálását ennek értelmében a szükséges minimálisra csökkentették a szerkesztők a forrásszövegek in extenso közlése érdekében.

Történetírás forrásismeret nélkül elképzelhetetlen. Csak a kutatott korszak írott vagy egyéb forrásainak ismerete, vizsgálata és nem utolsósorban kritikai elemzése teszi lehetővé a történetírás és a történelemkutatás alapelvének megfelelő objektív és adatolt művelését. A forrás felderítése önmagában még nem vezethet eredményre a történelmi kutatásban. Hitelességének vizsgálatán túlmenően, a kutatónak körültekintően kell kiszűrnie a bőbeszédű és szegényesebb források nyújtotta elsődleges és másodlagos információkat, melyeket aztán a történelem egyéb tényezőivel összevetve kezdhet csak el értelmezni.

A kötet 222 dokumentumot közöl abból az 1945–1955 közti időszakból, melyet Romániában a második világhégest követő hangulat s az ezzel párhuzamosan zajló kommunista berendezkedés jellemezett. A világháború után kialakult geopolitikai helyzet, Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása s az ebből következő konfliktusok, a magyar részről remélt megoldások vagy változtatások gyakran kapcsolódtak a térségben a kommunizmussal szembeni különböző magatartásformákhoz, megnyilatkozásokhoz.

A civil szférában körvonalazódó tendenciák mellett a román államapparátus programjában a román állam területi státusának megőrzése érdekében átmenetileg felerősödött az etnikai csoportok, főképpen pedig a magyar kisebbség „kibékítésének” törekvése. Így alakul ki az a paradox helyzet, hogy míg hivatalos szinten megteremtődött a békés román–magyar együttélés idealisztikus képe, a jelentések, források mindvégig az ellenségesnek ítélt magyar mozgalmakról, a megtorlásoktól, konfliktusoktól terhelt közhangulatról szólnak.

A hivatalos vonalon, a „moszkvai modell” alapján szorgalmazott megbékéléssel párhuzamosan, a román és magyar értelmiségiek körében egyaránt megfogalmazódott az erdélyi magyar autonómia gondolata, amire azután a román államapparátus a homogenizációs folyamat erőteljes beindításával válaszolt.

A kötet egy olyan forrásközlő sorozatnak kívánja a kezdetét megalapozni, mely egy mutációktól terhes közép-európai régió, melyben a keleti sémák és kommunista diktatórikus elvek életbelépésével megindul egy, az individuum megszűntére törekvő folyamat, azon közegére koncentrálnak, melynek főszereplője az erdélyi magyarság és a csángó közösségek. Ebben az első részben az 1945 és 1955 közötti időszak dokumentumainak összegzésére vállalkoznak, mely magába foglalja az 1945–1947 közti ún. békés időszakot, majd a másság üldözésének kezdetét. Az 1955 utáni, ám főleg az 1956-os magyarországi események által meghatározott 1968-ig terjedő időszak forrásainak külön kötetben való közlése is folyamatban van. A szerkesztők alapvető célja az volt, hogy újabb forráskiadvánnyal gazdagítsák a korszak publikus forrásbázisát, s ezzel újabb ösztönzést adjanak a mind ez idáig elhanyagolt ötvenes évek módszeres feltárásához.

A történelmi folyamatok jobb megértéséhez föltétlenül szükséges megismerni a kortársak vallomásait, tanúságtételét, különösen, ha olyan jelenségekről van szó, amelyek a kisebbségi közösségek, etnikai csoportok helyzetével függtek össze. Annál is inkább fontosnak bizonyul a korszak kutatásának effajta serkentése, mivel mostanra alakult ki az 1989-et megelőző előítéletektől mentes, a fájdalmas demitizáláson átesett fiatal kutatógárda, mely most először fér hozzá az eddig titkosított dokumentumokhoz.

A kötet Egyed Ákos, kolozsvári történészprofesszor bevezetőjével indul, melyben a szerző a forráskutatás fontosságára világít rá, emlékeztetve mindkét oldal vizsgálatának fontosságára. Rávilágít a jelen gyűjteménybe foglalt források „hivatalos” jellegére, az állam- és pártapparátus tevékenységére, figyelmeztetve arra, hogy a teljes kép kialakításá-

hoz szükséges lesz feltárni a másik fél, az üldözött kisebbség dokumentumait is. A jeles erdélyi magyar történész méltányolja a kezdeményezést, nélkülözhetetlennek és dicséretesnek tartja az ilyen és ehhez hasonló, a történelmi kutatást a források nyilvánosságra hozatalával segítő kiadványok megjelenését.

A szerkesztő és kutatási koordinátor, Lucian Nastasă bevezető tanulmányában a kötet megjelenésének fent említett indítékait foglalja össze, a régió 1945–1955 közti történelmi helyzetének áttekintése mellett. Szerzőnk a témával összefüggő román és magyar nyelven megjelent publikációk sorába igyekszik beilleszteni, fontos helyet szentelve a téma irodalmának ismertetésére. A 20. század ötödik évtizedének magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumait publikáló, illetve ezeket a kommunista uralom berendezkedésének vizsgálatában, a két nemzet ezen új helyzettel való szembesülését analizáló folyamatban felhasználó, a román történetíráshoz kapcsolható kiadványok közül e helyen kiemelnénk N. Baciú munkáit [*Yalta și crucificarea României* [Yalta és Románia kereszt-re feszítése]. București, Europa, 1996; *Agonia României. 1944–1948. Dosarele acuză* [1944–1948. Románia vajúdása. A titkos iratok vádolnak]. București, Edit. Saeculum, 1997], Fl. Constantiniu (P. C. R., *Pătrășcanu și Transilvania, 1945–1946* [A román kommunista párt, Pătrășcanu és Erdély 1945 és 1946 között]. București, Edit. Enciclopedica, 2001) vagy V. Fl. Dobrinescu (*România și organizarea postbelică a lumii, 1945–1947* [Románia és a világháború utáni újrafelosztása, 1945–1947], București, Edit. Academiei, 1988; *România și Ungaria de la Trianon la Paris, 1920–1947. Bătălia diplomatică pentru Transilvania* [Románia és Magyarország Trianontól Párizsig, 1920–1947. Diplomáciai harc Erdélyért]. București, Edit. Viitorul Românesc, 1996) e témában megjelent műveit, valamint egy pár tanulmányba foglalt összegzést, reflexiót, D. Șandru (*Politica statului român față de minoritatea germană și maghiară* [A román állam politikája a szász és magyar kisebbséggel szemben], 1944–1946, *Arhivele totalitarismului*, VI, 1999, nr. 1–2, 80–97. p.), Veronica és Șerban Turcuș (“La civita catolica” și evenimentele din România dintre anii 1948–1952 [„La civita catolica” és a romániai események 1948–1952 között]. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșan*. Cluj, 1998. 514–533. p.), ill. Virgil Țărău (*Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944–1946* [A nemzetiségi kérdés a román kommunista párt 1944–1946 közötti politikájában]. *Anuarul institutului de istorie din Cluj*. XXXVI, 1997. 223–241. p.) tollából.

Ami a téma magyar történetírását illeti meg kell említenünk Domokos Gergely Kétség és remény között. A bánági magyarság helyzete 1945–46-ban című művét (Korunk, V. 1994, 2. 12–13. p.) vagy Fülöp Mihály *La paix inachevée. Le Conseil des Ministres des Affaires Etrangères et le traité de paix avec la Hongrie, 1947* (Budapest, Asociacion des Sciences Historiques de Hongrie, 1998), illetve Vincze Gábor számos a témát fejtegető írását (Revízió vagy autonómia: *Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről, 1945–1947*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998.; *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus könyvkiadó, 1999.). Ide kívánkoznak a kolozsvári egyetem történetével, illetve egyház-történettel s így a szóban forgó korszakkal kapcsolatos írások is, mint például *A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben*. Szerk. Barabás Béla, Joó Rudolf. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990.; *Erdély Magyar Egyeteme, 1944–1949*. I–II. köt. Szerk.: Lázok János, Vincze Gábor. Marosvásárhely, Custos Könyvkiadó, 1995., vagy Udvarhelyi Nándor tollából *A romániai magyar katolikus egyház helyzete 1945 után. Keresztény szó*, Kolozsvár, VII (1996). Nr. 1, 4–7. p.; nr. 2, 4–9. p.).

A forrásszövegek közt tallózva a mindkét oldalról érkező feljelentésekre lehetünk figyelmesek. Eszerint például a magyar fél erőszakkal vett rá egyes románokat és svábo-

kat arra, hogy a népszámlálás alkalmával magyarnak vallják magukat (ld. 51. dokumentum), vagy a román csendőrség ellen való erőszakos fellépésről olvasunk (ld. 52 dok.), máshol, a magyar közösség románok által való megzavarásáról (ld. 84. dok.), etnikai szimbólumok megszenteltetéséről szerzünk tudomást (ld. 57. dok.). A kötet közli Márton Áron püspök 1946. április 7-én, a Szent Mihály-templomban tartott prédikációjának szövegét (ld. 92. dok), valamint az erdélyi református egyházközség feljelentő panasziratát a román–magyar konfliktusokról (ld. 120. dok.).

Ezekon kívül olyan, a laikus olvasó számára is érdekes forrásokat emelnék ki, mint a kolozsvári Erdélyi Múzeum levéltárába elhelyezett titkos dokumentumok jegyzéke (ld. 132. dok.), a Bolyai Egyetem tanáiról és munkatársairól szóló jelentések szövege (ld. 133. dok.), Rákosi Mátyás és Gheorghe Gheorghiu Dej levélváltása az erdélyi román–magyar kapcsolatokról (ld. 176. dok.), vagy a kolozsvári Állami Színház alkalmazottainak nyilatkozata a rendszerváltásról, évadról (ld. 192. dok.) s nem utolsó sorban a két állam közötti tárgyalásokat, magyar irodalmi művek románra való fordítását, filmek, periodikák Erdélybe való szállítását illetően.

A kronologikus sorrendben közölt forrásszövegeket román és angol nyelvű regeszták sora előzi meg. A források románul, magyar nyelvű források esetében eredeti nyelven és román fordítással jelentek meg. A szerkesztő, Lucian Nastasă legszükségesebb ismereteket tisztázó jegyzetei a dokumentumok végén kaptak helyet. A forrásokat fényképek és faksimile formátumban közreadott illusztrációk, valamint névmutató egészítik ki.

Bálint Ágnes

Az Árpád-kori Magyarországra irányuló lotaringiai kivándorlás migrációs motívumai – helyi források tükrében

*Richtscheid, René: Motive zur Auswanderung ins Arpadenreich nach lotharingischen Quellen.
= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 27. (98.) Jg. 2004. 1. H. 1–14. p.*

A hagyományos kutatás a középkori Német Császárság területéről Magyarországra irányuló bevándorlás (erdélyi, felvidéki stb. betelepedés) összefüggéseit, lefolyását egykorú oklevélforrások alapján igyekezett megragadni. Ezeket mindenekelőtt a magyar–német politikai kapcsolatok vagy a hazai telepítéstörténet kútfői körében követte nyomon anélkül, hogy akár a főbb kérdésekben egyértelmű eredményekre jutott volna. Bizonytalanok még az időbeli támpontok is. (11. század vége, 12. század közepe?!). A származási helyeket illetően a modern nyelvjáráskutatás igyekezett eredményre jutni, következtetései azonban szintűg eléggé tág és homályos tartalmúak. (Például az erdélyi szászok esetében: Mosel-vidék, Luxemburg, Flandria, Közép-Rajna-vidék?). Itt-ott rendelkezésre állnak liturgiátörténeti, archeológiai nyomelemek is. Mindeközben teljességgel homályban maradtak az elszármazás migrációtörténeti–szociológiai összefüggései: miért és miként keltek útra telepések? A régóta expatriált erdélyi szász „honismereti kör” soros (schengeni) tanácskozásának itt ismertetett előadása, új szakaszt nyitva a kutatásban, innen közelíti meg a témát, s nyomjelzései az eddigiéknél pontosabb válaszokat sejtetnek a „honnan?” és „mikor?” kérdéseire is.

Az új megközelítés, persze meglevő adatokat, hipotéziseket is figyelembe véve, az egykorú Lotaringia szűkebb és tágabb (flandriai, frankföldi) környezetében keresi a nyo-

mat. Kérdéseivel szerzünk egykorú krónikaszövegekhez, egyházi dokumentumokhoz fordul. Alapkutatásainak szemléltető célú gyorsösszegzése felvillantja egy virágzó, korárett tájkultúra korai polgárosodásának (és párhuzamos pauperizálódásának) 11–12. századi ívét – egyfelől a maga dinamikus népszaporulatával, városiasodásával és mobilitásával, másfelől járványok, természeti katasztrófák okozta kríziseivel, amely a nagyszámú népfelesleg kibocsátó közegévé válik. Megindul a vallási, lovagi köntösbe burkolt gazdasági migráció jó másfélszáz éves áradata. Az elvándorlók általában a Közép-Európán és Magyarországon átvonuló szentföldi zarándoklatok résztvevőiként, keresztes hadak, vándorklerikusok nyomába szegődve vagy ál-keresztes kalandor-csoportokhoz csapódva kerülnek alkalmi vagy éppen elhatározó kapcsolatba (olykor összeütközésbe is) a Kárpát-medence befogadásra kész világával. Egyes résztvevők, csoportok oda- vagy visszaútban leszakadhattak, és megtelepedhettek magyar határok között. Az utak előkészítése során mindenkor előzetes kapcsolatfelvétellel volt szükség az átvonulással érintendő területek uralmi központjaival. Az így is elkerülhetetlen zavargások, fosztogatások megtorlása során fogsággal is büntették a delikvenseket, akik kénytelen-kelletlen leszakadtak a menetről. A járás-kelés egyebekben összefonódik hittérítő tevékenységgel, kereskedelmi érintkezésekkel, határ menti együttműködésekkel és határvillongásokkal a Magyar Királyság és a Szent Német-római Birodalom között. A krónikákban szerepel bizonyos Emicho, Flonheim grófjának, más viselt dolgairól már a Rajna-mellékről ismert alakja, aki a 11–12. század fordulóján „zarándoklat” címén birtokszerző körútra indul magánzsoldosaival, és birodalmi segédlettel egyebek között a mosoni peremvidéket próbálja hatalmába keríteni, sikertelenül.

A feltárt anyag tükrében kérdésessé válik a telepés csoportok valamiféle egyszeri, intézményes „behívása” az országba, például az erdélyi szászoké – a rögzült hagyomány szerint – II. Géza uralkodása alatt (1141–1162). Valószínűbb egy hosszabb folyamat formájában zajló, világi és egyházi vezető személyiségek részéről legfeljebb bátorított, mégis elsősorban spontán betelepülési hullám lebonyolódása, melynek kezdetei a 11. századig visszanyúlnak. Népi zarándoklatok már évtizedekkel az első keresztes hadjárat (1096–1103) előtt zajlanak, és a népmozgás különböző formában átnyúlik még a 13. századra is (negyedik keresztes-hadjárat: 1202/1207!). A harmadiknak (1187/91) a végén, tehát visszaútban engedélyez Róma prépostságot Nagyszebenben – „németeknek” („Teutonici”). Az új kutatási nyom további kiszélesítése során jelentős előrelépésre számíthatunk a magyarországi „szász” betelepülés teljesebb megismerése terén.

Komáromi Sándor

Települési önkormányzatok és helyi elitek Csehországban 1850–1918 között

*Fasora, Lukáš–Kladiwa, Pavel: Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918.
= Český časopis historický, 102. vol. 2004. 4. no. 796–826. p.*

Az iparosodó korszak történetére és a „polgári társadalom” fogalmára csak az elmúlt évtizedekben kezdett reflektálni a cseh historiográfia.

A tanulmány azt vizsgálja, miként szerzett érvényt magának a polgári társadalom Csehországban, Morvaországban és Sziléziában a 19. század második felében. Az eszmék átvételénél fontosabb szerepet játszottak a helyi, illetve betelepült polgárok mindennapi

tevékenységei, akik a jobbágyság eltörlése után 1848-ban és a települési önkormányzatok bevezetése után 1850-ben felelősséget vállaltak a mindennapi életükért és a településük fejlődéséért. Ezek a névtelen emberek együtt alkották meg azt a modern rendszert, amelyet ma természetesnek veszünk. A modern települési önkormányzatok megalapítása a 19. század derekán fontos lépés volt a liberális-polgári társadalom kialakulásában. A kommunális szint érintette az emberek mindennapi gazdasági, kulturális és társadalmi életét. Az 1849. március 17-i törvény cikkelye kimondta: „A szabad állam alapja a szabad község.” Az 1862-es törvény már különbséget tesz a település önálló és átruházott hatásköre között. Az átruházott szféra az állami vezetés ellenőrzése alatt állt, míg a természetes hatáskörbe tartoztak a település közvetlen érdekét illető ügyek: a közbiztonság, az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra, az építkezések ellenőrzése stb. A települések zárt számviteli egységet alkottak, az állami adókon és illetekeken túl a település területén beszedett adók a kommunális pénztárban maradtak. Ha összekapcsoljuk az urbanizációt, a település történetét az irányítótestülettel, a közöttük lévő kapocs a döntési hatáskörrel bíró helyi elit lesz.

A helyi elit képviselői főként a középrétegből származtak, közéjük tartoztak a gazdasági elit képviselői is, akik domináns hatással voltak a település fejlődésére. A helyi választások mechanizmusa a legnagyobb adóbefizetőket, a polgári réteg magját részesítette előnyben, ezáltal kiváltságos helyzetet teremtett a számukra. A kommunális pénztárból finanszírozták a települések számára nélkülözhetetlen infrastruktúráját. Megszületett a tömegközlekedés jelensége. A víz bevezetése és a csatornázás megváltoztatták a higiéniai viszonyokat. A települések egyre terjedelmesebb apparátussal rendelkeztek, növekedtek a kiadások, kölcsönöket vettek fel, és mindezt valakinek kézben kellett tartania.

Csehországban még nem jelent meg olyan szintetizáló munka, amely bizonyos települések lokális elitjének összetételét és tevékenységét vizsgálná 1850 és az első világháború között. Tematikailag közel áll ehhez G. B. Cohen: *Németek Prágában 1861–1914* című műve. A közép-európai nagyvárosok urbanizációját taglalja J. Pešek: *Az agglomerációtól a nagyvárosig* című könyve. Érdekes cikkel állt elő P. Urbanitsch is „Központi hatalom és regionális önkormányzat” címmel. A 19. és 20. század fordulóját érintő kommunális önkormányzat problematikájával rendszerszerűen és módszeresen J. Pešek, L. Fasora, P. Kladiwa, A. Pokludová és M. Markel foglalkozott. Ausztriában „klasszikus” műnek számít J. Klabouch a Lajta előtti területek (Predlitavsko) helyi önkormányzatait elemző műve (*Die Gemeindefelbstverwaltung in Österreich 1848–1918*). A németek sokoldalúan dolgozták fel az urbanizáció folyamatát, a kommunális gazdálkodást, a modern infrastruktúra kiépítésének történetét, az egyesületek fejlődését. A Lothar Gall professzor vezette frankfurti projekt német városokban kutatta a polgári rétegek keletkezését, fejlődését és a városok szociális szerkezetét a 18–19. században. Az eredményt összekapcsolták a politikai intézményekkel, pártokkal, gazdasági és szociális viszonyokkal, közigazgatási rendszerrel és az infrastruktúrával. Az eredmény a tizenkét kötetes *Stadt und Bürgertum* lett. Gall hatféle várostípust állapít meg: gazdag, hagyományos kereskedelmi és kézműves városok; színhelyek és közigazgatási városok; korán industrializálódott ipari városok; ipari, industrializált városok; egyetemi városok és hátrányos, retardált városok.

A múlt század '80-as éveinek második felében indította útjára a bécsi egyetem a „Bürgertum in der Habsburgermonarchie” projektet, amely I. Ferenc József uralkodásának idején térképezi fel az urbanizáció és a polgári rétegek fejlődését a Monarchia városaiban. A 6. és a 9. kötet foglalkozik Csehországgal.

A tanulmány kutatási módszere a német és az osztrák irodalomból és a fellelhető forrásanyagból táplálkozott. Célja, hogy minél több információt nyerjen a település-politika

kialakítóiról. Elemzi a helyi választásokat, az előkészületeket, az eredményt, a választójog kiterjedését, a lokális elit delegátságának mértékét. Feltérképezi a települési bizottság tagjait, a jelölteket születési helyük, foglalkozásuk, származásuk, nemzetiségük, vagyoni helyzetük, aktivitás, hivatásuk és befolyásuk szerint, hírt ad a település vagyoni helyzetéről, a lakosság életszínvonaláról, az egyesületi tevékenységről, a helyi vállalkozókról és a magas beosztású hivatalnokokról. Forrásai az archívumok, a helyi, kommunális sajtó, az anyakönyvi kivonatok, a címtárak, a népszámlálási adatok, a régi osztrák adójegyzékek, telek- és hagyatéki feljegyzések, a rendőrségi szabályzatok, státúumok, egyesületi, jubileumi kiadványok, a biográfiai kézikönyvek, az ipari és kereskedelmi kamarák anyagai, a bizottsági gyűlések és a települési tanács jegyzőkönyvei és a költségvetési tervezetek.

Az elővárosok története a csehek és a németek együttéléséről tanúskodik, bemutatja a régi polgári családok liberális körökkel való összefonódását, amint bizonyos személyek a privilegizált polgárok soraiba ajánlják az újoncokat.

Az országgyűlési képviselők között a kommunális elit nagy tekintélyű, befolyásos tagjait találjuk. Az országgyűlési képviselők kommunális ügyeket érintő jelentős megnyilvánulásai megjelentek a helyi sajtóban.

A kutatás ideiglenes eredményei nagyobb ipari városokra vonatkoznak. Konkrét eredmények csak Moravská Ostraváról vannak. A nagyobb, gazdaságilag erősebb városokban a választójog még a férfi lakosság körében sem volt általános. A három választócsoport a kommunális bizottság tagjainak harmadát delegálta, akik az összes befizetett adó egyharmadát szolgáltatták. A szavazásra jogosultak többségét alkotó kisebb adóbefizetőket a harmadik, a jelöltek egyharmadát megszavazható csoport alsó szintjére szorították. A választásokat az első két csoport nagyobb adófizetői döntötték el. A középréteg fokozatosan kiszorult közülük.

Azokban a városokban, amelyek az ipari forradalom után váltak jelentősebbé (Ústí nad Labem, Moravská Ostrava, Vítkovice), a település-politika a vagyonos és művelt betelepültekhez, a zsidókhöz és az evangélikusokhoz kötődik, akik a régi és gazdaságilag jelentéktelen polgárságtól átvették a befolyást. A németajkú új kommunális elit az ipari forradalom végső stádiumában fellendülést hozott.

A hagyományos közigazgatási és gazdasági centrumokban az ipari forradalom idején az uralkodó kereskedői elit, a gyárak, a bankok, a burzsoázia és az értelmiség vezetői meggazdagodtak.

Az 1850-es városi státúum befolyásolta a polgári réteg köztevékenységét: az alacsony adóilletéket fizetők nagy számát eliminálta a kommunális eseményekből, növekedett az életszínvonal, könnyebb lett a belépés az első választói csoportba, kumulálta a második csoport aránytalanul magas honorációs szavazatainak számát, a konzervatív polgári családok befolyásának legalább egy részét megőrizte. Az 1905-ös státúum megemelte az első választócsoport belépési határát, és létrehozta a negyedik csoportot. Brűnnben a státúum a német politikai táboron belüli ellentétes erők közötti konszenzust támogatta.

A mezőgazdasági és retardált városok polgárai között nem voltak nagy vagyoni különbségek, a régi polgári rétegek nem vesztették el vezető pozíciójukat, hozzájárultak a kispolgári környezet teljes konzervativizmusához (Jaroslavice na Znojemsku lakosságának 32%-a bírt szavazati joggal 1880-ban).

A települési önkormányzat képviselőinek hosszú funkciói ideje zárt, a városházán kívül is összetartó, oligarchikus csoportok kialakulásához vezetett. Akit egyszer megválasztottak, jó eséllyel megnyerte a következő választásokat is, nem egy esetben apáról fiúra szállt a városházi poszt. A településpolitikába jelentős egyesületek révén lehetett bejutni. A vá-

lasztásokat megnyerő nemzetiség jelentősen meggazdagodhatott a város pénzügyeiből. 1890-ben a morva területen 307 városból 36 tiszta német, 50 tiszta cseh és 221 kevert lakosságú település volt. A gazdaságilag, ezáltal politikailag, de nem feltétlenül demográfiai-
lag is erősebb nemzetiség győzött a hatalmi harcban. A csehek főként a mezőgazdasági és retardált ipari városokban jártak sikerrel. A kevert lakosságú városokban a németek és a csehek is megfeledeztek a belső ellentétekről és egységesen „nemzeti” jelöltet indítottak, hogy erejük szétforgácsolásával ne kedvezzenek a másik oldalnak.

A jelentős ipari városokban a politikát a nagytőke uralta, a nagyvállalkozók képviselői megbízhatóan védelmezték érdekeiket a kommunális önkormányzatokban. A nagyvállalkozók irányította politika a liberalizmus elvére épült, az alacsonyabb társadalmi rétegeket nem tekintették partnernek, de javítottak a szociális, az egészségügyi és az oktatási helyzeten.

Az ipari vidékek önkormányzatai kihasználván a vállalkozói réteg technikai tudását kompetens szakembereket, mérnököket, építési vezetőket alkalmaztak a 19. század második felétől. A retardált városok infrastruktúrája szakember és szaktudás hiányában később épült ki. A kommunális gazdálkodás elemzése Moravská Ostravában rámutat a csehnémet kapcsolatokra is. A cseh ellenzék a rossz gazdaságpolitika miatt kritizálta a város német vezetését. A 19. század végén a jóléti állam kísérőjelensége, a municipális szocializmus érvényesült. A köz igényeit kiszolgáló üzemeket, gáz- és villamosműveket, magánvállalkozók és részvénytársaságok alapították és üzemeltették. A gáz és az áram árát olyan szinten tartották, hogy a hozam ne csak a közvilágítás összes kiadását fedezze, hanem jelentős hasznot is hozzon. A gáz és az áram díjai a magánfogyasztók számára kommunális adót képeztek, és nagy bevételt hoztak az üzemeltetőknek és a városi kasszának. 1908-ban Plzeňben, Krnovban, Česká Budějovicében, Jablonecban, Karlové Varyban, Brnóban és Opavában is működött kommunális gázmű. Kommunális üzemként épült a vízvezeték, a csatorna és a mészárszék is. Az oktatási intézmények kiadásai megterhelték a városi költségvetést.

A 19. század végén a gazdaságilag jelentős, nagy lélekszámú, de történelmi múlttal nem rendelkező városokban (Ústí nad Labem, Moravská Ostrava) kulturális építkezések folytak: színház, múzeum, koncertterem épült.

A kisvárosi környezetben a provinciális polgári rétegnek (kézművesek, iparosok nem voltak kitéve a nagy konkurenciának) döntő hatása volt a település-politikára, kulcselemei voltak az önkormányzatnak, a vallási, egyházi tradíciót, a keresztényszocialista mozgalmat képviselték. A fejlődésre nagy hatással volt a települések csatlakozása a közútvasúhálózatra. A kisvárosi ünnepek a rend és a biztonság jelképei voltak. Azonban a kisvárosi társadalom is megosztottá vált, liberális, keresztény-szocialista és szociáldemokrata csoportokra oszlott, megalakultak a már létező egyletek kirendeltségei, és ez hatott a kisváros politikai jellegére. A betagozódás előnytelensége a nyugodt élet nacionalizálódása és politizálódása volt. A nacionalizmus a gyengesség-tudat legfontosabb kompenzációs tényezője lett, a nemzeti ünnepek megünneplése pedig az erődemonstrációé.

A tanulmány arra próbált rámutatni, hogy a strukturális változások csíráinak és feltételeinek jelentősége helyi szinten könnyebben felismerhető, és bár a „nagy” történelmek vizsgálata szükséges, ám nehezebben megfogható, ezért a politika, a társadalom, a gazdaság és a kultúra összekapcsolásának elemzését a városok mikrokozmoszában lehet megvalósítani.

Császári Éva

Nemzetépítés, történetírás és versengés a Kijevi Rusz-örökség felett Ukrajnában

*Kuzio, Taras: Nation Building, History Writing and Competition over the Legacy of Kyiv Rus in Ukraine.
= Nationalities Papers, 33. vol. 2005. 1. no. March 29–58. p.*

A cikk a Kijevi Rusz történelmét tanulmányozza a nemzetépítés, identitás és történelmi mítoszok fényében. Amellett érvel, hogy az ukrán elit úgy gondolja: a nyugati, az orosz, a szovjet történetírás a Kijevi Rusz-hagyatékra (és ukránokra) vonatkozó irányzatainak egyike sem egyeztethető össze a nemzet- és államépítéssel. Két irányzat, az ukranofil és a kelet-szláv versengenek egymással Ukrajnán belül. A hatalmi elit tagjai azonban ez előbbi támogatják, az elit réteg tagjai közül soknak a hatalmi pozíciója még a szovjet tagállami időkből származik, és személy szerint sokkal inkább hívei a kelet-szláv irányzatnak. Sztjepanenko állítása szerint Hruszevszkij gyakorlatilag az ukrán történelem legmeggyőzőbb verziójának elméletét állította fel.

Az írás bemutatja, hogy az elitek miként jutottak arra a megállapításra, hogy az ukranofil irányzat összeegyeztethetőbb a poszt-szovjet ukrán nemzetépítéssel. Ez a vélekedés érdekesnek bizonyul a tudósok számára, mivel az ukranofil irányzatot a nyugati és az orosz történészek nacionalistának tartották, és egyesek így tartják számon máig is (tehát tudománytalannak).

A cikk két részből áll: az első elméleti és összehasonlító áttekintést ad a történelmi mítoszok és nemzetépítés szerepéről a politikai tudományokban, antropológiában, a poszt-kolonialista és nacionalizmussal foglalkozó tanulmányokban. Majd az ukranofil és kelet-szláv versengést tárgyalja mint egy nem különleges, posztmodern jelenséget. A második rész a Kijevi Rusz-örökség és a kelet-szláv megközelítés viszonyára vonatkozó ukranofil nézőpontot taglalja. Ebben a megközelítésben vizsgálja az oktatási, a biztonsági erő, szimbólumok és emlékművek és a szomszédos államok területi követeléseinek elhárításának kérdéskörét.

A politikai tudományokban, az antropológiában, a poszt-kolonialista tanulmányokban és a nacionalizmus vizsgálata közben a történelem és a történelmi mítoszok újraírása gyakran különböző megközelítésben történt. Mindazonáltal mind a három iskola (bár nem a politikai tudományok fő irányvonalába esik) a mítoszok és történetírás kérdéskörét nagymértékben a nemzetállamok nemzetépítésének részeként értékeli. A politikai tudományokban a nacionalizmus tanulmányozása, a történelem és a mítoszok vizsgálata egy nagyobb kérdéskör, a nemzeti identitás és nemzetépítés részeként kerül felszínre, ahol a történelem és a mítoszok szerepe a nemzeti identitás közös alapja. Más esetekben a történelmi mítoszok negatívabb megítélés alá esnek. Tudósok, akik úgy gondolják, hogy a történelmi mítoszok és örökségek minden nemzetállam közhelyei, rámutattak, hogy az „aranykor” használata meglehetősen közkeletű. Az Európa Tanács írásba foglalta, hogy a történelem és a mítoszalkotás újraírása legalább olyan mindennapos a nyugati civilizációkban, mint Kelet-Európában.

A történelem és a mitológia újraírása teljesen magától értetődő volt mind a nyugati, mind a kelet-európai nemzetállamok körében. Csak Kelet-Európának vannak messzire nyúló tradíciói a történelmi mítoszok és legendák elhelyezésében oly módon, ahogy azt Hans Kohn megállapította: a liberális, polgári nyugat ellenpontja az antiliberalis, etnikai keletnek. Míg az előbbiben állítólag a patriotizmus dominál, addig az utóbbiban a nacionalizmus (és mítoszalkotás) található meg. A nacionalizmusnak ez a jó–rossz kettőssége egy olyan teleologikus nacionalizmus-megközelítést képvisel, amely a jelenből tekint

viszsa a XVIII. század végéig, és amely figyelmen kívül hagyja a nyugat történelmében előforduló etnikai nacionalizmus, kolonializmus, rasszizmus és nemi megkülönböztetés megnyilvánulásait. A nacionalizmus, az antropológia és a posztkoloniális tanulmányok, ha valamiben, hát abban egyetértenek, hogy minden nemzetállamban jelen vannak a történelmi mítoszok, még ha változó mértékben is. Ukrajna nem-kommunista elitje számára 1992 óta nyitva állt a lehetőség, hogy a négy meglévő történelmi irányzat valamelyikét magáévá tegye a Kijevi Rusz-múlta, Ukrajnára és az ukránokra vonatkozóan. A szovjet irányzatot elvetették, mert az egyetlen történelmi célként csakis Ukrajna és Oroszország újraegyesülését tudta felkínálni (és pontosan ezen okból kifolyólag nyert teret ez az irányzat Fehéroroszországban és Moldovában). A „kölcsonösen kirekesztő” russzofil iskola szintén használhatatlan volt, mivel a keletzlávokat összemosta az oroszokkal, ezáltal tagadva azt, hogy az ukránok egy különálló népet alkotnának. Ily módon csak a hagyományos „kölcsonösen kirekesztő” ukranofil és a relatíve új „többszörös identitás” irányzatok maradtak versenyben, és léteztek egymással egy időben.

Ukrajnában az ukranofil történelmi irányzat uralkodik a közoktatási rendszerben és a fegyveres erők képzésében egyaránt. Ukrajna nemzeti szimbólumai és történelmi emlékei az ukranofil iskolából táplálkoznak. Ez az iskola egy olyan identitást támogat, amely „kölcsonösen kirekesztő”, és a Kijevi Ruszt egy elő-ukrán államként kezeli.

Bár a keletzláv irányzat népszerűbb Ukrajna keleti részében, de az a tény, hogy ez egy eklektikus kompromisszum két „kölcsonösen exkluzív” irányzat – az ukranofil és a russzofil – között, így gyenge az ideológiai és szimbolikus megalapozottsága ahhoz, hogy versenyre keljen az ukranofil irányzattal. Bár Ukrajna korábbi centrista elitje magához közelebb állónak érezte a keletzláv történelmi iskolát a Kijevi Rusz-örökség tekintetében, mégis döntés született, hogy lehetővé tegyék az ukranofil iskola dominanciáját az ukrán nemzetépítés folyamatában. Jucszenko elnökké választása 2004–2005-ben megerősíti majd az ukranofil iskola dominanciáját a történetírásban és a nemzetépítésben egyaránt.

Bosznay Csaba

A zsidók helyzete az olasz fasizmus idején

Schlemmer, Thomas – Woller, Hans: Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 53. Jg. 2005. 2. H. 165–201. p.

Az olasz fasizmus jelenségének elméleti igényű, rendszeres kutatása aránylag új keletű: mintegy a '80-as évek végétől datálható. A kései kutatásnak olyan meggyökeresedett hiedelmeket kell eloszlatnia, mint: gyökeres eltérése a német náciizmus faji eszméi megszállottságától, végletes totalitarizmusától. A közvéleményben máig ez a megközelítés dívik. E hiedelmek közé tartozik a fasiszta állam relatíve „mérsékelt”, inkább csak a német „nyomásnak” engedő zsidó-politikája vagy a zsidó-üldözések csekély társadalmi támogatottsága is. Az elfogulatlan kutatás élcsapatát az angolszász régióban kell keresni (*R. Griffin, Ph. Morgan, R. O. Paxton* és mások). Mindenekelőtt német történészek lépnek a nyomukba, de mára már az olasz kutatás is felzárkózott (*E. Gentile, A. del Boca, B. Mantelli*).

A külső szemlélő számára legmeglepőbb: a „Risorgimento” óta egyenjogúsított és probléma nélkül integrált itáliai zsidóság mindösszesen 0,1 százalék körüli létszámaránya (1938: 48 ezer, jellemző nagyvárosi koncentráció mellett: Trieszt – 2,5, Livornó – 1,8%

stb.; emellett még körülbelül 10 ezer külföldi, emigráns és menekült – ezek száma a háborús időszak kezdetétől szaporodik fel erősebb mértékben), melynek kiszorítására, tönkretételére a politika és az állam a '30-as évek végétől hatalmas erőfeszítéseket tett. Az itáliai fejlemények, még ha az 1922-től hatalomra jutó „fascismo” első évtizedét egyelőre alig terhelték is, a két náció és a két rendszer élénk rivalizálását ismervé, a legkevésbé sem igazolhatók az állítólagos német nyomással. Az olasz antiszemitizmus saját gyökerekből táplálkozik, melyek populista egyházi és vatikáni körök klerikális agitációjának talajába mélyednek. Ez újabb időkben mindenekelőtt a liberalizmus, a szocializmus, az ateizmus stb. megannyi gyűlölt hozadékát igyekszik a zsidók nyakába varrni, lásd az egyházi sajtó állandó izgatását az 1890-es évektől kezdve. A képet a modern politikai jobboldal a zsidó honfitársak „nemzetellenes” hajlamával, „áruló” természetével kerekíti ki a lázas világhatalmi törekvések, háborús szerepvállalások hátterében (1912: olasz–török háború, 1930-as évek: etiópiai hódítás, balkáni fellépés stb.). Az olasz antiszemita táptalajból ered a „Cion bölcsőinek” összeesküvésével ijesztgető, hírhedt kompiláció (*G. Preziosi*) is. Mindez természetesen tovább tenyészik a fasiszta éraban, legfeljebb egyelőre a mozgalom perifériára szorult radikális csoportjainak szintjén marad. A radikálisok kísérleti terepe: az 1912-ben megnyert afrikai birtokok (1923-as tripoli események). De Itáliában is próbálkoznak merényletekkel (Pádua, 1926 stb.). Az antiszemita láz eskalációjának mérföldköve a zsidó összeesküvő sejtnek minősített torinói Mussolini-ellenes csoport felszámolása (Torino, 1934), kicsúcsosodása pedig: a zsidók szabadságjogait megnyirbáló, 1938-as faji törvények („az olasz faj védelmére” – tilalmak, korlátozások a házasságkötés, az iskolázás, a katonai szolgálat, a foglalkoztatás vagy a tulajdonlás területén).

Szervesen saját fejlemény az olasz faji ideológia is. A kései nemzetegyesítés sebzett önérzete a faji exkluzivitás eszméjében keresi elégtételét. A fascismo heroikus vágyai előtt megnyílik az antik Róma évezredes dicsősége és nagysága. Az olasz nacionalizmus faji fensőbbiségtudatot ölt – gyarmati kalandjai kapcsán az afrikai bennszülött lakosság és anyaországon belül a szláv vagy a cigány etnikum irányában egyaránt. Kevésbé ismert az itáliai szoldateszka előrehaladott apartheid-kísérlete Fokföldön és különösen Abessziniában, vagy náci módszereket idéző kíméletlensége a második világháborúban a Balkánon. Az anyaországban a népesedéspolitika „szociálhigiéniai”, „kriminálanropológiai” tényezői kapnak hangsúlyt („antropológiai forradalom”). E faji politika rendszerébe illeszkedik a fokozatosan felerősödő, fajbiológiai alapokra helyeződő antiszemitizmus is. A későbbi keletű német modell dinamizált kidolgozása (nürnbergi törvények, 1935) bizvást adott némi bátorítást a nyílt zsidóellenes intézkedések megtételére, ezek céljait, irányát ugyanakkor eredendő, saját meggyőződés és kiterjedt (német részről éppenséggel egyelőre hiányzó) annexiós gyakorlat határozta meg.

Az olasz faji törvények szigora helyenként meg is haladja a nürnbergi törvényekét (például a konvertált egyénekre vonatkozóan és a vegyes házasságok körében; ebben az egy tekintetben kel a katolikus egyház az érintettek védelmére), és további szigorítások következtek. Helyi szinteken ráadásul gyakran túlzó buzgalommal járnak el. „Bűnbak” szerepben, sor kerül internálásokra, bevezetésre kerül a kényszermunka. A szisztematikus népirtásba torkolló német gyakorlattól ténylegesen eltérve viszont nincsenek „haláltáborok” és kitervelt intézkedések a zsidó életek kioltására, erre valóban csak 1943-tól, a Mussolini bukását követően behatolt náci felelősségi körében kerül sor. A civil lakosság vagy akár az alsópapság, a szerzetesség, korábbi cinikus közönyével ellentétben, ekkor már sok esetben kész az életek mentésére. Az internáló táborok többségét a hatóságok egyébként délen állították fel, ezek lakói a németektől szerencsésen védve maradtak, a szövetségesek szicíliai partraszállása nyomán korán felszabadulhattak. Maguk az olasz

fasiszták „végső megoldásként” eredetileg tízéves időtávon elképzelt kitelepítésükben gondolkodtak. A civiljogi marginalizálás és a zaklatások kihatásaként a 40-es évektől meg is indul a zsidóság kényszerű emigrációja: 1943-ig létszámuknak mintegy 20%-a menekül külföldre. (Svájc kivételesen befogad 5-6 ezer menekültet.) Tömeges áldozatai az üldöztetésnek addig valójában nincsenek. Az utána következő szakaszban a németek és a radikális olasz fasiszták együttműködése Milánótól Rómáig viszont már ezrek életébe került.

A fentiekben számba vett körülmények és adottságok – akár pusztán a kutatás elégtelensége folytán, akár objektíve – együttesen sem adnak világos magyarázatot arra: a meglehetősen kifejtett olasz antiszemita-rasszista ösztönöket és törekvéseket, bár az erőfeszítések fokozódtak, miképp elégíthette ki a zsidók „egyszerű” szegregálása és jogfosztása (ami nem mentesíti a közreműködőket a felelősség alól). Az összjelenség teljesebb értékű értelmezéséhez egyebek mellett számításba kell vennünk a Mussolini-diktatúra kompromisszumos jellegét, amivel a monarchikus államformához, ezzel a hagyományos uralkodó elithez kötődött. Ez a háttér a maga belső normáival, s ha arról volt szó, a hanyagságával, valamelyes fékező erővel bírt a radikális szélsőségre, némi játékeret adott a „duce” akaratát napi ügyekben keresztező szándékoknak is. Egy másik tényező: maga Mussolini (aki kezdetben több zsidó származású munkatárssal dolgozott) nem volt a téma fanatikusa, a zsidók „ártalmatlanítása” nem stratégiát, „csak” taktikai kérdést jelentett számára. És ez a két elem valóban eltérő a hitleri diktatúra féktelen totalitarizmúhoz, illetve a „Führer” személyes fanatizmusához képest. Számos rész kutatást kell még azonban elvégezni ahhoz, különféle szempontoknak figyelmet szentelve, hogy pontosabb összképet alkothassunk az olasz fasizmus természetéről, a korról és a szereplők viselt dolgairól.

Komáromi Sándor

A KISEBBSÉGGKUTATÁS című folyóirat
és a **KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK** egyes kötetei
a következő könyvesboltokban kaphatók:

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Baross u. 1.

Kódex Könyvárúhá

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrássy u. 45.

Osiris Könyvesház

1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

LITEA Könyvesbolt és Teázó

1014 Budapest, Hess András tér 4.

A **Líra és Lant**, az **Alexandra**, valamint a **Libri** nagyobb üzletei

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás király u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.